नं० १३८६
(न्याय) भवानंदी व्याख्या
पत्राणि १-६२

न्याय भवानंदी टीका

५२००

टी. ॥श्रीः॥ ॥नञ्समासेतित्समासघटकमत्रास्थितस्यपदस्यामन्त्रानुसंधानं एवंचप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
यत्रभवतीतिमूलेयत्पदेनेतरनञ् प्रतियोगितायद्देनेतरमनुसंधेयइतिभावः अयंनञ्समासेपिमहानसीयव
ह्न्याद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यवह्नित्वादेःसत्वेनाव्याप्तिरस्त्येवेतिचेन्न यथाप्रसिद्धंसंबंधेनप्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नभेदरूपस्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यविवक्षणात् प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यनुक्त्वाप्र
तियोगितानवच्छेदकोयोधर्मस्तदवच्छिन्नेनेत्युक्तौबीजमाहवह्निमानित्यादि संयोगेनसाध्यतायांदोषमुक्त्वा
समवायेनसाध्यतायांतमाह पृथिवीतिवस्तुतस्तुप्रतियोगितानवच्छेदकस्यसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छे
दकत्वाभावेपिदोषमाहपृथिवीतीत्यवरमतीयं मन्तेतिमन्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयकानुमितीयपक्ष
व्याप्तित्वाभावादित्यर्थः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नतद्वह्निसमानाधिकरणाद्यभावादित्यादिता
नादृवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणाग राम०

धवानिरूपिताहित्वानां पृथिवीत्वव्याप्तित्वविशिष्टहेतुमत्त्वज्ञानावच्छिन्नविधेयकानुमितेरनुत्पादादिति भावः तद्धर्मावच्छिन्नेन
नोतिनयाच प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेत्युक्तावुपदर्शितज्ञानादुपदर्शितानुमित्यापत्तिरिति तद्धर्मावच्छिन्नेन
त्याद्युक्तं तेन च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयकानुमितौ निरूपितसामानाधिकरण्यस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौपयिकव्याप्तित्वलाभेन प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयकानुमितौ प्रकृतसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसामानाधिकरण्यात्मकव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुताकल्पनान्नोक्तापत्तिरत एव तद्धर्माप्ये-
रोतिनोक्तरिति भावः निरुक्तसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तित्वेन तद्रूपविशिष्टस्यात्त्विकमनर्थकमत आह तद्रूपे-
तिलक्षणनिर्दिष्टेति तथा च तद्रूपविशिष्टस्यात्मारे तद्रूपावच्छिन्नलिंगकतद्धर्मावच्छिन्नयावद्विधेयकानुमितिजन-
कतानविषयस्य पर्यवसितनिरुक्तसामानाधिकरण्यत्वेन निरुक्तसामानाधिकरण्यविषयतया तद्रूपावच्छिन्नलिं-
गकतद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितिजनकतावच्छेदकत्वलाभेन तादृशावच्छेदकत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वे पर्यव-

२

3

टी. सितं अत एवैतल्लक्षणवाक्यानामनुमितिहेतुताव्याप्तिरिति प्रश्नोत्तरत्वमपि संगच्छत इत्याशयः धूमवत्त्वेति

2 धूमत्वघटितव्याप्तेर्द्रव्यत्वावच्छिन्नलिंगकानुमितावौपयिकत्ववारणायेत्यर्थः धूमत्वावच्छिन्नलिंगकव्याप्तिज्ञानाद्द्र

व्यत्वावच्छिन्नलिंगकानुमित्यापत्तिवारणायेति यावत् तद्रूपविशिष्टस्येत्यादि तथा च तद्रूपाश्रयस्येत्यनुक्त्वा तद्रूपविशि

ष्टस्यानुमानं तद्धर्मावच्छिन्नलिंगकव्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्मविशिष्टलिंगकत्वनिवेशलाभान्नोक्तापत्तिः अ

त एव जनकतावच्छेदककोटौ तद्धर्मविशिष्टलिंगकत्वनिवेशलाभाय दीधितौ तद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणेत्याद्युक्त

मिति भावः तत्रैव धूमत्ववह्नित्वघटितव्याप्त्यैव नतु तत्तद्वह्नित्वादिनेति तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितावौप

यिकत्ववारणायेत्यर्थः वह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानात् तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमित्यापत्तिवारणा

येति यावत् तद्धर्मानवच्छिन्नेनेत्यादि तथा च तद्धर्माश्रयेणानुपेक्ष्य तद्धर्मावच्छिन्नेऽनुमानं तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानज

न्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्मावच्छिन्नविधेयताकत्वलाभान्नोक्तापत्तिरिति भावः व्याप्तित्वं व्याप्तित्वरूपत्वं सामान्यस्य रामः

नाप्येकं तथा चैतस्यैव वक्तव्यतादृशधूमादिना व्यापकसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वादिकं व्याप्तिरिति भावं वह्निमीमां
शयः यथाश्रुते सामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगित्वविशिष्टं तत्तयैवानुपपत्त्याऽसंगत्यापत्तेरिति दुर्घटमिति तथा चाव्या
प्तिरिति भावः तद्विशेषणतयाऽदंडविशेषणत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकतयाभासनतरत्यनुषज्यते गुरुतान्यत्वस्येति
अवच्छेदकत्वं प्रमाणेनागत्यानतरत्यनुषज्यते- तथा चोक्तासाप्तिर्दुर्वारैवेति भावः ननु तद्दंडीनास्तीत्यादिप्रतीतौ दंडी
नास्तीत्यादिप्रतीतिविलक्षणत्वापत्तिं विहाय प्रतियोगितावच्छेदकतयाभासमाने दंडत्वादिविशिष्टविशेषणत्वेन प्रति
योगितावच्छेदकतयातत्संभानमभ्युपगन्तव्योपलक्षणतया तु भानेनैव वैलक्षण्यमिति चेत् तत्र अभावप्रतियोगिताव
च्छेदके उपलक्षणतया धर्मान्तरभानस्यानभ्युपगमादित्याह किं चेति समवायेनेत्यादि संयोगेन हेतुतायां समवायेन
साध्यतायां जन्यत्वादौ व्यभिचारात् समवायेन हेतुतायां संयोगेन साध्यतायां च तेन संबन्धेन साध्यानधिकरणे घटे वृ
त्तित्वे प्रमेयत्वे व्यभिचारादिति भावः उक्तप्रकारेति उक्तप्रकारसदृशप्रकारेणार्थः यथाश्रुते तन्मात्रविशेषणे दंडत्वप्रतियो

३

5

दी. गितावच्छेदकवह्न्यादियुक्तपक्षस्याप्यासम्भवात् संगतेः परंपरासंबद्धमिति तत्र परंपरासंबन्धेनेत्युक्तावह्न्यादिकरणे या

3 न्वयापत्तिरिति तत्मार्गः साध्यतावच्छेदकतानियामक इति सपक्षायेन वह्न्यादिसाध्यकस्थलेऽपि विषयापित्त यावद्वह्नित्वादिम

त्तानामभावमादाया व्याप्त्यादिग्रासंबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायां निर्विषयत्वादिति भावः नन्वेवं व्याप

कतावच्छेदकप्रकारेणैव व्यापकस्यानुमितौ भानमियमेन द्रव्यं वा निर्निबन्धनानुमितिः स्यादिति माशंकामिपापरिहरति द्रव्यं

चेति नहि द्रव्यमानित्यनुमितेरपलापः स्यादत आह द्रव्यमानीतीति न श्रुतित्वेन हेतुतायामपि व्यक्त्यन्तरवृत्तिद्रव्यत्वाना

मवच्छेदकत्वात् द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येनेति विशेषदर्शनदशायां द्रव्यमानीत्यनुमितेरनुभवसिद्धत्वे विवादाह यदि

चेति अवच्छेदकतानवयासम्बद्धत्वेः किंचित्कमवच्छेदकमपरमवच्छेदकतावच्छेदकमेवेति पक्षमवलंब्याह हेतुसमानाधि

करणेत्यादि तत्रानुमितावपि न व्यापकताज्ञानजन्मानुमितावपि एवमग्रेऽपि यत्रान्वितिव्यापकमात्मानं द्रव्यत्वमेणान्वयः राम०

तयैवेति तस्य भानमिति प्राक्तेन मनुषक्तेनेछितीयस्थलेऽशंकतेन चेतितेन संबन्धेनानिरस्तसंबन्धेन तत्र द्रव्यत्वे अनवच्छे

कत्वभानमिति अनुमितिहेतुत्वेनोक्तमिति शेषः सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया भासमानसाध्ये यत्प्रकारतापन्नं त
त्रैव नाद्यस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वभानस्यानुमितिहेतुत्वादिति भावः यथाश्रुते द्वंद्वेनिर्दिष्टत्वस्याप्रकारत्वेपि द्वं
द्वत्वेऽनवच्छेदकत्वग्रहे बाधकाभावेनासंगतेः नन्वेवं दृष्टांते द्वंद्वघटितेनोल्लेखवद्दार्ष्टान्तिकेपि तथोच्छेदः स्यादत आह न
योरिति दृष्टांतदार्ष्टान्तिकयोरित्यर्थः तत्र दार्ष्टान्तिके दृष्टांते तु द्वंद्वत्वस्यानवच्छेदकतानापन्नस्यैव द्वंद्वांशे स्वातंत्र्येण
प्रकारतया द्वंद्वघटितेनोल्लेखस्तथाशयः नयोः उक्तव्याप्यकताज्ञानयोर्मध्ये चरमे प्रथमे तन्मते रीत्या द्वंद्वानित्याकारक इति व्या
ख्यानं तु न सत् तयोर्भेदस्य यत्र व्यापकतातानत्वादिना पूर्वमेवोक्तत्वेन पौनरुक्त्यापत्तेः आह इतिमतेनैतन्मतेपि द्वंद्वा
निष्पानुमितौ विलक्षणविषयताकज्ञानं जनकमेवं द्वंद्वे मानित्यनुमितावपि तस्य यथा स्यादेवं विनाऽनिर्वाहे [illegible] काम
तुपादेयमेतच्च पूर्वोक्तमेव सम्यक् एतन्मते अनुमितिद्वैविध्येन कारणताद्वैविध्ये न गौरवं चेत्स्वरसो बोध्यः सत्तात्मकवि
शिष्टसत्वस्य गुणत्वेन गुणत्वावच्छिन्नेऽगृहीतसंगते मनोत्यायविषेऽप्रदर्शितदेवविश्लेषणोत्तन्न याचेति विशिष्टसत्तासं

शि.

५

बंधाभावादितिनचविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वया सत्तासमवायात्मकविशिष्टसत्तासंबंधस्य गुणादौ सत्त्वेन कथं तदभावइ
तिवाच्यं विशिष्टनिरूपितसंबंधस्य विशेषणावच्छिन्नविशेष्यसंबंधरूपत्वेन गुणादौ विशेषणाभावेन विशिष्टसंबंधाभा
वादित्याशयात् अत एव भविष्यति चेत्तदा तदवचतुष्टय्यां ननु निरूपकतावच्छेदकत्वादिकं न स्वरूपसंबंधरूपं मानाभावात् तेनाप्य
नतिरिक्तवह्नित्वमन्यूनवह्नित्वं वान्यूनवह्न्यावृत्तिरिक्तवह्नौ वा अतिप्रसंगात् तेनाप्यन्यूनानतिरिक्तवह्नित्वं निरूपकतावच्छेदकसम
नियतधर्मे अतिप्रसंगात् तत्राह निरूपकतावच्छेदकत्वमिति सामानाधिकरण्यप्रतियोगिनिवच्छ्रादौ सामग्र्यैव तत्तात्पर्यकारी
त्यभासमानेन धर्मेणत्वाद्वावतिप्रसंगवारणाय सत्यंतं गगनादावतिप्रसंगवारणाय विशेष्यंभासमानत्वं च प्रमितत्वं
तेन भ्रममादाय नोक्तदोषतादवस्थ्यं नन्वेवमपि प्रमेयत्वादावतिप्रसंगो दुर्वारः सामग्र्यैव शेन तादृशाभासमानत्वस्यापि
तत्र संभवात् एवं वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिव्यापकत्वेन धूमादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति चे
न्न तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेष्यतयानिरुक्तभासमानत्वेन तात्पर्यात् सामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तस्य तादृशधर्म राम०

स्य· तेन गगनादौ नातिप्रसंगः एकनिरूपकतेत्यादि अत्र हेतुहेतुः पक्षः न हि हेतुपक्षव्याप्तिमत्तानुपपत्तिरपासेऽपक्षस्यानु
द्धारादिति निरूपकैव हेतोरिति मेयस्य वह्निमत्वधर्मसाद्देर्निरूपकतावच्छेदकोद्रेकाप्रतिपादकत्वेपि सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्ति
त्वादितिघटितपरंपरासंबंधेन हृदीनीय हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य पक्षीयहेतुव्यक्तित्वप्रतिपादनद्वारा पक्षीयहेतो
व्याप्तिता नोपपादकतया नासंगतिरित्याशयः अत्रच सामानाधिकरण्यमुपलक्षणं तया संबंधघटकं तेनैतद्दूषणमीमां
सकीयत्वेन तन्मतेऽव्याप्त्याख्याव्याप्तिरिति निरस्तं· साक्षात्संबंधेनेति अव्याप्त्यतिप्रसंगादिति भावः दोषितो रासभेपि सत्त्वादि
त्यस्य रासभेपि सत्त्वेन रासभो वह्निव्याप्य इति व्यवहारापत्तिरित्यर्थमभिप्रेत्याशंकते न चैवं तत्सत्त्वेपि निरस्तं सामानाधिकरण्य
सत्त्वेपि न क्षतिः रासभो वह्निव्याप्य इति व्यवहारापत्तिः तावता· तद्रूपविशिष्टस्येत्यादिकरणेन· व्यवहाराभावेन तद्रूपविशि
ष्टस्येत्यादिकरणेन समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नव्यापकसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्ति
पदार्थत्वलाभादिति भावः पक्षधर्मतांशे व्याप्तिप्रकारकमपेतिरणतत्त्वमनुमितित्वलक्षणे निरूपितं· अनुमित्यापत्तेरिति प

दी. घपितद्धर्मावच्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नवत्ताज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वोक्तौ नोक्तापत्तिस्तथापि
पक्षधर्मताज्ञेयद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेनानुमितिहेतुता न स्वैकव्याप्तितया निरुक्तसामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वे पक्षधर्मतां
ज्ञानत्प्रकारकज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुतया तस्य च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवानितिज्ञानस्य धूमव्यापकवह्निस
मानाधिकरणधूमवानितिज्ञानेपि सत्त्वेन ततोनुमित्यापत्तिरित्याशयः स्वरूपतः प्रकारत्वमिति जातेः स्वरूपतः प्रकारत्व
समवायातिरिक्तसंबंधानवच्छिन्नमितिनियमस्य साक्षात्संबंधविषयकत्वादिति भावः संकोचासहिष्णुराह इतरथ्याश्चेति
ताहृशनियमस्य साक्षात्परंपरासाधारणं यत् संबंधविषयकत्वेन धूमत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबंधेन स्वरूपतः प्रकारत्वासं
भवेत्यर्थः धूमीयेति आधेयतासंबंधेन धूमविशिष्टेत्यर्थः सामानाधिकरण्यमिति व्याप्तिरित्यनुषज्यते तत्प्रकारकमितिक्रमे
णधूमत्वविशिष्टताहृशसामानाधिकरण्यप्रकारकं धूमीयताहृशसामानाधिकरण्यप्रकारमित्यर्थः तत्प्रकारकज्ञानेनैवेति गम०
तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेनेत्यर्थः धूम इति व्याप्तिविनाशे धर्मिनाशाभावेन धूमत्वविशेष्यकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्या

पिधूमो वह्निसमानाधिकरण इति ज्ञानं एव पर्यवसानादिति भावः ज्ञानोत्तरेति साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टधूम
त्वस्य व्याप्तिरूपत्वे तत्प्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपत्वादिति भावः कालीनमिति अनुमितौ हेतुरिति प्राक्तनमनुष
ज्यते · तत्रापि द्वितीयकल्पेऽपि · तद्गौरवमिति प्रथमकल्पापेक्षयेत्यादिः · विनिगमनाविरहः इति विनिगमनाविरहप्रयुक्तेरी
धिप्रयुक्तकल्पद्वयमित्यर्थः रासभस्यापीति अपिना धूमपरिग्रहः तद्वारणेति रासभवारणतात्पर्यः तथा च हेतुतावच्छेदकव
त्तीत्यस्याप्रवेशे धूमरासभयोर्द्वयोरपि महानसवृत्तित्वविशिष्टत्वेन हेतुतया तद्द्वयनिष्ठतदनुयोगितावच्छेदकवह्नि
सामानाधिकरण्यस्यैकेन वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमरूपहेतुनिष्ठस्यापि तादृशसामानाधिकरण्यस्य रासभे सत्त्वेन पूर्वोक्ता
नुमित्यापत्तिः हेतुतावच्छेदकवत्तीत्यस्य प्रवेशे तु यत्र हेतुतावच्छेदकधूमत्वविशिष्टतादृशसामानाधिकरण्यस्य रासभेऽ
सत्त्वान्नोक्तापत्तिरित्याशयः एतेन वह्निमान् महानसवृत्तित्वविशिष्टधूमादित्यादौ रासभस्यापि हेतुतया लक्ष्यत्वेन तद्वारणमन
र्थकं हेतुतावच्छेदकवत्तीत्यस्य प्रवेशेऽपि तद्वारणासंभवश्च तस्यापि महानसवृत्तित्वविशिष्टधूमरूपहेतुतावच्छेदकवत्त्वानपा

दी॰ ॥

पादित्याशंकायामनवकाशः कथमिति एकावच्छेदेन भावाभावयोर्विरोधेन सर्वावयवावच्छेदेन संयोगसत्वेन संयोगसामा
न्याभावासंभवादिति भावः नहि वृक्षे संयोगसामान्याभावसत्वेहि तदवच्छेदेन विरोधाभावपरामर्शेप्यमनिरासायाह तत्र वृक्षे
वेतिन्न योग्येति यावत्सतियोगी योग्यताभावेनेत्यादि मतेन वर्द्धमानोपाध्यायमतेन तथा संयोगसामान्याभावस्याध्यक्षत्ता:
यावत्सतियोगी योग्यतैव तंत्रमित्याशयवतः कस्यचिन्मतमाहो मूर्तेत्यादिना कश्चिदित्यंतेन यावत्सतियोगी योग्यतासंपादना
य समवेतांतं संयोगविशेषणं कश्चिदिति अत्रोपक्रांतसंयोगसामान्याभावस्यैवाप्रत्यक्षत्वमुपपादनीयं नत्वभावांतरस्य
न्यस्वस्वरूपबोधः यथा वृक्षे प्रतियोगिनः गवयत्वात्त्वाभ्यां निवेशेन सामान्यव्याप्तौ विशिष्टाभावद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमप्रा
यघटरूपीय यावद्विशेषाणामभावसत्वेन रूपसामान्याभावासत्वाद्व्यभिचारः विशिष्टाभावद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायतदप्र
रणोक्तेन वैवसंयोगसामान्याभावस्यप्रत्यक्षत्वसत्वात्सिद्धसाधनमतस्तदुद्धरणायप्रथममेवयत्वमत्वाभ्यामुपादायव्यावर्त्यं
यदर्शितसमावधिच्छिन्नाभावाधिकमादायासिद्धिवारणाय सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्यव्याप्यत्वमुक्तं नेनेत्यादिवाक्यमाकारोपा रामं॰

दाहएकावच्छिन्नेमाऽस्तिगतत्सर्वमत्रयद्यपीमाऽस्तिन्यायेनतंसंयातत्याता· तेनएतादृशार्थकरणेन अवच्छेदकाविरहेपीति
व्याप्यत्वेतेऽवच्छेदकानंगीकारादितिभावः नाप्रसिद्धिरितितोयाध्यासत्वपि त्वर्थः तथाचगुणोसंयोगाभावस्यावच्छिन्नवृत्ति
त्वाभावेनोभयाभाववत्वानुपाधिसत्वेनसाध्यव्यापकत्वानिर्वाहः एतदेवाह्रितीयदलप्रयोजनः मिप्राशयः मत्तावच्छेदेनका
पसंयोगसामान्याभाववतिवृक्षेयावच्छिन्नशोषाभावान्तः पातितद्वृक्षीयतत्तत्कपिसंयोगाभावस्यमूलावच्छिन्नवृत्तित्वेनोपा
धेनसाध्यव्यापकत्वानिर्वाहइतिभावः मयलं· यत्रवृक्षे· एतन्मूलेपिकपिसंयोगः मध्येचकपिसंयोगसामान्याभावस्तत्रत
द्वृक्षीयतत्तत्कपिसंयोगाभावस्यविभिन्नावच्छेदेनविद्यमानस्यापिमध्यस्यैकावच्छिन्नवृत्तित्वेनोभयाभाववत्वमस्तुतमेवआ
त्रसर्वविषयतावच्छेदेननानासंयोगवतिवृक्षेपक्षेविभिन्नावच्छेदेनवृत्तेर्नानासंयोगाभावस्योभयाभाववत्वाभावान्साधनाव्या
पकत्वंचोभयसंयोगाभाववद्गुणात्यंताभावस्यव्यङ्गः शीकारसंभवेननतद्रूपनिर्गुणत्वस्यनसाधनाव्यापकत्वमत आहनिर्गु
णत्वमिति· अन्यनुमानं साध्यसिद्धिप्रतिकूलानुमाने· दोषितोसंयोगसामान्यस्यानिरूढ़ाद्दोसंयोगस्यभिन्नत्वेपीत्यादि·

ननु वृक्षादौ सर्वावच्छेदेन वृत्तिराकाशसंयोगो व्याप्यवृत्तिरेव अत एव वनस्यैकांत तथा च वृक्षादौ संयोगस्याभिन्नत्वाद्युक्तिरसंग
तेत्याशयेनाशंकते आख्यायांनचेत्यादि आकाशसंयोग एवेति वृक्षादाविति शेषः यत्किंचिदिति तथा च सर्वविषयावृत्तेर्व्या
प्यवृत्तेर्वृत्तिमतेरव्याप्यवृत्तित्ववृत्तित्वाभावनियमेन तस्याव्याप्यवृत्तित्वमेवेति भावः ननु लाघवेन तस्यैवाव्याप्यवृत्तित्वे तथा
क्वचिद्वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वेपि वृत्तिमतोव्याप्यवृत्तित्वं स्यादित्याशयेनाशंकते नन्वेतितत्रापीति तथा च दृष्टांतासिद्धिरिति भावः
तत्प्रयोजनाभावादिति संयोगात्मकसाध्याभावस्यगुणत्वात् सत्त्वादितिभावः क्वापीति यथा चैतत्तथाग्रे व्यक्तीभविष्यति एकत्र
आद्ये· परत्र· द्वितीये· स्वरूपेण· स्वरूपसंबंधेन· भूतत्वमूर्तत्वयोरन्यतरत्वादिरूपत्वमित्याशयेनेदं· नचेति व्याप्तिसंपादके
भयत्रविशिष्टत्वयोरतिरिक्तत्वे अवस्थापनीयेनत्ववच्छिन्नाभावयोस्तत्वव्यवस्थापनमन्याय्यमते आह नन्विति प्रतियोगितेति
यावोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यविशिष्टरूपप्रतियोगीवैयधिकरण्यान्नातिव्याप्तिरिति नहि तिरिक्तत्वव्यवस्थापनेनायुक्तमि
तिभावः नपुंसकलिंगस्यानतिरिक्तमित्यस्यानवच्छिन्नाभावत्वेनेनानन्वयादाह अनतिरिक्तेत्यादि· ध्वंसप्रागभावादिना राम॰

मिति आदिनाभेदपरिष्कारः स्वात्मकभेदेति यद्यपि घटाभावादिवृत्तेः पटाभावादिभेदस्य घटाभावादिरूपाधिकरणस्वरूपत्वं
न संभवति तस्याभावमात्राधिकरणकत्वाभावात् घटाभावादावात्मकत्वेभावप्रतियोगिकत्वेनाभावमात्रप्रतियोगिकत्वाभा
वात्तथापि स्वात्मकभेदेत्यनेन घटाभावभिन्नत्वावच्छिन्नभेदेनापि पटाभावत्वावच्छिन्नभेदस्याधिकरणस्वरूपत्वासंभ
वेपि न क्षतिः न चैवं घटत्वाभावभिन्नत्वाद्घटत्वाभावत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकमेवेत्यप्रसिद्धिमत्त्वं स्यात् असंगतिरिति वाच्यं तद्वस्या
भावमात्राधिकरणकाभाववद्भावमात्रप्रतियोगिकाभाववत्त्वाभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकोप्यभावोधिकरणस्व
रूप इति मतानुसारेणाधिकरणभेदेनाभावभेद इति मतानुसारेणवासंगमनात् भावरूपेति वक्ष्यमाणादिरूपेत्यर्थः सुलभमि
तिवच्छि भिन्नत्वावच्छिन्नभेदस्याभावमात्राधिकरणकत्वाभावेन वक्ष्यमाणादिस्वरूपत्वासंभवादिति भावः स्वसमानाधिकरणभे
देति वक्ष्यमाणादिभेदेत्यर्थः तन्मेदस्य च वक्ष्यमाणादिभेदभेदस्य च ननु भावक्षणतेभेदस्यनाधिकरणस्वरूपत्वसंभवः अभावमात्राधि
करणकत्वाभावादत आह अभावमात्रेति पूर्वलक्षणादिवृत्तित्वविशेषाभावस्य विशिष्टाधिकरणोपि प्रतीत्यातस्याधिकरण

टी·

स्वरूपाभेदेऽप्यवच्छेदकतामतिनिवन्त्सर्वदेशेतरायितत्वमतीमापत्तिरित्याशयेनाह विशिष्टाभावाघनात्मकइति· अतएव अभावमा
त्रप्रतियोगिकाभावस्यैवानतिरिक्तत्वांशोक्तारादेव· अधिकरणानात्मकत्वादिति तस्य घटप्रतियोगिकत्वेन भावप्रतियोगि
कत्वादिति भावः यद्याश्रयत्वेति संबंधभेदानिवेशनेऽस्यार्थः हेतुसमानाधिकरणात्यन्तस्यप्रथमाभावविशेषणात्तु प्रमतिरासा
याह हेतुसमानाधिकरणाश्रयोन्यादिस्त्वावश्यकत्वइति वक्ष्यमाणरीत्येत्यादि· नन्वेवं प्रतियोगिसमवायिन एव दैशिकसंबंध
न ष्टं सत्त्वमिति नियमभंगापत्तिरत आह अत एवेति नाह यानियमेमानाभावेन कालस्य दैशिकसंबंधेन ध्वंसवत्त्वादेव· सनि
त्वं दैशिकसंबंधेन वर्तित्वं· वक्ष्यतीति केवलान्वयिग्रंथे दीधितिकार इत्यादि· विवक्षितमिति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितल
लक्षणेऽपीत्यादि· नित्येत्यादि· हेत्वधिकरणेनित्यस्य प्रतियोगिन एवानित्यस्य च ध्वंसस्य सत्त्वादिति भावः पूर्वलक्षणेति पूर्वपर
वलक्षणेऽस्यार्थः मन्त्रेतिनिमित्तं यांशत्वावच्छेदपरं नातिव्याप्तिरिति ध्वंसस्याव्यावृत्ताभावविरोधेन महाप्रलये गोनास्तीति प्रतीत्या प्रथमा
कालिकसंबंधावच्छिन्नगोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंससिद्ध्यासाध्यतावच्छेदकं गोत्वे हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताद्य ध्वंसीय राम॰

कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सत्वादिति भावः स्पंदसत्वादिति महाप्रलयपूर्वमित्यादि इतरद्व्यणुकनाशाद्य
नुरोधादिति भावः ननु द्व्यणुकस्य सत्वकालेपि नातिव्याप्तिः द्व्यणुकत्वावच्छिन्ननाशानंतरं स्पंदसत्वादत आह अत्र चेति द्व्य
णुकनाशात् महाप्रलयपूर्वं द्व्यणुकत्वावच्छिन्ननाशात् चरमद्व्यणुकनाशजनकस्पंदस्योत्तरदेशसंयोगनाशपूर्वेनतत्सं
योगनाशानुरोधेन पुनः स्पंदांतरं तन्नाशानुरोधेन पुनरुत्तरदेशसंयोगांतरमित्यादिरीत्यानवस्थापातमहाप्रलयस्यैवासं
भवइति तस्य स्पंदस्य पूर्वसंयोगस्य च संहारोपसंहृत्यापि नैकदैव नाशादित्याशयः चरमपरमाणुकर्मणामित्यादि· चरमद्व्य
णुकनाशानुगुणं चरमं परमाणुकर्म ततः परमाणुद्वयविभागस्ततः परमाणुद्वयसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशोनंतर
संयोगोत्तरस्य संहारोपसंहृत्यैव तत्तत्कर्मोत्तरसंयोगनाशे समये एव महाप्रलयः तत्कर्मनाशानंतरं तत्कर्मनाशजन्योत्तरसंयो
गनाशात्मकोवा महाप्रलयस्तद्व्यवहितपूर्वक्षणो न तत्र? द्वितीयक्षणो वा स्पंदवति द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वंससत्वान्नातिव्या
प्तिरित्यारवेडल्याप्यः? महाप्रलयाव्यवहितपूर्वक्षणाइति द्वितीयक्षणपक्षे व्यवहितपूर्वक्षणद्वयसाधारणो बोध्यं नद्धंरीतिः

दी॰ 9 नात्याप्यसंभवः स्वाद्याधिकरणत्वेऽप्यलयासौ जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नध्वंसाभावादिति भावः इति मत इति एतन्मतेत्वेऽप्यन्येपि
मुक्तानुरोधेन जन्यज्ञानस्यावश्यवश्यपक्षत्वं च अन्यमते इत्यत्रास्ति निरवेऽप्रलये जन्यज्ञानाभावेन व्यभिचारित्वं संभवस्यैवेत्या
शयः स्वसामानाधिकरणेति अविद्यमानसुखदुःखेमानाभावादिति भावः तज्जनकेति नादृष्टध्वंसजनकेत्यर्थः संभवादिति सुदोपसुं
दन्यायेनेत्यादि उक्तरीत्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतासंभवादाहावच्छेदकत्वं चेति मते योग्यनेन सूचितमस्वारसंप्रका
शयति वस्तुतइति संभवदित्यन्तेन घटादिसकलविशेषप्रागभावसंध्वंसपर्यवसम्भवसामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोरसं
भवः पण्यामहाप्रलयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नध्वंसः एतत्कपालवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नोनुत्पादादृष्टापामेतत्कपालवृत्तिघटत्वा
द्यवच्छिन्नप्रागभावइति भावः नन्ववच्छेदकत्वं चेहासंभवतस्त्वमेवेत्युक्तेनाप्यावनहीत्यादिसंभवइत्यन्तमसंगतमत आहाव
च्छेदकत्वस्येति निरपितयोः सामान्याभावत्वादिभिरपि अभ्युपगमादिति अति प्रसक्तेः वधे इकत्वाभावस्य सर्वसंमत
त्वादिति भावः अथैवं तन्मते ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सामान्यधर्मानुपपत्तिरेव महाप्रलयादिवृत्तिध्वंस राम॰

प्रागभावयोः प्रत्येकव्याप्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकतया कस्यापि ध्वंसस्य प्रागभावस्य वा प्रतियोगिताया आश्रयत्वानतिरिक्त
वृत्तित्वान्न्ययावच्छेदकत्वस्य तत्रासंभवादिति येन्नैश्वरमाद्यक्षणे ध्वंसप्रागभावयोरेव यावद्व्याप्तिप्रतियोगिकत्वोपग
मेनतत्संभवात् यत्तु ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणप्रतियोगिकत्वाभावनियमेन ईश्वरमाद्यक्षणे ध्वंसप्रागभावयोर्यावद्व्या
प्तिप्रतियोगिकत्वं न संभवतीति तन्नैतत्क्षणे तद्भिन्नध्वंसवत्सिद्ध्यधिकरणप्रतियोगिके आश्रयताया जन्यद्रव्यगुणादिनाशोत्प
भिचारेणाप्रामाणाभावेन च तादृशनियमस्यैवासिद्धेः प्रलयदृशिश्चादिना घटाद्यनुत्पादरूपायां घटानन्तरकपाले घटो नास्तीत्या
दिप्रतीतिपरिग्रहः प्रतीतेरेवेति न च तत्स्यात् ध्वंसप्रागभावयोरेव विषयत्वमिति वाच्यं सामान्याववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेना
वश्यकल्पनीयात्यन्ताभावेनैवोपपत्तेः दैशिकसंबंधेन नियतानुकालिकसंबंधावच्छिन्नगवाद्यभावस्य दैशिकसंबंधेन कालावृ
त्तित्वे ईश्वरापत्तिः कालस्य कालिकसंबंधेनैव जगदाधारत्वात्प्याव विरोधोत्सेवितिनदृसनन्त यासतिरिदानीं गेहे गौर्न चास्मदृशा
दिप्रतीत्यनुपपत्तेः इदानीमपि गवादिध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वेन गवाद्यत्यन्ताभावसत्त्वस्यासंभवात् कथमिति न्यायवद

दी· स्यांतासिद्धिरितिभावः ध्वंसाद्यधिकरणेऽत्यंताभाववत्त्वस्यानिरवच्छिन्नतयास्वरूपावच्छिन्नत्वमसंगतमतोख्यावच्छेदस्वस्वे
ति· कालवृत्तेरितिदेशाभेदावच्छेदेनेत्यादिः प्रतियोगिवैयधिकरण्यंप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वाभावरूपं प्रतियोग्यसामाना
धिकरण्यं· अन्योन्याभावेतिप्रसंगाद्दाहतोदान्यातिरिक्तेति· इत्यस्वरसंद्योतयनेननस्वितमस्वरसं· आरोपस्य· प्रतियोग्या
रोपस्य· हेतुतायामितिअभावप्रमयाहृत्याद्यविरहएवेतिएवकारेणाव्याप्तिस्ववछेदः अस्याप्तिरपीतिअपिनाप्रयोज
नविरहसमुच्चयः कालोपाध्याविशेषादिनपाचयथासमवायादिसंबंधेनतत्तन्महार्थाधिकरणत्वएवकालोपाधीनतन्महा
र्थस्यदैशिकसंबंधः स्वीक्रियतेअन्यथामूर्तमात्रस्यैवदिगुपाधितयामूर्तमितिककालोपाधौघटादौघटथावादैशिकसंबं
धस्वीकारस्यावश्यकतयाऽहपटादौघटत्वादिकमितिप्रसमयापत्तिसत्यासमवायादिसंबंधेनतत्तन्महार्थाधिकरणत्व
दिगुपाधीनतन्महार्थस्यदैशिकसंबंधः स्वीक्रियतेअन्यथाऽहपरमाणौघटत्वमित्यादिप्रमयापत्तिरितिभावः तत्रम
न्मध्ये मत्रमूर्तेतयाधीस्तन्नैदैशिकसंबंधः स्वीक्रियतेअत्रविहमनसिविशेषगुणाइतिधीविरहेणनसंद्भाशयः ज्ञा राम

त्तिमत्त्वितित्विन चजातेर्व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव न निविष्टमिति वाच्यं एकोक्ताभिप्रायेणाति
प्रसंगाभिधानात् एवमग्रेऽपि समवायेन समवायाभावेन तत्र जातेरेकार्थसमवायाभावात्संबंधसामान्येन प्रतियोग्यसामा
नाधिकरण्यं ज्ञानसमभावस्यात्वेनैत्यत आह जातेरिति तत्स्वित्वाभावादिति अस्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदस्यापि व्याप्यवृत्ति
त्वादिति भावः अव्याप्यवृत्तित्वनिषेधधर्मावच्छिन्नासंताभावस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात्तदोषइत्याशयेनाह तद्वृत्तित्वाभावविशिष्टेति। अ
त्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकादीति अस्मिन्प्रतियोगितावच्छेदकतादिपरिग्रहः पा
वंति प्रतियोगितावच्छेदकानिरूपकं तद्वच्छिन्नानधिकरणत्वादिकं तु द्वितीयकल्पानुगतमेवेति न पयगुटंकिते योजयिती
ति अव्याप्तिमित्यादि एवमग्रेऽपि न तु एकाधिकरणमात्रवृत्त्यभावस्य न स्वीयतदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावस्य
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसंभव इत्यत आह एकाधिकरणेति कथमतिव्याप्तिरिति किंतु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्र
तियोगिवैयधिकरण्यनिवेशात्तद्दशाभावाप्रसिद्ध्यासंभवः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तन्निवेशे वाभावसाध्यके तदप्रसिद्ध्याऽ

टी०

व्याप्तिरेवेति भावः अतिव्याप्तिपदस्यासंभवपरत्वे संदर्भविरोधं उद्धरन्नेवं चास्य संदर्भ इति धायाह वस्तुत इति गगनाद्यभाव
स्य प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धा प्रतियोगिवैयधिकरण्यासंभवादाह वस्तुमात्रेति गगनाद्यभावस्यापि नित्यत्वादि विशिष्ट
स्वाभावत्वरूपेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादाह नित्यत्वविशिष्टेति नित्यत्वमेव विशेषणीभूतनित्यत्वस्वरूपमेव विशिष्ट
स्वरूपस्य विशिष्टाभावाभावस्य विशेषणताविशेष्यानतिरिक्तत्वादिति भावः नहि तस्य विनिगमकाभावेन विशेष्यगगनाभा
वरूपत्वमेवास्त्वत आह न गगनाभाव इति तस्य विशेष्यरूपगगनाभावस्य अतिप्रसक्तत्वादिति तथा च विशेष्यस्य गग
नाभावस्यानित्येपि सत्वेन तथापि नित्यत्वविशिष्टगगनाभावाभावो नास्तीति प्रसज्य प्रसंगेन नित्यत्वरूपविशेषणस्यान
तिप्रसक्तत्वमेव विनिगमकमिति भावः एवं विशिष्टाभावाभावस्य विशेषणमात्ररूपत्वे यत्र विशेषणविशेष्यान्यतरमा
त्रस्यानतिप्रसक्तत्वं तत्रैव तस्यान्यतरमात्ररूपत्वं यत्र चातिप्रसक्तत्वं तत्र न तस्य विशेषणविशेष्योभयरूपत्वमेवेत्याशयेनाह
नित्यत्वस्येति संभवात् नवीनमते संभवात् लाघवादिति अत एव घटपदादिसमवेतत्वविशिष्टाभावादिरूपप्रतियोग्यनधि दाम०

करणत्वस्य घटादौ संभवेन घटत्वादिकं किमित्युपेक्षितमित्यपि निरस्तं घटपटादिसमवेतत्वविशिष्टाभावाभावादेरपि
लाघवेन घटत्वादिरूपत्वात् यादृशत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणत्वे यादृशावच्छेदकविशिष्टानधिकरणं हेतुम
त्तादृशावच्छेदकभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तद्भिन्नस्यैव सम्भवे प्रतियोगितादिप्रविशेषणीयपदप्रतियोगिताविशेषणत्वे
च यथासंनिवेशेन वैयर्थ्यमित्याशयेनाह यादृशेति प्रतियोगितायाश्चेति अत्रेदमवधेयं यादृशत्वतादृशत्वयोरननुग
मेन भेदकूटावगाहि समूहालंबनज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वानुपपत्तिर्व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वं च
तितयोरैक्यवादिप्राचीनमताभिप्रायेणेदमिति अधिकमस्मत्कृतमवानंदीप्रकाशेनुसंधेयं संबंधभेदः संबंधविशेषः नि
वेशनीयइति संबंधसामान्येनैवाभावस्यावृत्तित्वं निवेशनीयमित्याशयः इदं च संबंधत्वस्यैक्याभिप्रायेण वस्तुतस्तस्यै
क्याभावेन वह्न्यभावादेरित्यासर्वत्र दैशिकसंबंधस्याभावाभावसाधारणत्वाद्दैशिकविशेषणतायाएव वा निवेशउचितइति ध्येयं
प्रयोजनाभावादिति कालिकादिना हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणपदेनैव वारणादित्याशयः अभावस्य

१२

23

शी० तिन्नत्वावितिशेषः तेन दैशिकसंबंधत्वेन दैशिकविशेषणतया समवायादेश्च निवेशेन नातिव्याप्तिरिति द्रव्यत्वादेस्समवा
यादिनैव वृत्तित्वादिति भावः नन्वेवं निरवच्छिन्नविशेषणतया महाकालीयकालिकसंबंधावच्छिन्नावच्छिन्नात्यन्ताभाववा
न्कालत्वादित्यत्रातिप्रसंगः साध्याभावस्यात्यन्ताभावस्य कालिकदैशिकसंबंधेनासत्वादतश्चाह वस्तुतस्त्विति स्वीकार्येति तथा च भा
वाभावसाधारणविशेषणतयैवाभावस्य वृत्तित्वं निवेशनीयमिति भावः साध्यवन्मात्रवृत्तिरिति विशेषितानि यामकसंबंधेन वृत्ति
त्वनिवेशे नाव्याप्तिर्वह्न्याद्याशयेनाह कालिकसंबंधेनेत्यादि तद्घटाकाशाभावेति आत्मत्वाधिकरणवृत्तिसाध्याभावात्म
काकाशाभावेत्यर्थः व्याप्यवृत्तीति नचैवं नोपादेयं घटत्वादिना विरोध इति वाच्यं तत्र व्याप्यवृत्तिपदस्य स्वसमानाधिकरणा
भावाप्रतियोगीपरतया तत्र व्याप्यवृत्तिपदस्य निरवच्छिन्नवृत्तिपरतयाविरोधात् संबंधरूपप्रवेशे स्वल्पलघुत्वे संबंध
विशेषनिवेशे गौरवात् पूर्वकल्पे गौरवात् सामानाधिकरण्यघटितनिव्यावर्त्ये सर्वत्राधिकरणत्वांश इति व्याप्यव्यापकध
र्मवतः व्याप्यधर्मवतो व्यापकधर्मवत्त्व इदं स्वव्याप्यत्वक्रमनिरासाय हयाशिंशयेनिवकुंशकानरजितत्याश्चाह राम०

त्मेन व्यापकत्वं न सिद्धोऽहितिभावः विलक्षणेतिताहृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्रोसंबंधिसंबंधीसास्नादिमत्त्वाकारकता
मपोमकेत्यर्थः यत्त्वेवं सति निर्धर्मितावच्छेदकताहृशग्रहस्यापि गोत्वावच्छिन्नानुमितिजनकतया तत्प्रतिबंधकतयैव त
स्य तदुपपत्तेः वस्तुतस्तु विषयभेदेन प्रतिबंधकताया विभिन्नतया वह्नित्वेगोत्वव्याप्यतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नगोत्वादिवृत्ति
विषयताशालिताहृशानवच्छेदकत्वग्रहत्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकतानसाधारणस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकतया न कोऽपि दो
ष इति ध्येयं अलौकिकेति ताहृशाभावस्यायोग्यत्वादिति भावः आधेयत्वाद्यनवच्छिन्नेति तथात्वमात्रपदमाधेयत्वाद्य
वच्छिन्नत्वस्यावच्छेदार्थकमिति भावः अत एवेति तथा च यत एवाधेयत्वाद्यनवच्छिन्नत्वमत एव वह्नित्वनियामकत्वमिति फलि
तं संयोग एव संयोगत्वावच्छिन्नानुयोग्यवच्छेदाय एव तथैव तादृशसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे नैव गुरुसंयोगसा
त्वं गुरुसंयोगत्वावच्छिन्ने योयः जलादिमात्रसंबंधीतदनवच्छेदकत्वमिति गगनस्य इत्याहितादृशास्य प्रतियामकस्य व्या
पकुरिति अत्र मात्रपदस्य कालिकसंबंधिकत्वे संयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव गगनादेर्व्यापकत्वसिद्धेः

टी. 13

त्वनियामकत्वस्यैवेयर्थ्यमित्यस्वरसः तेनसंबंधेन द्रव्यत्वनियामकसंयोगसंबंधेनघटाद्यभावएव द्रव्यत्वनियामकसंयोगे
नघटाद्यभावएवप्रतियोगितायांसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यानिवेशादितिभावः नतेनसंबंधेनन द्रव्यत्वनियाम
कसंयोगेन: मार्तादितिइत्तितथाचतेनसंबंधेनसामानाधिकरण्यग्रहाभावान्नानुमितिरितिभावः अव्यापकत्वादितीतितेनेत्यनु
षज्यते खंडकालत्ववारणाय प्रयोजनं दर्शयन्नेवतत्रैतासर्वविशेषणप्रयोजनमाह खंडकालइतितद्वृत्तित्वमितिखंडकाल
वृत्त्येनत्कालत्वादित्यर्थः सर्वाणीतिविशेषणानीति विशेषणविशेषणमपिविशेषणमेवेत्याशयेनवहुवचनोपपत्तिः
नत्याभिधानेऽप्रवृत्त्यापत्तिरित्येतत्पभिधानेनत्याचतान्त्रिकपरिभाषानुरोधेनत्व्याक्तिरितिभावः अस्तीतिगुणादेगुणात्मत्व
विशिष्टसत्तादिसत्त्ववारणाय सामानाधिकरण्यघटकविशेषणसंबंधेनविशेषणासत्त्वस्यैवविशिष्टत्वनियामक
तयामहाकालेमहाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वस्यसंभवि महाकालस्यजगदाधारत्वेनघटत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वेनैवोपपत्तिरिति
भावः महाकालवृत्तित्वेति महाकालमात्रवृत्तीत्यर्थः ननुखंडकालसाधारणविशेषणलाभो महाकालीयविशेषणतायाम् राम०

वैलक्षण्यपर्यवसितदोषावारणमत आह महाकालेति · खंडकालीयविशेषणतेनेति यावत् खंडकालसाधारणविशेषणतेनेत्यर्थः
नस्यात्सुवैलक्षण्यमुपपादयति कथमन्यथेति औपाधिकेति यौक्तिकेत्यर्थः तथा च खंडकालीयविशेषणतानामिह नोघटद्
न्यायैकजातीयप्रत्ययविषयत्वेपि महाकालीयविशेषणतायाः कालः सर्वाधारमिति विलक्षणप्रत्ययविषयत्वेन वैलक्षण्य
मावश्यकं एवं च तेन संबंधेन महाकालाभावविशिष्टघटवत्ताप्रसिद्ध्यानाद्यघटाभावस्याप्यनवधित्वेन वैलक्षण्यघटकाभावा
प्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति समुदितार्थः · महाकालेति विलक्षणाधियोनुपगमेन स्वजगदाधारत्वमनुपपन्नमत आ
ह इदानीमित्यत्रेति रानंतक्रियावच्छिन्नोत्पत्तिविनिगमनाविरहादिति भावः · अधिकरणत्वेनेति यावत् विलक्षणप्रत्यया
भावेपीदानीमिति प्रत्ययबलादेवतस्य जगदाधारत्वमिति भावः सैव · खंडकालसाधारण्येव · नन्वेवं महाकालाभाववि
ष घटाभावस्यैव नाद्यशस्य प्रसिद्धिरत आह महाकालेनेति साक्षादिति यथा कथंचिद्विशेषणादिमत्त्वमेव विशिष्टवत्तानि
यामकमित्यभिमानः आहुरित्यस्वारसोद्भावनं तद्वीजं तु यथाकथंचिद्विशेषणादिमत्त्वस्य वत्तानियामकत्वे गुणादिमादि

धीविरहादित्यंतमसंगतं सामानाधिकरण्यघटकसंबंधेनविशेषणतादिमत्त्वस्यान्वियामकत्त्वेचमहाकालान्यत्वविशिष्ट
घटोपिमहाकालवृत्तिरित्यसंगतं तादृशांनाभावीयविशेषणतासंबंधेनमहाकालान्यत्वस्यमहाकालेऽसत्त्वादिति यत्तु
तादृशानि यममान्नोपगमेसंयोगघटितसामानाधिकरण्यपनर्हेंदिविशिष्टघटस्यविषयितयाऽधिकरणत्वंतानेनुपप
त्तेंतत्रसामानाधिकरण्यघटकविशेषणतासंबंधेसंयोगेनत्वाने दंडस्यासत्त्वादितिनियमद्वयमेवोपगंतंसंज्ञाघस्तु
एवद्वितीयसूत्रयत्रविशिष्टवत्तानियामकविशेष्यसंबंधेनविशेष्यविशेषणोभयंतत्रापिविशिष्टवत्त्वेतितयावविशिष्ट
वत्तानियामकविशेष्यकालिकसंबंधेनघटमहाकालान्यत्वयोर्महाकालेसत्त्वेनविशिष्टघटोपिमहाकालवृत्तिरितिनोक्ता
संगतिरितितदसत् तानेदंडोपलक्षितघटवत्त्वस्यैवोपगमेनविशिष्टाधिकरणत्वस्यानुपगमेनद्वितीयनियमेमानाभा
वात् केचित्तुसर्वत्रकालिकतयामहाकालएवाधिकरणंइहानीघटइत्यादिप्रत्ययेपिमहाकालएवाधिकरणतयाभास
नेरवेऽकालत्वस्ववच्छेदकंकुत्रापिखंडकालेनाधिकरणेसर्वत्रावच्छेदकएवेतिलीलावतीकारादीनांसंमतत्वात् तथ्यावका राम०

लिकतया महाकालाभावविशिष्टघटवत्त्वाप्रसिद्ध्या कालो घटवान् कालत्वपरिमाणादिमत्त्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धि
निर्वचनायापि दुर्वारैवेत्याहुः आकाशाभावादिरेवेति आदिना केवलान्वयिधर्ममात्रपरिग्रहः मनुष्यत्वातिरिक्तधर्मविशेषकेवला
न्वयिधर्मस्यापि व्याप्यव्याप्यवृत्तित्वे बाधकाभावादित्यत आह कालिकतयेत्यादि· व्यतिरेकाभावस्य लक्षणे वैशिष्ट्यिकतयेत्यादिनि
यमदर्शनायाह कालिकतयेति तदवच्छेदेन आत्माभावच्छेदेन तदभावेति कालिकसंबंधेनाकाशाभावाभावेत्यर्थः
एकावच्छेदेनैकत्र तत्तदभावयोर्विरुद्धत्वादिति भावः तेन संबंधेन तद्वत्त्वमेवोपपादयति आत्मनीति आवश्यकमि
ति व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपीत्यादि· नन्वात्मादेरवृत्तितया कालावृत्तित्वेन कालनिष्ठाकाशाभावावच्छेदकत्वासंभवः अवच्छे
द्याधिकरणावृत्तेरवच्छेदकत्वासंभवादित्यत आह संबद्धे इति· अयमाशयः अवच्छेद्याधिकरणसंबद्धस्यैवावच्छेदकतया
त्मादेः कालावृत्तित्वेऽपि स्वनियामककालिकसंबंधेन कालसंबद्धतयावच्छेदकत्वसंभवस्यैव गगनादिरवृत्तितया मूर्तावृ
त्तित्वेऽपि स्वनियामकसंयोगेन मूर्तसंबद्धत्ववत्संबंधान्तरेणावृत्तेरपि तेन संबंधेन संबद्धत्वे बाधकाभावात् अत एव दलां

टी० तद्रूपीयस्यावतारणेऽस्वात्मनः कालिकसमियामकसंबंधेन सत्वादिति पूर्वमुक्तं वस्तुतस्तु विरोधभंजकावच्छेदकत्वव्या
15 वच्छिन्नाधिकरणत्वस्य नियमेन प्रत्तीति कावच्छेदकत्वेन कोपि विद्वद्वदिति ध्येयं छिन्नावच्छिन्नाभावस्येति प्रतियोगितायाव्या
सज्यवृत्तित्वाभावादिति भावः इति रूपस्वरसात् वक्तव्यमिति तन्न्याय विशिष्टस्तात्पाद्गुणादिवृत्तितानवच्छेदकतयावी
शिष्टाभावसंग्रहेणानोक्तिमाप्तिरिति भावः तत्रैव गुणकर्मणोरेकैकत्रैव सत्वादिति तन्न्यायातिव्याप्तसंगतिरिति भावः म
हानसीयवह्निसंयोगस्येति साध्यतावच्छेदकसंबंधे साध्यीयत्वविशेषणादिसंयोगवारणसंभवानपरित्यागः सत्वादि
ति वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणघटकतयेति शेषः नन्वेवं वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याभावमादाये
व सामान्यो भयेनीतितयावसामान्यस्य प्रतियोगिकत्वेऽनुयोगित्वे चान्वयः इति भावः अधिकरणत्वादित्यादृत्य अ
धिकरणत्वादिभिन्नः आदिना भावीयप्रतियोगित्वपरिग्रहः स्वरूपसंबंधविशेषः स्वरूपसंबंधात्मको विशेषः विशेषणत्वे
वभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपप्रकारत्वविशेष्यत्वस्वरूपत्वमेव अत एव वह्निमान् धूमादित्यादौ एम०

वह्निधूमोभयस्मिन्नेकाधिकरणकसंयोगद्वयप्रतियोगीत्वात्तत्राव्याप्तिरित्यन्ते वह्न्याप्तिसंबंधभेदेपि निरूपकसंबंधभेदेपि
नभिन्न इति तथाचानुयोगित्वस्य स्वस्वरूपसंबंधरूपत्वे भिन्नत्वस्यावश्यकत्वेपि निरूपकसंबंधभेदान्न भेदः मूलत्वानुयो
गीकः संयोगः समवाय इत्याद्यविलक्षणप्रत्ययादिसाक्षाय: तेन अनुयोगीत्वस्याधिकरणत्वस्याभिन्नत्वेन· धूमसंयोगे
धूमसंयोगस्य अयोगोलकवृत्तित्वसत्वेपि अयोगोलके ऽधिकरणत्वसत्वेपि किंचित्तियस्य पेन संबंधेन यत्र वृत्तित्वं तत्स
वंध एवं क्रमेण तत्प्रतियोगीकत्वतदनुयोगीकत्वयोः सत्वादिति भावः नातिव्याप्तिरिति अत्र यावधूमाद्यभावस्यलक्षण
घटकत्वमयाः तीनातानानत नद्याप्तिव्याघवछिन्नाभावमादायातिव्याप्तिस्यादेवेति भावः एतेन अत्र वेत्यादिना भिन्न इत्यंत
व्यपनेन· अनुयोगिकत्वसामान्येति अधिकरणतासाधारणानुयोगितानिरूपकत्वेत्यर्थः कालिकसंबंधेनेतिनत्तीया
र्थः वछिन्नत्वमयोगोलकानुयोगीकत्वैकदेशाधिकरणतात्मकानुयोगीत्वान्वितं· संयोगीयविलक्षणानुयोगीकत्वेति
वैलक्षण्यं चानुयोगितायामधिकरणत्वव्याहतत्वमेव अत्र चानुयोगीत्वस्य निरूपकसंबंधभेदेनुयोगीकत्वस्यापि भेदेनानुगम

टी. कत्वस्याभावेनानुगतत्वेपेरतानिवेशासंभवइत्याशयेनसंयोगीयेतिसंयोगसाधकत्वस्यलाभिप्रायेणतत्संबंधीयविलक्षणा
नुयोगिकत्वेनात्मत्वानिरूपणयासंयोगातिरिक्तसंबंधेनसाध्यतायामव्याप्तेः प्रवेशोवेतिरतत्वेवेशो वध्य मवान्तरं दैरित्यन्तो
16 क्तातिव्याप्तिः विलक्षणानुयोगिकत्वस्यधर्मसंयोगेऽभावेनोभयाभावसत्वादितिभावः गुणानुयोगिकत्वस्यविलक्षणाग्रता
नुयोगिकत्वस्य अप्रसिद्धेरितितस्ययेनसंबंधेनव्याप्युक्तयुक्तेरितिभावः गुणप्रतियोगित्वेयधिकरण्याभावादितित
थाचनाद्रव्यागुणानुयोगिकत्वस्यसंयोगनिष्ठस्याप्रसिद्ध्याद्रव्यानुयोगिकसंयोगेद्रव्यप्रतियोगिकत्वसत्वेनसंयो
गेउभयाभावासत्वात् द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्यलक्षणाघटकत्वेनघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यलक्षणाघटकत्वेनातिव्या
प्तेरितिभावः गुणानुयोगिकत्वस्यविलक्षणानुयोगिकत्वस्यसमवायादावेवेतिव्याप्त्यादिनांसंबंधानंतर्यपरिग्रहः प्रसिद्धेरिति
तथाचनिरूपकसंबंधभेदेप्यनुयोगितावच्छेदकेनविलक्षणानुयोगिकत्वसामान्यनिवेशेबाधकाभावेनसमवायादावेवसि
द्धस्यगुणानुयोगिकत्वस्यसंयोगेऽभावसत्वात् द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यलक्षणाघटकतयानोक्तातिव्याप्तिरितिभावः राम०

अन्यथायत्किंचित्पदार्थदाने ∙ प्रतियोगिकत्वाभावादिति न च विशिष्टस्याभावनिरूपितत्वात्तथा चैत्रहस्तिदंडसंयोगेकत्वं तदभावइ
ति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव वक्ष्यमाणत्वात्प्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नविशिष्टधीनियामकत्वरूपस्यवानिरुक्तेस्तादृशधर्मतयातत्राभावात् एकस्याएवैःतिकस्याश्रिद्रूपीतिदोषः
दंडत्वादौ चैत्रचैत्राभावोभयहस्तिदंडत्वादौ साध्यत्वे ∙ साध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं ∙ एतत्सूचयितुमिति व्याप्तिसंपादक
तयाएतत्सत्त्वस्यावश्यकत्वादिति भाव: एतदिति तत्र यावत्साध्यहेत्वोरेतत्पदमुक्तापत्तिवक्ततयास्वरूपकथनमा
त्रपरं ननु नत्वन्निवेशेऽपि दंडत्वेनैव साध्यहेतुत्वयोरप्युक्तरीत्यातिव्याप्तिसंभवेन तस्य तत्र निवेशप्रयोजनाभावात्
एतेन चैत्रतदन्योभयहस्तिदंडत्वादौ साध्यहेतुतयोः प्रतिपन्नपेसाध्यहेत्वोरेतत्पदं न समर्दं दैयक्षिपनाहरणीयं चैत्रहस्तिदंड
स्यापि तत्र आकाशादावव्याप्यवृत्तिसत्त्वेन चैत्राभावत्वविशिष्टत्वावश्यकत्वे सर्वदंडत्वादौ चैत्राभावत्वविशिष्टतयाऽव्यावे
र्त्तकत्वेन साध्यहेत्वोरेतत्पदहानस्यानिष्प्रयोजनत्वादित्याशयः ननु चैत्राभावत्वस्यस्वाधिकरणमात्रवृत्तित्वात्मकसा

१७

33

दी. मानाधिकरणपरत्वेवैशिष्ट्यानिवेशोहृत्वर्थः विशिष्टत्वाभावेउक्तवैशिष्ट्याभावे) नचैवंवह्निदंडव्यक्तेरेवचैत्रान्वितविशिष्टत्वेन
चैत्रनरत्वोभयवह्नि दंडव्यक्तेस्तेनरूपेणसाध्यत्वंनसंभवतीत्यतआह अन्यथेति उक्तवैशिष्ट्यानिवेशे हेत्वर्थः विशिष्ट
त्वाभावेउक्तवैशिष्ट्याभावे यथाश्रुतेऽन्यथेत्यस्यार्थः स्वतुल्यानेनोपदर्शितरीत्यादंडव्यक्तेरेवात्रस्यैवचैत्रान्वितविशिष्टत्वेन
चासंगत्यापत्तेः निरुक्तपदार्थकीर्तिनयावोक्तवैशिष्ट्यानिवेशात्तेनाकारेणतद्दंडव्यक्तेःसाध्यत्वानुपपत्तिरितिभावः सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधः साध्यतावच्छेदकसंबंधपर्याप्तपाविवक्षितः संबंधत्वमितिसिद्धांतसिद्धमिति शेषः तस्याद्वृत्तिमु
द्रूसमवायस्याविवक्षाद्विभिमावः निरुक्तेतितितयावच्छुद्धसत्ताप्रतियोगिकत्वावच्छेदेनविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगि
कत्वाभावाद्विशिष्टसत्ताभावस्यापिप्रतीयोगितैवेयधिकरण्यनिर्वाहइतिभावः नन्वेवंसमवायस्यैकत्वेपितस्याद्वृत्त्यासंग
तिः समवायस्यैकत्वेप्युपदर्शितरीत्यातिव्याप्तेरसंभवादित्यतआह द्रव्यत्वेत्वेतियद्यद्रूपावच्छिन्नेत्यादिविवक्षणेचेमर्थो
आहुरिति अत्रयोजनाप्रयासस्तुवास्तवरसः स्वरूपसंबंधेनेतितुनवाच्यं उक्तव्याप्त्य) गगनादेरन्निमत्वेगगनादेरवृत्ति राम०

त्वप्रवादेः संगतइत्यतआह गगनादेरितिप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनेति यावत्कालोघटवान्महाकालपरिमाणा
दित्यादेः समवायादिनागोत्वाद्यभावमाहाय्यैवत्वेहगसमन्वयस्तिभावः प्रतीयोगितावच्छेदकसंबंधेनसत्रसाध्यताव
च्छेदकसंबंधेनेतितुनवाच्यं उक्तस्थलएवतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्यापत्तेः घटाद्यभावप्रतियोगितामा
त्रयाव्याप्तेर्यथास्कृतयद्धर्मावच्छिन्नत्वाभावनिवेशेनापिनिरासः संभवतीतिः यद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावपर्य
न्तनिवेशव्याहप्तिरासायाह महानसीयवन्ह्यभावेतितउभयाभावेतितउभयत्वावच्छिन्नाभावेमत्यर्थः मैनोभयस्याविधिकरणा
द्यभावनिरासः पूर्वकल्पेसमवायेगगनादिप्रतियोगिकव्याघात्रेनसमवायेनगगनाद्यभावस्यप्रतियोगित्यधिकरणा
त्वसंभवेनसमवायेनगगनादेरव्यापकत्वापत्तिरित्याशयेनाशंकतेनवैवमितिः एवंएतादृशालहृणाकरणो नव्याप्तेपि
समवायेनगगनादेरव्यापकत्वेपिव्याप्तिलहृणाइतितपावसमवायेनगगनादेरव्यापकत्वेदृष्टापत्तिरेवनेत्तसंबंधेनत
त्रैरूप्येतव्याप्तितानाभावादेकेनेनसंबंधेनतत्रानुमित्यापायसंभावात् गगनादेर्व्याहृतेरितिसाहनेआपकत्वव्यवहारा

टी. नुरोधादिति भावः निर्वचनीयत्वेत्यपीति तु शब्देनानुमितिजनकज्ञानविषयव्यापकत्वस्यैवात्र निर्वचनीयत्वे मनस्त्वगगनादि
18 साधारण्येऽपि न क्षतिरिति सूचितं तन्नेति अवच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशो नेत्यर्थः नव्यापकतेति व्याप्तेरित्यादि स्वविलक्षणांय
द्धर्मावच्छेदकतात्मकत्वरूपयद्धर्मावच्छिन्नत्वविलक्षणां यद्धर्मनिष्ठविलक्षणावच्छेदकतानिरूपकत्वमिति यावत् अन्यथा
यद्धर्मावच्छिन्नत्वस्य यद्धर्मावच्छेदकताकत्वरूपत्वे ज्ञानावच्छिन्नत्वेति ज्ञानावच्छेदकताकत्वेत्यर्थः मत्वादिति ज्ञानावच्छि
न्नोऽयं घटः इत्यादिप्रतीत्या ज्ञानविषयस्यापि ज्ञानावच्छिन्नत्वादित्याशयः तद्यपि निरूपकयद्धर्मावच्छिन्नत्वघटकं यद्धर्मनि
ष्ठावच्छेदकत्वमपि। समवायेनेति संयोगेन साध्यतायां संयोगावच्छिन्नतादृशज्ञानाभावप्रतियोगितायां केवलज्ञानस्या
वच्छिन्नत्वात्संयोगेन तादृशज्ञानाधिकरणाप्रसिद्धेः अव्याप्तिरित्याशयः अप्रसिद्धेति मेयत्वावच्छिन्नसाध्यकेऽति
व्याप्तेः मेयत्वादेरपीति तथा च समवायेन मेयसामान्याभावप्रतियोगितायां प्रसिद्धस्यामेयत्वावच्छिन्नत्वस्य सा
ध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्योभयाभावस्य तादृशप्रतियोगितासामान्ये सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः अनध्यवेनीति राम०

अत्रातएवेमारभ्यरत्यपिवहंतीमंतमेकंमतं ननुसंयोगस्यद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगीकत्वविरहेद्वित्वावच्छिन्नाभावस्या
पिलक्षणाघटकतयापर्वकल्पेपिव्यभिचारयत्वात्वेदित्याहावलित्याभेरेवाभावेननस्याः कस्मांतरानुसरणोपपं
भकत्वेत्ताद्वि इसंगतेमतआह अत्रेत्तिइत्यन्वयइतितथाचनइमित्याभेरूपष्टंभकत्वमेवनेतिभावः अव्याप्तिरिति द्वि
त्वावच्छिन्नाभावस्यापिलक्षणाघटकत्वादितिभावः नद्वेवोपपादयति संयोगेनेतिविशेषस्यविशेषणाद्रित्याहृतस्य
अस्यघ्यानिरुक्तसंयोगेनेतिरूक्तनियामकत्वानंगीकारे एवमेव उक्तविवक्षणाएवसंगच्छतइतिअस्यघ्याविशिष्यस्या
नतिरिक्ततयानदसंगत्यापत्तेरितिभावः इत्थंचउक्तविवक्षणोचअतिव्याप्तेरेवकथ्यांतरोपष्टंभकतयाश्वकारासंगते
राहतिरहेपिचेतीतिमतांतरमाह यन्त्रीत्यादिनाउक्तरीत्यैवसामंजस्येयावेटांतरकल्पनानौचित्यमित्यस्वरसाराहाय
इतिचकारस्यप्रामाणिकत्वानुरोधादाहवस्तुतस्त्वितितत्रउभयत्वावच्छिन्नसाध्यकेतथाचनिरुक्तपदाहानेच अति
व्याप्तिरितिसंयोगस्यद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेपिद्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिमत्येकप्रतियोगिकत्वेन

टी. ह्नित्वावच्छिन्नाभावस्यकल्पनेहृदगाघटकेन यावत्संभववारणात्क्रमेरौचित्वादिव्याख्यातिरिति भावः विरहेप्येवमिचेतिविरहेप्येवे
त्यन्तमित्यर्थः एतस्यसत्वेनायेत्यनेनान्वयः यथाश्रुतमेव उक्तरीत्यान्वयादिकमननुसन्धेयेव तत्रच संबंधत्वेनन्निवेशो
चसंबंधेति संबंधत्वेनेत्यर्थः समानाधिकरणपदेनेतिन्तिन याव संयुक्तसंयुक्तत्वादिकमेवसामानाधिकरण्यमिति भावः
संबंधत्वं निविष्टमितितत्र संबंधिसंबंधित्वातिरिक्तस्यसामानाधिकरणस्यदुर्वचत्वादिति भावः प्रकारतेति प्रकार
ताविशेष्यतयोरेति प्रसंगवारणाय यावन्तं तादृशेतिइदमिह नास्तीत्याकारकेत्यर्थः तादात्म्यावच्छिन्नत्वाभावेनेतिनस्येह
मिहेन भवतीति प्रतीतिनियामकाभावप्रतियोगितायामेवसत्वादिति भावः भावोपादानव्याहतेरेदीधितावेव स्फुटत्वा
त्तदुपेक्षणामावोपादानव्याहतिमाहभावस्वरूपेतितदुपादानमपि अभावत्वोपादानमपि घटाभावघटत्वादितिघटा
भावप्रतियोगित्वस्येत्यादि घटाभावघटइत्याकारइतिरूपमपिउक्तादिः सएव अननुभवएव प्रसंगाश्रितिसंयोग
स्याद्विषत्वादिति भावः अतएवअतिरिक्तविषयतास्वीकारादेवःतत्रतत्र मसकृदखंडाद्येदर्शयतिमूलकारइत्यादिः राम.

विषयताभ्यां हीति विषयताया विषयभेदभिन्नतयाननुगमायाऽतिरिक्तस्यैतस्यावच्छेदकत्वादिति भावः तत्त्वेति मकारान्ता
त्वविशेषणताविरहार्थः प्रतियोगित्वेति प्रतियोगित्वस्यातिरिक्तत्वेपि तस्यावच्छेदकधर्मादिभेदेन भिन्नतयाननुगमा
यप्रतियोगित्वत्वमतिरिक्तमेवमधिकरणत्वत्वमिति भावः॥ ॥इति महेश्वरचिन्तायां सर्वोपकारिण्यां भवानंदीयव्या
ख्यायां सिद्धान्तलक्षणव्याख्या॥ ॥ननु भट्टाचार्यसमानार्थकत्वेन लघुधर्मस्य गुरोरवच्छेदकतायां बाधकतयाऽऽला
भान्नीलघटत्वादीनामपि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वापत्तिरत आह समनियतेति तथा च समीचीनत्वार्थकसमुपसर्गो
पसंदानेन प्रकृते समीचीनत्वस्य समनैयत्यरूपस्य विवक्षणेन लघुधर्मनियतसमनैयत्यस्य तथात्वेन लाभान्न कोपि दोष इ
तिभावः एतेन समनियतेति पूर्वोक्तार्थकसमनियतस्यावच्छेदकत्वासंभवेन संभवतीत्यनेनैव वारणादित्युक्तिः परा
स्ताउक्तरीत्या संभवतीत्यस्यैव समनियत इत्यर्थकतया पूरणाभावात् संभवतीति विवादाविषयसत्ताक इत्यर्थः इदं तु
लघाविति सतीति सत्त्वमर्थकयत्नं तेन संभवतीत्यस्योक्तरीत्या समनियत इत्यर्थकत्वेन पुनः संभवतीत्युक्तिरसंगतेति श

कारणतावारः अत्रेदं बोध्यं। गुरुत्वभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधकं स्वसमनियतलघुधर्मकत्वं। स्वसमनियत
२० त्वं च स्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकत्वं तेन सत्तात्वसमनियते विशिष्टसत्तात्वे न व्यभिचारः न चासमवेतत्वासमनिय
ते जातित्वे समवायेन जात्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधने हेत्वसिद्धिः लघुधर्मकत्वं च लघुधर्मसमानाधिक
रणत्वं तेन घटप्रागभावत्वे घटप्रागभावात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदके निरुक्तस्वसमनियतघटत्वके न व्यभिचारः
न चैवं जातित्वे जातिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोपि सिद्ध्येत् समवेतत्वरूपलघुधर्ममादाय हेतुसत्त्वादिति वाच्यं प्र
तियोगितावच्छेदकसंबंधेन समव्यापकताविवक्षणादिति वह्न्यभावात्मप्रमाणभेदप्रतियोगितावच्छेदकाघटितत्वरूपप्र
तियोगितावच्छेदकभेदसिद्धिर्वेदेशनेत्यर्थः अत्र प्रमेयधूमत्वे संभवतीति प्रमेयधूमत्वस्य धूमत्वघटितत्वादिति भावः
कंबुग्रीवादिमत्वस्य कंबुग्रीवादिरूपतया नानात्वेन घटत्वासमनियतत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवादाह कंबुग्रीवादा
दिकमिति संख्यानेति इत्यारंभकावयवसंयोगविशेषेत्यर्थः जातिभेदः घटत्वव्यंजकतावच्छेदको जातिविशेषः फलतु संयोगाह राम०

त्तिकर्मजन्यतावच्छेदकसंयोगजन्यतावच्छेदकवैजात्याभ्यां सांकर्येण कंबुग्रीवात्वादेः संख्यानवृत्तिजातिविशेषत्वासंभवा
दिति चेन्न जन्यद्रव्यसामान्यजनकतावच्छेदकसंख्यानवृत्तिवैजात्यस्य कर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यत्वेन तदितराक्रांत
संयोगजघटादिसंख्यानस्य घटाद्यजनकतया सांकर्याभावात् तस्य सामान्यजनकतावच्छेदकवैजात्यस्य संयोगजन्यताव
च्छेदकवैजात्यव्याप्यत्वमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं तथा सति घटादौ अन्यत्वानुपपत्तेरेव विनिगमकत्वात् पर
परासंबंधेन स्वाश्रयाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन तद्वत्त्वमेव जातिविशेषवत्त्वमेव अत एव कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य
परंपरासंबंधेन जातिविशेषवत्त्वरूपत्वादेव गोत्वमपीति परंपरासंबंधमयुक्तमेव गोत्वमपीत्यर्थः अन्यथा घटत्व
कंबुग्रीवादिमत्त्वयोर्जातित्वाविशेषेण कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य शरीरवृत्तगोत्वाभावेन घटत्वापेक्षया गुरुत्वेन स्यादिति
भावः इदमपि घ्राणग्राह्यगुणत्वमपि तदभावात् घ्राणग्राह्यगुणत्वाभावात् ग्राह्यत्वस्य फलोपधायकत्वरूपस्याभा
वादित्याशयः अनौचित्यादिति तथा च वस्तु मारातरीत्याप्रमेयधूमत्वे धूमत्वभेदासत्त्ववत् घ्राणग्राह्यगुणत्वे गंधत्वभेद

सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः नन्‌· घ्राणग्राह्यगुणत्वं तस्य चेत्तत्त्वं घ्राणग्राह्यगुणत्वस्य च गंधत्वघटितत्वं· गंधत्वादिवि
षयकप्रतीत्यविषयत्वं· विषयीकरणासंभवादित्यत आह घ्राणजाभिन्नेन गंधत्वस्येव सुरभित्वस्यापि तत्र निवेशादिति भावः
यथाश्रुतावच्छेदकभेदनिवेशेऽप्यतिव्याप्तिरिति तात्पर्येणाह यद्वेति परंपरासंबंधेन स्वाश्रयसमवायित्वेन यथाश्रुते
वेति निरुक्तजातिमत्त्वस्य गंधत्वादिभिन्नत्वादिति भावः नाह यत्राभावप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितानिवेशे दृश्यमानादृष्ट
गतासंगतिरिति विकल्प्य तद्दोषयति तत्प्रतियोगितामिति प्राप्तिस्विकरूपेणोत्पादि· आद्येनाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वमित्य
नातिरिक्तवृत्तित्वपदेन विवक्षिते आद्यकल्पे दोषं· अतिव्याप्तिरूपं· एकवृत्तिधर्मेणानवच्छिन्नत्वादिना साध्यतायां नाह
शानत्तद्यत्तभावीयतदवच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्याप्तित्वस्य तदवच्छिन्नत्वे सत्त्वेनातिव्याप्तेरसंभवादित्यनेकवृत्ति
धर्मेणेति अतिव्याप्तिरितिष्क्मत्वादेरसाहचर्याभावीयतदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादृत्तिनतदवच्छिन्नत्वादिभिन्नत्वादिति
भावः अप्रसिद्धिरिति तथा चासंभव इति भावः केवलान्वयित्वादिति तत्साध्यकावपि माह शानतदवच्छिन्नभावीयप्रतियोगिता राम०

यासत्त्वादिति भावः असंभवः अप्रसिद्धिनिबंधनासंभववारणेपि प्रकारांतरेणासंभवः तमेव प्रकारमाह सर्वस्यैवेति
यत्किंचिदेकत्वस्य पूर्ववृत्तित्वादाह सर्वस्यैकपदमित्यादि · प्रातिस्विकरूपेणानंतघटाभावत्वेन · अनंतरत्वस्येतिसाभावेत्यत्रैतनेनान्वयः
तत्तभेदकृतरवत्वस्य चेत्तित्तदभावानां प्रातिस्विकरूपेणोपादाने तु गतभेदनिवेशासंभवादिति भावः प्रतियोगितासा
वच्छिन्नाभाववत्ताभावेत्तितदत्ताभेनादृशप्रतियोगिताया उभयाभावादिकमादाय सर्वस्यैव प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्व
नप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्ध्यासंभवापत्तेरित्याशयः तादृशप्रतियोगितेतित यादृशघटाघभावीयप्रतियोगितेत्य
र्थः नात्याप्यादिति यद्यप्येवमप्यसंभवः सर्वस्यैव साध्याभावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगितापाः प्रतियोगितात्वादिना अप्र
नवृत्तित्वात् तथापि स्वान्यूनवृत्तितावच्छेदकतादृशप्रतियोगितात्वकृत्वे तात्पर्यं अन्यथा · यत्किंचिदेकाभावाप्रवेशा·
वच्छिन्नत्वप्रसक्तादेरित्यादि · प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव · प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वेनैव · वारणे · वारणासंभवे · त
त्साधनं अतिरिक्तसामान्याभावसाधनं · अर्थमेवेति अथ वह्निमत्त्वादेर्धूमादि समानाधिकरणाविशेषाभाववत्त्वप्र

टी॰ तियोगितावच्छेदकत्वेनासंभववारणाय तत्साधनं सार्थकमेवेति येन तत्साधने पि वह्निमात्राद्यभावानतिरिक्तानामभावा
22 दिकमादाय यो ऽतिरिक्ताभावासंभवतादवस्थ्यं न च्यपितेनापादयति आशयः अत एवेत्यादिग्रंथस्याशयः न यावान एवे
त्यादिग्रंथो ऽतिरिक्तसामान्याभावसाधनस्यपरत्वं किंचिद्धेत्वाभावनिवेशो पष्टंभकत्वाभिप्रायक इति भावः वाच्यमितित
थाचवह्नित्वादिवैशिष्ट्य घटादुभयाभावप्रतियोगितान्यनावृत्तित्वात्महेष इति भावः सत्वेन सत्वप्रयुक्तातिप्रसंगेन। वि
शेषितनमित्वस्य विशेष्यसाकांक्षतयातन्पूरयति विशेषित मित्यादि। एतदिति प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावेत्यर्थः
त्पासत्त्ववृत्तित्वानेनाकार इति अथ प्रभयाभावप्रतियोगित्वादिप्रतीत्यापत्तेकं प्रतियोगितापर्याप्तिरिति भावः प्रतियो
गितावच्छेदके च प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणांच। तेन महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छे
दकको टिप्रविष्टवह्नित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य वह्नित्वादौ सत्वे पि न वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिः विशिष्यते न घक्ति
त्वाद्विनाठ पाद्देयमिति अभावप्रतियोगितयेत्यादि प्रतियोगितावच्छेदका। न च्यायतनादि प्रतियोगितावच्छे राम०

दकस्य प्रत्येकं तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमिति भावः नेनेत्यादिप्र
तियोगितावच्छेदकाभावमात्रनिवेशे सर्वस्यैव वृत्तिमतो विशिष्टाभावाद्यात्मकप्रतियोगितावच्छेदकाभाववद्वृत्तित्वे
नावृत्तिगगनादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तितयातिप्रसंगः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभा
वनिवेशे च वच्छिन्नं तस्य केवलान्वयितया संभवदतिवेशिष्ट्याभासस्य वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोगि
तावच्छेदकाभावरूपवानिवेशपः एवं च निखिलतत्तद्व्यक्तित्वानामन्यतमत्वावच्छिन्नाभावमादाय वह्नित्वस्यावच्छेद
कत्वापत्तिः प्रतियोगितावच्छेदकस्य विशिष्यैवोपादाने च प्रत्येकं तत्तद्व्यक्तित्वानामननुगमे वह्नित्वमिति नोक्ता
पत्तिरित्याशयः इत्यर्थः न हेतुः तावच्छेदकत्वापत्तिः तदभाववतीतिगगनादाविति शेषः यत्किंचित्संबंधेन तदभाववी
यत्संयोगादिना घटत्वादेरभाववति समवायेन तस्याप्यन्ते रवच्छेदकत्वासिद्धिः साध्यतावच्छेदकतानियामकसंबंधे
न तद्वतोऽधिकरणत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यन्दिविशेषाद्यव्यावृत्तिः लघुत्वान्नादृशप्रमाविशेष्याभावप्रतियोगिताव

टी०

छेदकधर्मत्वस्य तादृशात्मस्वरूपसंबंधेनाभाववत्तिधर्मे साध्यतावच्छेदकस्य वृत्तित्वेनावच्छेदकत्वासंभवादिति ध्येयं साध्य
तावच्छेदकतानियामकसंबंधेनावृत्तित्वविवक्षायाः फलमाह नवेति कालिकादिसंबंधेनेति यत्किंचित्संबंधेनावृत्तित्वोक्तौ
च समवायेन घटत्वादेरभाववति वन्ह्याद्यौ संयोगादिनावृत्तित्वाद्घटत्वादेरवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वापत्तिरिति ध्येयं ननु प्रतियो
गितावच्छेदकतानियामकसंबंधे स्वापत्तिगतयानेनैवावृत्तित्वं वक्तुमुचितमत आह महाकाल इति घटत्वादिकमेवेति ए
वकारेण साध्यतावच्छेदकस्य ध्वंसत्वादेर्व्युदासः गगनत्वाभाववतीति प्रत्येकं गगनत्वाद्यभाववतीत्यर्थः आदिना घटत्वा
दिपरिग्रहः ध्वंसादावतिदोषः गगनत्वादेः गगनत्वादेरेव एवकारेण ध्वंसत्वादेर्व्यवच्छेदः ध्वंसत्वीयेति इदं च संबंधगत्वै
ल्लक्षणापपरिचायकं न तु संबंधघटकोपाधिमिति विशेषणं तत्र दीपत्वादिना संबंधतानभ्युपगमेपि न क्षतिः तथाचोक्तसंबंधेनावृत्ति
त्वोक्तौ तादृशेन समवायप्रत्येकं नागगनत्वाद्यभाववति ध्वंसत्वादेरवृत्तितया वच्छेदकत्वापत्तिरिति तदुपेक्ष्य साध्यतावच्छेद
कतानियामकसंबंधेनैवावृत्तित्वमुक्तमिति भावः यथाश्रुतेन महाकाल इत्यादिग्रंथानुपपत्त्यानाह तत्र पक्षस्य तत्रावच्छेदकमसि रम०

च्छिमात्रपरत्वे महाकालो घटवान् कालपरिमाणादिव्यारेरूपेक्षायामविर्जित्वादिति ध्येयं अनतिरिक्तत्वमेवेति यथा चैतन्त्र
व्याप्ते असंभवः इति निरूक्तावच्छेदकत्वमविवक्षितोपाधित्वादि समानत्वं हित्वेति समानत्वं समवायत्वादिनावित्तित्वे संवं
धत्वादिति भावः गगनमिति समवायात्मकत्वादन्योऽभयत्वादिति ते समवायात्मकवह्नित्वादित्वप्रमानतिरिक्ताधिकरणत्वात्
तद्वृत्तिसमवायत्वाक्रान्तत्वादिति भावः वह्नित्वाद्यधिकरणे समवायेन वह्नित्वाद्यधिकरणे वह्निद्वयइति शेषः तेनेत्यादि
वह्निमात्रारोपादाह स्वपर्याप्तीति यावद्वह्नीनामेवेति समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन तत्तद्वह्नेर्वह्नित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वेया
वद्वह्नीनामेव वह्नित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वादिति भावः नन्वेवमपि यावान्वह्निरिति प्रतीतिबलेन यावत्त्वादेरपि वह्नित्वपर्याप्ति
वच्छेदकत्वेन तत्स्वच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्य यावत्त्वादेः सत्वेन वह्नित्वसमानसंख्यकत्वं दुर्वारमेवेत्यत आह प्रत्येकरूपेणेति तत्पर्याप्ति
त्वेत्यर्थः तावत्पर्याप्तीनां तावतीनां प्रत्येकमात्रवृत्तिवह्नित्वपर्याप्तीनां तत्त्वविति यावत्त्वस्य तदिति प्रसक्तेन यावत्त्वच्छेदकत्वासंभ
वादिति भावः न यावत्त्वादावितित्थ यावत्त्वसमानसंख्यकयावत्त्वादिरूपमाह शाप्रतियोगितावच्छेदकमाहपवह्नित्वादेरवच्छे

टी

च्छेदकत्वापत्तिरिति भावः अर्थः स्वपर्याप्त्यधिकरणोऽत्वादेरर्थः वह्नित्वेतियावत्स्वस्य वह्नित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेपीत्यादिः नन्
त्वेतिनन्यायावच्छेदकत्वेपर्याप्तमेवनन्तुप्रत्येकेत्यादिनोक्तमिति भावः वैयर्थ्यादितिवह्नित्वपर्याप्त्यवच्छेदके महानसी
यवह्न्यादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वमहानसीयवह्नित्वादेरपीतिवह्नित्वस्यावच्छेदकत्ववारणायतत्ता
र्थकांस्वपर्याप्त्यवच्छेदकतानापकेत्यादिविवरणोवह्नित्वपर्याप्त्यवच्छेदकतायाः पर्वतीयवह्नित्वादावपिसत्वेनमहानसी
यवह्नित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकतायास्तद्व्यापकत्वादेववह्नित्वस्यावच्छेदकत्ववारणेनद्वैयर्थ्यमिति भावः अवच्छेदकावच्छ
देन अवच्छेदकतद्व्यक्तित्वावच्छेदेन तद्भिन्नातिरिक्तेतिवह्नित्वस्यावच्छेदकत्ववारणायेत्यादि प्रत्येकवन्न्द्वाद्यपीतिनयायावत्
त्वादेर्वह्नित्वसमानवृत्तिकत्वेऽपर्याप्तिरिति भावः एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेनेति अनेकावृत्तिधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः उभयवृत्ति
धर्मावच्छेदेनैवेति अनेकावृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेसतिउभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः उभयत्वं चात्रापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्व
मेवमेनन्निरुक्तावरेरुभयवृत्तिधर्मत्वमुल्लासः प्रत्येकवृत्तित्वस्यासमवृत्तित्वाभ्यामेवेतिएकत्वावच्छिन्नपर्याप्तित्वएकत्वान २२०

24

वच्छिन्नपर्याप्तिकाभ्यामेवेत्यर्थः तृतीयार्थश्चाभेदः स च तद्व्याप्तिधर्मवत्त्वरूपसमानतद्घटकधर्मान्यधर्मासमानव्याप्तिकता·
स्वसमानपर्याप्तिकत्वास्वसमानव्याप्तिकत्वशशृर्यत्वेन पर्यवसितेनेति बोध्यः तथा च तत्त्वं च स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिक
त्वमिस्पनेन प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्वपर्याप्तिप्रत्येकत्वावच्छिन्नपर्याप्तित्वरूपकत्वामवच्छिन्नपर्याप्तित्वाभ्यामरधर्मविशिष्टपर्
याप्तिकत्वमेव स्वसमानव्याप्तिकत्वमिमिलित्वद्वमितिभावः तदुभयपर्याप्त्यस्य· घटत्वधर्मोभयत्वस्य स्वसमानपर्याप्तिकेति स्वपर्या
प्तिव्याप्तिनिरूपकप्रत्येकवृत्तित्वम्प्रासज्जव्याप्तित्वरूपाभ्यन्तरधर्मविशिष्टपर्याप्तिके इत्यर्थः घटत्वधूमाकाशाभिधेयत्वाद्युभयाप्तिप्रतियोगि
तावच्छेदके स्यादिः प्रतियोगितावच्छेदकेति प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसमवायेनाद्वित्वावच्छिन्नस्य प्रत्येकप्रतियोगि
नः सत्वादित्यर्थः तस्मादिति अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित
सहचिरोधादिति भावः तथा च पर्याप्तेरेव साहचर्याभावप्रतीयोगितावच्छेदकतानीयामकत्वेच· तादृशेति प्रतियोगितावच्छे
दकतानियामकेत्यर्थः त्वाभावेति एवकारेणाप्रयोजनं तरंमवच्छिन्ने· तदिति स्वसमानव्याप्तिकत्वेनेत्यर्थः वक्ष्यमाणरीत्या

टी॰ तदुपादानस्य प्रयोजनांतरसत्वमेवेमस्वरसाद्दाहरणकइति नन्वेवं कस्मिंश्चिदिति पर्याप्तिसंबंधेन तादात्म्या भयत्वस्याभा
ववतिवन्हिर्भिन्नेवद्वित्वस्याव्याप्तित पावन्हित्वस्यावच्छेदकत्ववारणाय स्वसमानाधिकरणेत्याद्यनमावश्यकमितिभावः अ
न्यथाप्रत्येकस्मिन्पर्याप्तिसंबंधेन द्वित्वस्याभावे प्रत्येकरूपेण प्रत्येकत्वाश्रिधर्मावच्छेदेन तत्र द्रुमौन द्वाविति प्रतीतेः आ
हार्यविषयीभूतत्वापत्तिः द्रुमयत्वावच्छेदेन द्वित्ववत्तातादात्म्यसत्तादृशप्रतीतेर्विरोधित्वेपि तादृशतिद्रुमौन द्वाविति मन्यथाः
दुर्वारत्वाहितितदुभयमेस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वावगाहिद्वित्ववत्तातादात्म्यत्वगाहितादृशप्रतीतिप्रत्येकत्वाद्याभा
वावगाहितथापप्रतिबंधकत्वयानदुभयत्वेः ननिरिक्तहात्त्वरूपावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रतीमुख्यत्वेत्वावधकाभावा
दितिभावः तादृशेतिनिरुक्तावच्छेदकत्वावगाहित्वपि विरोधित्वकल्पने तदुभयत्वावच्छेदेन द्वित्ववत्तातादात्म्यस्वातंत्र्यापत्ति
मेवाद्वित्वायेनविरोधित्वकल्पने तदपेक्षया अतिरिक्तविरोधित्वकल्पनापेक्षया तत्र प्रत्येकस्मिन् लाघवात् अतिरिक्तविरो
धित्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवात् ननु एकोनद्वाविति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या प्रत्येकं द्वित्वाभावाभ्युपगमस्यावश्यकत्वेनाद राम०

श्चाविरोधित्वकल्पनप्रयुक्तगौरवस्यप्रामाणिकतयानतादृक्कल्पनप्रयुक्तलाघवमकिंचित्करमेवेत्यतआहएकेनद्वाविति
–उपपत्तेरितितथाचनानाव्याप्त्यनुपपत्तिरितिभावः उक्तरीत्यामूलादेरपिवह्न्यादिनिष्ठकपिसंयोगाभावावच्छेदकत्वा
पत्तेरित्यस्वरसादाहान्येऽइति नादृश्येतिप्रतियोगितावच्छेदकतानियामकेत्यर्थः स्वादिनितथाचनानाविधिभयवानधू
मादिन्यायादावतिव्याप्तिरितिभावः उभयत्वेतिपर्याप्तिसंबंधेनेत्यादिः तत्साधारणापादनानाविधोभयत्वसाधारणापत्त्यावश्य
कत्वमितितथाचप्रत्येकहृदेनेरुभयत्वाभावस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्येनप्रतियोगिव्यधिकरणोभयत्वाभाववत्तिउभ
यभिन्नेऽअपत्वस्यायुक्ततयानतसाधारणमितिभावः अतिव्याप्तिरितिवह्न्यादिहेतोस्तानानाविधोभयत्वाद्यभावस्यप्रति
योगिसामानाधिकरण्येनप्रतियोगिव्यधिकरणत्वादृशाभाववत्तिवह्न्यादिभिन्नेवह्नित्वादेरवृत्तेरितिभावः नद्रव्यत्वेतिप्रतियो
गीवैयधिकरण्यापादानेऽपिनानाविधोभयत्वादेःनवच्छेदकत्वरूपदोषस्यतादवस्थ्यमित्यर्थः।समाधत्तेयर्याप्तीतिप्रतियो
गितावच्छेदकसंबंधत्वेनेतिपर्याप्तिः स्वातंत्र्येणसंबंधताकल्पनकमयेत्यत्रप्रसमवायादिसंबंधतावच्छेदकत्वमेवसम्यगित्य

२६

दी. ष्टायः तत्र पर्याप्त्यवच्छिन्नसमवायेनैव हेतुतादिति ध्याचष्ट तद्धेतुतावच्छेदकमिति भावः प्रतियोगिवैयधिकरण्याविव

हेतुतानिवंधनमपि लाघवमपि संधायाह प्रदेति भासत इति उक्ता शाखादि इति भावः तदभावेति प्रतियोगितावच्छेदकाभावे

त्यर्थः तादृशेति प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः स्वसमानवृत्तिकत्वमिति प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणमिति शेषः प्राहुरिति

अत्र एकोनेहूविनपादि प्रतीतेरमविषयकत्वमनुपगमं चिन्नेनस्वसमानवृत्तिकत्वविशेषणसार्थक्यमेव प्रकर्षः तेन

घस्वस्याधिकमेव समाधानमपि मेतमितिध्येयं स्वरूपसंबंधविशेषइति अन्यथा नवस्यापत्तेरिति भावः वह्नित्वान्यत्

वृत्तीतिवह्नित्वव्यापकेत्यर्थः संयोगेनाव्याप्यवृत्तित्वं डाघवच्छिन्नसाध्यकसाधारण्याय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्याभावविशे

षणत्वस्यावश्यकत्वान्नानातरोऽभियात्वस्यवह्नित्वव्यापकत्वसंभवादिति भावः अभावेति न तु भ पत्वावच्छिन्नाभावेत्यर्थः

स्यादिति तथा च यद्धर्मावच्छिन्नत्वेन यस्य यद्धर्मसमानवृत्तिकत्वं तद्धर्मान्यूनवृत्ति यो धर्मस्तदवच्छिन्नत्वेनेत्यर्थ इति भावः

दीधितावत एवेत्यादि वह्न्यभावाणामाश्वरसादुक्तं तस्य त्वित्यादिकं मानतानुसरेणामयुक्तं विशिष्टसत्तात्वस्य विशेष्यविशेषण राम०

संबंधेषु पर्याप्ततयासत्तात्वस्य विशेष्यमात्रपर्याप्ततया सत्तात्वस्य विशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वाभावादतोऽस्वरसांत
रमाह नन्वेवमित्यादिना एवमपि व्याप्तिलक्षणस्यातिरक्तपारिभाषिकावच्छेदकत्वघटितत्वेपि अभावाप्रसिद्धिस्थलपु
नरुक्तरीत्याप्रसिद्धिस्थलमाह सत्तावद्भिन्नेति अतिव्याप्तिरिति व्याप्तिलक्षणस्यापादि अवच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगि
तावच्छेदकस्य स्वव्यापकतावच्छेदकताद्यावच्छेदकतावच्छेदकभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके व्याप्तिलक्षणघटकाभिधेय
मेयत्वविशिष्टसत्ताविषयकधर्मिताद्यावच्छेदकतावच्छेदके प्रमेयात्मसत्ताव्यापकतावच्छेदकत्वसत्वात्प्रोक्तातिव्याप्तिरित्या
शयेनाह स्वसमानेत्यादि स्वपारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतः अतिव्याप्तिरिति इदं च एकोनत्ररोधेन सर्वत्रोक्तविवक्षा
मित्याशयेनास्य साध्यमत्वादिनामेः स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकापेक्षकविवक्षाभावेनातिव्याप्त्यभिधानासंगतेरितिध्ये
यं अतिव्याप्तिमुपपादयति तत्रध्यमत्वस्येति स्वरूपत एवेति ज्ञात्यतिरिक्तस्यैव स्वरूपतोवच्छेदकत्वानंगीकारादिति भा
वः अभावादिति तथा च घटादिनिष्ठताद्यावच्छेदकतावच्छेदकघटत्वादौ ध्यमत्वव्यापकतावच्छेदकत्वाभावादतिव्या

ष्टिरिति भावः स्वसमानेति स्वपदं हेतुपरं। यत्समानेति यत्पदं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतपरं अभिधानेपीति यावत्
प्रमेयत्ववत्साध्यकसत्त्वादिहेतुनि न घटत्वानां प्रमेयत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वेन न कापि पूर्वोक्तातिव्याप्तिरिति भावः अव
च्छेदकलघुत्वस्यैवेति यावत् आमिलघुत्वस्य हेतुमानद्रव्यत्वादिव्यापकतावति अव्याप्तिरिति भावः इदमात्रेति मात्रपदं तत्स्वावच्छे
दाय अन्यथा दण्डिनादिरिक्षिविषयकज्ञानस्यापि प्रसक्तेः तयाऽवच्छेदकत्वासंभवेनासंगतेः ज्ञानमेवेति एवकारेण दण्डादेर्व्य
वच्छेदः इदं यथावृत्तिरिति सामान्याभावे तत्पर्यं आत्मवृत्तिरित्यादि द्वेषादेर्व्यापकाने गोकारेण तन्तुसंयोगरूपेण तवृत्तिरित्यस्यापि वा
च्यं अवच्छेदकत्वेन तत्तज्ञानस्यावच्छेदकत्वे अवच्छेदकत्वे इदं ज्ञानं स्वावच्छेदकत्वे लाघवादिति न व्याप्तोक्ताव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः
गुरुधर्मेण साध्यतायां साध्यतावच्छेदकस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वमुपपादयति भवतीति हेतुमिति असंबद्धत्वेनेति साध्यतावच्छेद
कसंबंधेनेत्यादिर्हेतुनियामकसंयोगादिना साध्यत्वाभिप्रायेणेति नहीत्यनियामकसंयोगेन गगनस्य सत्त्वेऽपि न हीति
अभावः नहि अवच्छिन्नाभावः तदर्थस्य प्रतियोगि अधिकरणत्वात्र्यर्थत्व प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिमधिकरण राम.

न्योऽस्तीति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशो गौरवग्रस्ताशयेनाह साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति
अन्यप्रतियोगिमित्तिसप्तम्यंतमत्रघटकीभूतस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितापरं प्रतियोगिव्यधिकरणान्य
मितिप्रतियोग्यनधिकरणावृत्तित्वमित्यर्थः प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वोक्तौ धूमाभावादेरसंग्रहेणानिष्टापत्तिरिति व्याप्या
द्यभावः तेन निरुक्तप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वविवक्षणेन विकल्पोऽत्र हेतुमेति विकल्पोक्तप्रायहेत्वसम्पर्थः सच हेतुम:
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्प्रतियोगिवैयधिकरण्याभ्युपगमात्तिकत्वावच्छेदेन धूमवत्पर्वतादिहेतौ रपि
धूमाद्यभावस्य धूमत्वावच्छिन्नमहानसीयधूमाद्यनधिकरणवृत्तित्वेन धूमवत्त्वावच्छेदकलक्षणाव्याप्त्यादिरूपः य व्या
प्ते सिद्धांतलक्षणोक्तहेतुरूपकपिसंयोगादिसाध्यकाव्याप्त्यादिरूपतयाऽसंगतेरिति ध्येयं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन
न्यस्य व्याप्तिमाह नवेति समवायेनेति यत्किंचित्संबंधेन प्रतियोग्यधिकरणत्वनिवेशाभिप्रायेणाह संबंधसामान्येने
तितथा च सामान्यांतर्गतसंयोगेन धूमाद्यधिकरणत्वस्य पर्वतादौ सत्त्वेन संबंधसामान्येन प्रतियोग्यधिकरणतद्भाव

टी·

२८

वृत्तित्वं न पर्वतादाविति भावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य साध्यवत्त्वमाह न चेति· क्रमेणासिद्धान्तलक्षणे क्रमेण· प्रतियो
ग्य समानाधिकरणा इत्यतो व्यतिरेकः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाप्रसिद्धेति कालिकसंबंधेन गगनत्वावच्छिन्नाधिकरणा
त्वाप्रसिद्धेरिति भावः न गगनत्वस्येति न्याय न तत्र पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिरिति भावः तेन साध्य
तावच्छेदकसंबंधो ग्राह्य इत्यनेन साध्याभावसाध्यव्याप्तिमाह न चेति केवलान्वयिनि लक्षणासमन्वयाद्याह व्याप्तिरिति स्ववि
शिष्टेत्यादि पदमपि विशेष्यगुणसंबद्धत्वस्य सत्वात्स्वविशिष्टविशेषणतासंबद्धत्वसत्त्वं विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति स्वविशि
ष्टेति करणेऽपि नेष्टसिद्धिस्तथापि येन रूपेणाव्याप्त्यादिसंबद्धत्वेन तत्रापि तद्रूपरूपेणातद्भाववत्सु संबद्धत्वस्याव्याप्यवृत्ति
त्वमित्यभिप्रायेणोक्तत्वं भिधानं कालिकविशेषणतायाः साध्यतावच्छेदकतायां केचिद्दोषमुक्ताविशेषणतान्तरस्यान्तर्भा
पि दोषमाह ध्वंसवानित्यादि उभयत्रापि साध्यताकालिकविशेषणतासंबंधेन बोध्या गगनादिनिष्ठत द्वित्वे स्वरूपत स्य
त्वाद्देशत्वेति यामकसंयोगे न विशिष्टत्वस्याप्रसिद्धिरत आह स्वत्वेनेति स्वनितानियामकसंयोगत्वादिना संबंधत्वा रामः

नभ्युपगमादाह कालिकेनेति · द्वितीयाभिप्रायेणाह ध्वंसत्वीयेति · तेन साध्यतावच्छेदकताघटकेन · अवह्नेरिति न गगनत्वा
देः कालिकविशेषणतया घटादेर्वृत्तित्वमस्त्येवेति भावः । तथापि कालिकविशेषणतया गगनत्वादिविशिष्टघटादेर्गग
नत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति कालादौ संबद्धत्वेनावच्छेदकाप्रसिद्धेः कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य स्वरूपसंबंधेनावच्छेदकत्वेऽपि विषयि
तयाऽवच्छेदकत्वेन विषयितया कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नाभाववति विषयितया कंबुग्रीवादिमत्त्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वे
न कंबुग्रीवादिमत्त्वादेर्न निरवच्छेदकत्वापातः इत्यत आह वह्निमानिति साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन स्वविशिष्टत्वोक्तौ
स्य लक्ष्ययोः अवच्छेदकाप्रसिद्धिरज्ञानत्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसाध्यतावच्छेदकताघटकान्यतरसंबंधेन स्ववि
शिष्टत्वोक्तौ द्वितीयस्याऽवच्छेदकाप्रसिद्ध्यभावेऽपि प्रथमस्यालक्ष्येसत्त्वात् तत्पक्षेत्यभिप्रायेणाह कालिकेनेति अन्यतरसंबंधेन ·
अन्यतरघटकप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेन · तद्विशिष्टसामान्यस्येति गगनाद्यात्मकस्येति शेषः · तदवच्छिन्न
नितादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वाद्यवच्छिन्नेऽप्यर्थः धूमसंबंधिन इति अत्र नाशात्मना धूमस्य साध्यताव

टी० छेदकत्वमिति भावः अवच्छेदकीभूतसमन्वेमितातादात्म्यधर्माद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां धर्मत्वेन धूमस्य तादात्म्येनावच्छेद
कत्वापि हृदयास्वरूपतो धर्मत्वस्य समवायेनावच्छेदकत्वेऽलाघवादिति भावः नाहृदयाप्रतियोगितावच्छेदकधर्मत्वाद्यवच्छिन्नाभा
ववति व्यभिचारानिरूपकाधिकरणो विषयितासंबंधेन धर्मत्वादिविशिष्टज्ञानादेरसंबद्धत्वात् येन संबंधेन धूमत्वादिप्रकार
कज्ञानमपेदस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायादिना धूमत्वादिप्रकारकज्ञाने सत्त्वेन धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेराहृदये
न येनेति अत एव पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य लक्षणेऽप्रवेशेपि साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेनाहृदयावच्छेदकप्रकारकज्ञा
नमेदनिवेशस्यावश्यकत्वादेव विवेचयिष्यते चेदमिति अत्रेदं चिंत्यमित्यादिनेत्यादिः एतद्दर्शनं तरमत्रेत्यादि विवक्षितत्वा
दित्यंतयावत् कश्चित्पुस्तके हृदयमिति संपातायात इति ध्येयं असंबद्धत्वादिति अव्याप्तिरत इति शेषः सामान्यस्य तदंतर्गत
स्य नन्वत्र हेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तौ साध्यतावच्छेदकसंबंधेनासंबद्धं यद्धिशिष्टसामान्यं तन्निष्ठप्रतियोगिकत्वलक्षणोक्तं
तद्वच्छिन्नाभाववदित्यादि गौरवग्रस्तमिति चेदत्र केचित् सन्नावान्भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय हेत्वधिकरणीभूत राम०

त्यादेस्साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्ये यद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभा
वत्तत्त्वमित्यर्थः तावताच्च पक्त्वेन गुरुतया तद्वच्छिन्नेमादेरेवलघुत्वमिति वदंति तन्न दसनतुल्ययुक्तेोभयाभावगर्भत्वेन तदुभ
याभावगर्भप्रतियोगित्वैयधिकरण्यघटितत्वेन च तद्वच्छिन्नत्वादेरेव गुरुत्वात् वस्तुतस्तु यथासंनिवेशः ऽवैयर्थ्येन
तस्य लघोरपि लक्षणांतरत्वेन प्रकृतलक्षणे तयोः निवेशानवकाश इति ध्येयं विशिष्टसत्तायास्त्वपि विशिष्टसत्त्वविशिष्ट
सामान्यस्यापि संबद्धत्वादिति संबद्धत्वस्य च पूर्वोपदर्शितरीत्या ऽप्यवृत्तित्वे मानाभावादित्याशयः नद्यर्थः स्वविशि
ष्टसामान्यकालीनतार्थः आधेयतानवच्छेदकत्वादिति गुरुधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वाधेयतावच्छेदकत्वस्याप्यभाव
दिति भावः पूर्वं निरुक्तसंबंधेन येनयेन संबंधेन तथात्वेति एतस्यापि हेतुसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिता
वच्छेदकं येनयेनसंबंधेन स्वविशिष्टसंबंधितिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तेनतेनसंबंधेन तत्प्रकारकत्वानभि
न्नसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन यद्धर्मप्रकारकत्वानंतद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितार्थो

टी॰ 30

ध्यः प्रतियोगीतेतितत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगीतेत्यर्थः संबंधांतरेणेतिसंबंधीत्पनेनान्वितंप्रतियोगितावच्छेदकत्वा
त् तत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादेस्समवायेनसाध्यतायांघटत्वादेरेवावच्छे
दकस्यप्रसिद्ध्यानावच्छेदकाप्रसिद्धिर्निर्वंधनाव्याप्तिरित्याशयेनाहसंयोगेनेति प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्संयोगेनाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्संयोगेनद्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वादितिभावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरण
त्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वं तदर्थः प्रतियोग्यधिकरणास्पदार्थः तादृशाभावेतिप्रतियोगि
अधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावेत्यर्थः अभावः अतीतानागतादिध्वंसेरभावः तस्यकालिकादिसंबंधेनापिप्रति
योगिसाम्या 'नाधिकरणासंभवादितिभावः गगनत्वादित्यादावित्यत्र गगनत्वेगगनपदवाच्यत्वादिकंबोध्यंतेननसा
ध्याभेदः केनापिसंबंधेनेतिपृथिव्यधिकरणेगगनेघटत्वादेः केनापिसंबंधेनासत्वादितिभावः संबंधितिष्ठाभावेतिसंबं
धितिष्ठसंबंधसामान्येनप्रतियोग्यधिकरणाभावेत्यर्थः साक्षात्संबंधेनप्रतियोगितेयधिकरणेत्यानतादृशाभावेनत्रा राम॰

हएवमितितं॰ गगनत्वादिकं॰ तादात्म्यसंबंधस्याधिकरणत्वानियामकत्वपाक्षमुक्तेरेषइत्यतआह तादात्म्यादिसंबंधेने
ति॰ तद्घटितयाप्रतियोगिव्यधिकरणत्वार्थतया॰ एवं॰ असंबंधित्वनिवेशे॰ मानाभावस्याप्रिरीयाद्याह एतावतापीति
असंभवस्य॰ ताद्दृशाभावाप्रसिद्धिनिबंधनासंभवस्य अनपायादिति निष्कृष्टतासंभवाभावेपि संदिग्धासंभवसत्त्वादिति भा
व विशिष्टसत्तात्वमपीति विशिष्टसत्ताभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति भावः विशिष्टसत्तादिसाध्यकेऽतिप्र
संगवारणायैव तन्मात्रार्थकं स्यादत आह ज्ञानेति प्रतियोगिभेदेपीति तथा चाभावभेदे नैव प्रतियोगितायाभिन्नतया व
न्निरूपितावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यान्नोक्तव्याप्तिरिति भावः एवं समनियताभावप्रतियोगिताया ऐक्ये॰ कथमिति ताद्दृशा
भावाप्रसिद्धिरिति भावः तद्दूषणस्येति त्यामीत्यादि(?)प्रमेयत्वस्य नियतत्वेपि साध्यतावच्छेदकसंयोगेन प्रतियोगिवैयधि
करण्यमस्त्येव तथापि तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधनिवेशाभिप्रायेणाह तत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधनिवेशोऽसंयोगेन
घटादिभावस्यघटवद्वृत्तित्वविशिष्टप्रमेयाभावाभिन्नतया तद्प्रसिद्धिरिति व्या   भिन्नैवेति तथा च नोक्तरीत्यातिव्या)

तिरिति भावः ननु द्रव्यत्वेनास्ति विशिष्टसत्ता नास्तीति प्रतीतिवैलक्षण्यानुरोधेनावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदसि
द्धिस्तथा सत्येव किं द्रव्यप्रतियोगिताकत्वविषयभेदसंभवादित्यत आह प्रतीतिवैलक्षण्यस्येति प्रतियोगिताभेदाभावेपीति
शेषः अवच्छेदकभेदेनैव द्रव्यत्वावच्छिन्नविशिष्टसत्तात्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकात्मकविषयभेदेनैव एवं सति · अवच्छेद
कभेदेनैव प्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ प्रतियोगिताः निरवच्छिन्नाभावप्रतियोगिता· स्यादिति घटत्वाद्यवच्छेदकभेदेनैव घटो नास्ती
त्यादिप्रतीतीनां वैलक्षण्योपपत्तेरिति भावः ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदानंगीकारे घटत्वादेः पर्याप्तिसा
धारणप्रतियोगितायाम्न्यूनवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तिरत आह वस्तुतस्त्विति तिस्रतिव्याप्तिरिति साध्याभावस्य सत्ता
दिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यवत्त्वरूपाघटकत्वादिति भावः तत्र एतद्रूपासमवेतेनैतद्रूपभिन्नयावत्समवेताद्यभाव
माद्यायाप्तिव्याप्तिपरिहार इत्याशयेनाह एतद्रूपासमवेतेनेति एतद्रूपासमवेतेनैतद्रूपभिन्नयावत्किंचित्समवेताद्यभावमाद
यातिव्याप्तिपरिहारसंभावनायामभावादाह एतद्रूपभिन्नयावदित्यादि संबंधिनीति गगनपरमाण्वादावपीति शेषः गगनमा रम०

वृत्त्येति तस्यापि उभयाभावघटितप्रतियोग्यधिकरणत्वादिति भावः नाहशाभावेति उभयाभावघटितप्रतियोगिवैय
धिकरण्याप्रसिद्ध्यं स्यादप्रसिद्धत्वादेरिति घटत्वादेरिति पाठस्तु प्रामादिकः भावेत्यर्थः घयोऽभावः अतीतानागतनत्वेद्य
केरभावः वाच्यमितित्याव गगनत्वादेस्तादात्म्येन गगनत्वविशिष्टं संबंधिगगननिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादुस्
त्वत्वादेस्तादात्म्येनत्वात्स्वविशिष्टं संबंधित्वन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादयान,देपानवकाश इति भावः संबंधिनि
ष्ठेति तादात्म्येन संबंधितसत्तानिष्ठेत्यर्थः प्रतियोगितानवच्छेदकमयेतिकेकनविशेष्यविशिष्टभेदासत्वादिति भावः प्रतियो
गी अधिकरणः उभयाभावघटितप्रतियोग्यधिकरणः यो भेदः घटादिभेदः अवच्छेदादिनित्याव विशिष्टसत्ताभेदस्य
साध्यतावच्छेदकसमवायेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसत्तासमानाधिकरणत्पालन्हरणाघटकत्वयानोक्तरीत्या
ऽप्रसंग इति भावः संबंधीतिस्वव पर्वेति शेषः अभावः घटघभावः संयोगेनेति साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्यरूपादिति
ष्येत्यादिः जन्यपरमाणावितिअतएव पार्थिवपरमाणोरूपसामान्याभावसत्वेन सामान्यतो घटादिकवद्धिसाधुपेक्षानलद्य

टी० त्मकवह्न्यायुक्तमिति ध्येयं अत्र व्रमस्मादिरिति हेतोः संभवत्त्वेन प्राबल्यं संपन्नतावान् स्यादिति शिवेनियमस्त्वेत्यादिभाषिकाव
च्छेदकपरं पर्यवच्छिन्नेति अत्र प्रमेयं हेतुसमानाधिकरणतानां च्छाभावप्रतियोगितावच्छेदकपरं प्रतियोगिव्यधिकरणत्वे
चेति पर्यवच्छिन्नाभावविशेषणीभूतत्वादि पूर्वोक्तरीत्या साध्यतावच्छेदकसंबंधतामान्यत्वादिरीत्या विशिष्यतत्र घटितत्वा
दिना गुरुतया धर्मत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वानुयोगि) घटितोभयत्वापेक्षया गुरुतया यद्यपि द्वित्वान्मको उभयत्वव्यक्ति
शरीरे प्रमेयधर्मत्वादेरप्रवेशेन न गुरुत्वं न यापि प्रमेयसंबंधगतप्रतियोगिकत्वानुयोगिकत्वनिष्ठोभयत्वस्य संख्यारू
पत्वात् संभवेनापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतया तत्र विशेषणीयं पद्विशिष्टप्रतियोगिकत्वविषयत्वावच्छिन्नपर्यवच्छि
न्नाभावाभावत्वानुयोगिकत्वविषयत्वमेवोभयत्वं तत्प्रयायप्रमेयधर्मत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्य धर्मत्वविशि
ष्टप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वापेक्षया गुरुत्वेऽपि संबंधं न हानिः न प्रमेयधर्मत्वस्यावच्छेदकत्वहानिः इत्यं च स्वविशिष्टप्र
तियोगिकत्वस्य विशिष्यो पादानस्यावश्यकत्वेन वह्नित्वेति प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिकत्वस्य भेदाद्धिति भावः पूर्वकल्पे गो राम०

एवंचस्त्वेवलाघवाय प्रकारांतरमाहुः इत्थमित्यादि कूटेति उक्तरीत्या सामान्यासामान्याभावनिवेशासंभवादिति भावः तादात्म्यनिवेशफ
लमाहुः गगनेत्वेति साध्यतावच्छेदकसंबंधनिवेशफलमाहुः सत्तावानिति वह्निमत्वेनैव वह्नेः साध्यत्वे आकाशसंयुक्तत
नीयादिहृदादावित्यव्याप्तिः यत्कोवृत्त्यनियामकसंयोगेन गगनस्यासंबद्धतया गगनाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्या
त्व्याप्तिरत आहुः द्रव्यत्वेति माहुः स्वरूपसंबंधेन तादात्म्यतरसंबंधेन एवमग्रेपि सत्तावान् जातेरित्यादौ तादात्म्येन सत्तात्वविशि
ष्टसत्तानिष्पत्तादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणतायोभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वे तादृशप्रतियोगि
तावच्छेदके सत्त्वेन सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरतो यत्नेनैतन्येनेमितप्यायस्थीयांश गतिसमवायेन सत्तात्वविशिष्टसंबंधिनिग
गादौ विशिष्टसत्ताभावस्य समवायेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यधिकरणतया नोक्तापत्तिरिति भावः कालोपधेत्वादिका
लपरिमाणादिव्याप्तौ च तादात्म्येन गगनत्वविशिष्टसंबंधिप्रसिद्ध्या गगनत्वस्यावच्छेदकत्वोपपत्तिरिति ध्येयं सर्वत्वविशि
ष्टसंबंधिनीति ईश्वरत्ताने महाकालेचेतिशेषः उत्तरलक्षणे तुरोनिप्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणोपयर्थः ड

३३

65

टी· 33

कं रीत्यावच्छिन्नमात्रारीत्यावाग्निं तनयं यस्यासंयोगे वै नैवोपपन्नो संयोगे वैनोक्तलक्षणाभिप्रायकत्वं वर्तनिमनुचितमित्यस्वरसाद्
हाकुरिति · वाकारः समकमिति वाकारः अनेनैव · एकं कल्पस्य ग्रेयस्तादेव · एवं च वाकारैस्यव्यवच्छिन्नविकल्पार्थत्वेव इत्यन्ता
न्यादिघटवाकालपरिमाणादिन्यायवच्छेदकामसिद्धिरिति हेत्वाभासः नन्वसाधारणस्य समाधानं समाधानाभासः वस्तु
तत्पोक्तरीत्याप्रसिद्धाभावादेव हेत्वाभासत्वं तत्र हि दिमनस्याप्रयोजकत्वाद्भ समाधानस्याभासत्वं · आहुरिति अनेन तन्न्यं व्या
विरोध एवात्र प्रकर्षः कालोपट्वाकालपरिमाणादिस्याप्यनुरोधेन प्रत्यमावच्छेदकत्वाभावहानस्याप्यनुमितिहेतुत्वात्प
कत्वेसत्ताबाद्ध्येयत्वादिस्वाहेत्वयथमतिरिक्तावच्छेदकत्वाभावस्य सत्त्वे सत्त्वात्नञ्ज्ञानाद्युमं विनैवसत्ताद्यनुमित्यापत्तेरित्य
स्वरसो बोध्यः नन्वेवमिति माघवतार गोकुले हेतवस्य दुर्वारत्वादाहायमिति अव्याप्तिरस्य पर्यायः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकस्ये
तिनयावच्छेदकस्य स्वरूपसंबन्धरूपत्वाभावेनानन्वयइतिवाच्यं स्वरूपसंबन्धरूपेत्यस्यावच्छेदकतापर्याप्तिकावच्छेदकपदा
र्थैकदेशावच्छेदकतायामन्वयात् किं त्वितिपरिभाषिकावच्छेदकसंबन्धस्यासत्त्वमेतीतिभावः तेनेति अन्यथावच्छिन्न वि राम०

षयकप्रतीतेर्वह्नित्वाभिन्नमहानसीयवह्नित्वविषयकत्वेन वह्नित्वेन महानसीयवह्नित्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्या
निर्वाहादिति भावः नियतसमूहालंबने मानाभावादाह यद्विवेति प्रकारतायाः प्रकारतया निवेशो गौरवादाह प्रकारतास
बंधेनेति कारणत्वापेक्षया वस्तुगत्या कारणाभाववद्वृत्तित्वरूपकार्यताया लघुत्वमभिप्रेत्याह कार्यतान इति एतदंकुर
त्वेति प्रकारतासंबंधेन एतदंकुरत्वावच्छिन्नकार्यतात इत्यर्थः एवमग्रेपि· प्रमेयत्वधूमत्वयोरेव प्रमेयत्वधूमत्वस्थानका
रणतायां प्रकारतया कार्यतावच्छेदकत्वेन प्रमेयधूमत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादाह विशेषणतेति कार्यतेति प्रकारतये
त्यादि· अभावप्रतियोगितायां· विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितायां पूर्वोक्तहेतुतायोः स्वरूपस्य पारिभाषिकावच्छेदकपरत्व
याः अनत्यरत्वशंकानिरासार्थमाह स्वमिति। स्वविशिष्टेत्यादिकं च यागुक्तोभयाभावप्रतियोग्येकदेशोत्कीर्तनमित्याशये
न समुदितपर्यवसितार्थमाह इत्थं चेत्यादिना आश्रयसंबंधिनिष्ठेति आश्रयीभूतायां सत्तायां तत्संबंधी यो गुणादिस्तन्निष्ठेत्यर्थः
सत्तात्वादिकमेवेति रत्नकारेण विशिष्टसत्तात्वमवच्छेदः तस्य स्वाश्रयसंबंधिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा

दिति भावः अभावेति विशिष्टसत्ताभावेत्यर्थः तदवच्छेदकत्वस्य सत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वस्य सत्तात्वादिपर्याप्तावच्छेदकताकत्वे
स्येति यावत् यत्संबंधि घटत्वभूतलादिकं द्रव्यत्वाद्येति ननु धूमत्वादिकमिति भावः अतिव्याप्तिरिति संबंधसामान्येन संबंधि
त्वोक्तौ कालिकादिसंबंधेन धूमत्वादिविशिष्टसंबंधिपदगोलकादिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं न धूमत्वादिकं तु द्र
व्यत्वाद्येव तदवच्छेदकत्वसंयोगाद्यवच्छिन्नत्वोभयाभावस्य कम्बलादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यसत्त्वादिति व्या
प्तिरिति भावः अयोगोलकादेरवृत्तेति योऽभावः संयोगावच्छिन्नतत्प्रतियोगितानवच्छेदकं द्रव्यत्वाद्येव तदसिद्धमत आह ध्वंसा
दाविति आदिना प्रागभावादिपरिग्रहः जन्यमात्रस्य कालोपाधितया ध्वंसादेः कालिकसंबंधेन धूमत्वविशिष्टसंबंधित्वदर्शनं त
थात्वात् ध्वंसादिनिष्ठाभावीयसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् ननु घटाभाववत्त्वादेरपि संयोगावच्छिन्नघटाभा
वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवेत्यत आह घटाभावस्येति अभाववत्त्वेनैवेति संयोगेनाभाववत्त्वावच्छिन्नाभावस्य घटा
भावत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च समनैयत्यादिति भावः एवमपि तादृशानवच्छेदकप्रसिद्धावपि प्रसिद्धिसंभवादिति अभाव राम०

त्वावच्छिन्नभेदस्य घटाभावत्वाद्यवच्छिन्नभेदासमनैयत्यादित्तिभावः अनन्तघटाभावत्वादेरेकत्र यावन्नादेव · नभवतीति ए
मेन वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरिति संबंधित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यमिति यत्त्वैकेषु
कुक्तं तन्न मतं दूषितं रूपद्वयमेव · धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणायमेव · संयोगीसत्त्वादित्यादौ संयोगत्वादेस्ताद
शानवच्छेदकत्वाभावेपि द्रव्यत्वादेरेव तादृशानवच्छेदकत्वयानत्वव छिद्यत्वसमवायावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य तादृशा
द्रव्यत्वाभावादिप्रतियोगितायामसत्त्वेनातिव्याप्तेरभावादिति भावः प्रतियोगितावच्छेदकेति तादृशप्रतियोग्यनधिकर
णावृत्तित्वमित्यर्थः तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्य भावोक्तौ संयोगेन साध्यतायां संयोगेन घटाभाववादेः संग्रहेणा
तादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणं घटमादाय त्वोक्तौ तादृशसंयोगावच्छिन्नघटत्वाद्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकघट
त्वाद्यवच्छिन्नत्वघटितोभयाभावस्य तादृशप्रतियोगितायामसत्त्वेनाव्याप्तिप्रसंगात् प्रतियोगितायामिति सत्त्वेनैस्य त
ताने नान्वयः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याव्याप्तिमाह स तावान् जातेरिति प्रतियोगितानवच्छेदकमिति विशेष

टी ३५

सत्ताभावस्यसत्ताद्यप्रतियोगीसमानाधिकरणत्वादितिभावः सत्त्वेपिचेतिनाव्याप्तिर्वेस्तान्नयः वाकारोप्यवस्थितविकल्पा
र्थः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगित्वविवक्षणायोपक्रमतेहेत्वनियामकेत्यादिनाहेत्वनियामकसंबंधस्याभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वविवक्षामात्रेणायमित्यादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभवेनमेयत्वादेरेवतादृशाभावच्छेदकत्वेनतदव
च्छिन्नस्यसमवायादिनामेयसामान्याभावप्रतियोगितायांप्रसिद्धानासंभवसंभावनेत्यतउक्तंहेत्वनियामकसंबंधस्याभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वइतिमेयत्वादेरेवकेवलान्वयितयातादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसंभवइत्यतआहमेय
त्वादेरपीतिपर्वतादावपिजलाभावेत्यनेनान्वितंवह्निमत्तामिसंयोगेनेत्यादि वह्निमत्त्वेनैवेति संयोगेनसमवायेनतदन्यतरा
भावस्यतेनसंबंधेनवह्निमत्त्वावच्छिन्नाभावसमनैयत्यादितिभावः अथविशिष्टगमत्वविरहेणाद्धेत्वाभावत्वस्याभावत्वस्य
वावच्छेदकत्वसंभवेनवह्निमत्त्वेनैवेसंसंगतमितिचेत्तत्रवह्निमत्त्वापेक्षयागुरुतयातद्वावच्छिन्नाभावस्याभावतदन्यतराभा
वासमनियततयातन्निष्ठानवच्छेदकत्वात्एवकारस्यान्यतरत्वमात्रस्यावच्छेदकत्वादि ननुवह्निमतिविपर्ययिताद्विनात राम॰

द्भवतरामभावत्वेन नञ्प्रतियोगितायां तद्भवतरत्वेनैवावच्छेदकत्वं वाच्यः उद्दत्वाभावादिविषयकज्ञाने साधारणस्य
विषयितया वह्निमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तादृशज्ञानाव्यामतराभावासमनैयत्येन वह्निमत्वादेस्तदवच्छेदकत्वासंभवा
द्धतश्चाह विषयितादीति यद्यपि तादृशज्ञानान्यतरस्य विषयितयाज्ञाने व्याप्तिन्येन विषयिताया व्यधिकरणसंबंधत्वेन संभवति
तथापि व्यधिकरणसंबंधस्य नियामकत्वं तथा च विषयितायास्तत्वनियामकत्वेन तेन संबंधेन तद्भवतराभावस्य तद्भवतरत्वं
गौरवेण न प्रतियोगितावच्छेदकं किंतु वह्निमत्वादिकमेवेत्याशयः प्रकारांतरं वास्मत्कृतभवानंदीप्रकाशेऽनुसंधेयं अन्यत
रत्वस्यैवैनिरवच्छेदकारेणाधि मत्वादेश्चावच्छेदकः कालत्वादि घटादिमत्वस्य साध्यत्वे कालिकविषयिताभ्यां तत्संबंधिनिरवच्छ
कालेघटादिमात्रविषयकास्मदादिज्ञाने चातीतानागतव्यक्त्यभावस्य पटाद्यभावस्य च कालिकविषयिताभ्यां प्रतियोगि
व्यधिकरणस्य प्रसिद्धिः संभवतीति जगदाधारत्वस्य सर्वस्य च साध्यतानुसरणं अत्र प्रथमे कालिकसंबंधेन जगतः सा
ध्यत्वे वोध्यं तेन न तत्र स्वरूपसंबंधस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधतया कालिके साध्यसंगतिनप्रसिद्धिसंभवश्चेति शंकाया

दी. 36

अनवकाशः कालपरिमाणादिरितिप्राचांमते क्रियामात्रस्यैव कालोपाधितया जन्यद्रव्यस्य परत्वं कालेनव्यभिचारः नवीनम
ते च महाकालपरिमाणस्यैव तुल्यं द्रव्यसमतामव्यभिचार इति ध्येयं निष्ठाभावेति निरूपकतिप्रतियोगी अधिकरणाभावे सर्थः एव
मग्रेपि जगदाधारत्वं सर्वविलयपर्यवसितमेवेत्याशयेनाह सर्वस्याविशिष्टसंबंधि महाकालेति एतेन पूर्वपक्षे जगदाधारत्व
साध्यके ऽव्याप्तिरव्यासिद्धत्वं तेसर्वत्वसाध्यके ऽव्याप्तिरुद्धिमत इति यैष व्यक्तिमिशंका निरस्ता अत्र महाकालतीश्वरत्वान
स्यकालिकसंबंधावच्छिन्नत्वेतिविषयतासंबंधावच्छिन्नत्वस्य कालपरिमाणेति नित्यसविषयकत्वस्योपलक्षकं तेन पूर्वप
क्षोक्तद्वितीयाव्याप्तिरप्युद्धृता भवति अतिप्रसंजकतयेति नाह आप्रतियोगितावच्छेदकेपि यत्किंचित्प्राहशावच्छेदकभेदसत्वा
दितिभावः उभयाभावलक्षणे उभयाभावघटितलक्षणे नाह शम्प्रतियोगितानवच्छेदकेति तादृशप्रतियोगितावच्छेदक
त्वावच्छिन्नभिन्न इत्यर्थः पूर्वपक्षे प्रथमोक्तमपि प्रथमलक्षणोक्ताव्याप्तिप्रथममनुद्धृत्यैवोभयाभावघटितलक्षणस्य स
वह्नित्वनपातत्रोक्ताम व्याप्तिमेवाहावुद्धरति तथाचेत्यादि तत्तदवच्छेदकभेदेतितत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदेम रामः

र्यः एवं च अनयैव रीत्या घटकु मित्युपादेयत्तयेत्यादि दुर्विनमिति अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताया भि
न्नतया घटाद्यभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वस्य घटत्वादिति घटत्वस्य द्व्यक्तित्वसमनियतत्वनयात दपेक्षया गुरुत्वेनानवच्छे
दकत्वया गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वतादवस्थ्यापत्तेरिति भावः प्रतियोगितावच्छेदकासमनैयत्येनैव प्रतियोगिताभेदोप
गमेन प्रतियोगितावच्छेदकभेदे पि समनियतनानाधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताया भेदे मानाभावदित्याशयेनाह एक प्रति
योगिताया अपीति एकस्या एव प्रतियोगिताया अपीत्यर्थः गोत्वादिति नाहत्वावच्छेदकस्य विशिष्याव्याप्याहानेनैक
प्रतियोगितावच्छेदकसमनियतनानाधर्मविशिष्टांतत्वद्व्यक्तित्वादिनानाभावे इति विशेषादिति भावः लाघवादिति नाहत्वाप्रति
योगितावि शिष्याव्यापाहानेनतदवच्छेदकत्वेन समनियतनानाधर्माणामनुगमेन मेन रूपेणानेषामेक भेद इति विशेष्यादिति भाव
एतेनामधेयसायुक्तरीत्या गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वतादवस्थ्यमपि निरस्तं। समनियतनानाधर्मस्याधारणस्य घटाद्य
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वादिति घटत्व द्व्यक्तित्वासमनियतत्वात् प्रतियोगित्वमित्यादिग्रंथ्यो विशेष

२७

73

दी. रौवलक्षण्येऽपि प्रतीयोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशाभिप्रायकः प्रतियोगित्वस्य प्रथममनिर्देश

३७ स्तु प्रथमलक्षणे प्रतियोगित्वस्य प्राप्यत्वादिति केचिन्मतं तत्क लक्षणे यन्नाह प्रतियोगिताधर्मिकेति साध्यतावच्छेदक

संबंधेनैव वृत्तित्वं यथा चैतन्नयानिरूपितं भवानंदीयकृद्भ्यामभिप्रेतं· पूर्वलक्षणद्वये तत्र पूर्वलक्षणद्वये हेत्वाभावादि

मितयावत्पूर्वलक्षणद्वये प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशप्रयोजनाभाव इति भावः व्याप्तिरिति व्या

प्ति· पूर्वलक्षणद्वये साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य तत्रोपलक्षणे प्रतीयोगित्वे साध्यतावच्छेदकसं

बंधावच्छिन्नत्वस्य व्याप्तिरित्यर्थः तत्र इतितत्तल्लक्षणेऽप्यर्थः स्वपदमिति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वस्य प्रतियोगिवैय

धिकरण्यस्य व्याप्तिः पूर्वमेव यम्यं पश्चितेति पुनरुपादानेऽपि सामान्येयेति भावः प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटकप्रतियोगिसं

बंधित्वं मतिरासायाह संबंधित्वमिति· चरमोक्तत्वेऽपि संबंधित्वायेक्षणयावमंगिदं दोषेऽपि· अत्यन्ताहेतेति उभयाभावघटिते

त्यर्थः विशेषणेति साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नलक्षणेऽपि तत्र· प्रतियोगिवैयधिकरण्ये· पूर्वपक्षेति नचेत्यादिनेत्यर्थः राम०

अवच्छेदकाप्रसिद्धेरिति एतत्कल्पे गगनादेरपि कालिकसंबंधेन वृत्तिमत्त्वादित्याशयः स्वविशिष्टेति संघटनादिति साध्यतावच्छे
दकं पूर्वोक्तरीत्या स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितायामित्यस्य पदहीनिति दिशा गगनाभावेति संयोगेन कालिके
नवेत्यादि प्रतियोगितानवच्छेदकगुणत्वाभावत्वेत्यादिना यावता दैशिकगगनाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक
विशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नत्वगुणत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वेन तादृशगुणत्वाभावाभावप्रतियोगि
तायां वर्तनादसत्त्वादव्याप्तिरिति भावः एतेन विशेषणतया गगनाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिक
रणाप्रसिद्धेरितरसंबंधेन गगनाभावस्य च न साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति दूषणानवका
शः ननु गुणत्वाभावस्य द्रव्यत्वाभावसंबंधिगुणनिष्ठगुणत्वाभावाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवेत्यत आह
गुणत्वाभावाभावत्वेनापीति अभावस्वरूपेति घटाभावस्य तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नतया तादृशान्यतरत्वावच्छिन्न
नयानादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावरूपत्वादिति भावः तादृशेति प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः तेन

टी० उक्तविवक्षणेन नेत्यादिमूलं मन्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य योग्यानुपलब्ध्या सुग्रहत्वादिति भावः नावच्छेदकमिति द्रव्यत्वस्या
भावस्य द्रव्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनैयत्येन द्रव्यमात्रसमवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति भावः संयोगप्रतियो
गिकेति संयोगरूपसाध्यप्रतियोगिकेत्यर्थः यथाकथञ्चिदिति व्याप्तिवारणेनैवेष्टसिद्धिरित्यस्वरसादाह कश्चिदिति अ
वच्छेदकत्वनिरूपणादिति तथा समवायेनोत्पन्नस्यापि तत्त्वप्रवेशसाध्यकादिति भावः अत्र अवच्छेदकत्वनिरूपणे व्याप्तीति संयोगि
द्रव्यत्वादित्यादावित्यादि यद्यपीतिमूलं मन्त्वादिकमिति शेषः संयोगसंबंधेनेति अन्यथा संबंधत्वस्याननुगतत्वेन संबंधसामा
न्येनाप्रयोगित्वेऽकाह्रस्त्वस्यापि तादृशाभावेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तेरित्याशयः संयोगावच्छिन्नापान्नेति प्रतियोगि
वैयधिकरण्यानिवेशो वक्ष्यमाणरीत्या प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशादिति भावः लक्षणान्तरेऽपि
प्रतियोगिवैयधिकरण्योपादानेन दोषाधिक्यप्रथमलक्षणमेव तत्राप्यनुप्रवेशेनानुपपत्त्यानन्दनुवादपूर्वकमितरलक्षणे
नत्राह प्रतिमाह तदवच्छिन्नेत्यादि तदवच्छेद्यत्वस्येति भयाभावस्यैव प्रमेयत्वेनान्वितेः गगनत्वविशिष्टविषयत्वादिविशिष्टसं राम०

बंधिमत्त्वसिद्धावपि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकेऽसत्त्वेन घ
टत्वादेरप्यवच्छेदकत्वासंभवो बोद्धव्यः तदवच्छिन्नाभावेतियेन केनचित्संबंधेन तदवच्छिन्नाभाववति स्वस्मिन् ताघ
त्म्येन संबंध इत्यर्थः संबंधसामान्येन तदवच्छिन्नाभावोक्तौ स्वस्मिन् संबंधसामान्येन तदवच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेनाप्रसिद्ध्यभा
वापि सकलसंबंधसाधारण्यानुगमसंबंधत्वस्य दुर्वचनतया तत्तन्निवेशासंभवादिति भावः वस्तुनियामकताहास्यस्य
व्यापकताघटकसंबंधासाधनम्युपगमान्नोक्तरीत्या साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणामित्याशयेनाह वस्तुत
स्त्विति एवमप्यलङ्कारोपि हेतुसमानाधिकरणाभावीयपत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं स्वविशिष्टसंबंधि
निष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकमिति द्वितीये हेतुसमानाधिकरणाभावीयतत्संबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितासामान्ये स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभाव इति द्वि
तीये योज्यमित्यर्थः ननु शिखिनौ प्रत्यक्षलक्षणेतिव्याप्तेः रुक्तेनयानत्रैव तन्निराकरणप्रदर्शनमुचितमिति यत्रेत्यादि

नाद्वितीयेतत्प्रदर्शनमनुचितमत आह जातिपानिति । अतः उक्तातिव्याप्तेः आलेख्येतिन घावप्रपमस्त्रुषतयाद्विती
यस्यानिर्दुष्टत्वप्रतिपादनायतत्रतत्प्रदर्शनं नानुचितमिति भावः । अतः उक्तस्थलेऽतिव्याप्तेः लाघवमिति तद्न्यावेसा
देर्भेदघटितत्तया साध्यवदन्यावृत्तत्वघटितत्वाद्विति भावः । दीधितौ द्वितीयलक्षणं परित्यज्य तृतीयलक्षणपरिष्कारे बी
जमाह यद्वर्मेत्यादिना । अव्याप्तिः स्वरूपसंबंधेन गगनादेर्वृत्तित्वपक्षेऽप्यव्याप्तिः तादृशेति गगनादेर्वृत्तित्वपक्षे
साध्यतावच्छेदककालिकसंबंधेन गगनत्वादिविशिष्टसंबंधिनो प्रसिद्धा गगनत्वादेस्तथात्वासंभवात् नित्यपक्षे तादृश
संबंधिनः प्रसिद्धावपि तन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावीयतादृशप्रति
योगितावच्छेदकेऽसंभवादिति भावः । प्रागुक्तयुक्त्या महाकालीयविशेषणतासाध्यकाव्याप्तिरूपयुक्त्या । ननु उपदर्शित
रीत्या कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तद्वदवच्छिन्नस्यादिम यमप्रकारावलंबनेनाप्यत्र मध्यमप्रकारे बाधकाभाव
इत्यत आह एवमिति । ननु विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येनादृश्यान राम०

वच्छेदकावच्छेद्यत्वविशेषणतानाविशेषावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशाएवोचितः सिद्धांतलक्षणे प्रतियोगिताधर्मिको
भयाभावनिवेशावश्यकत्वमाह कालत्वेनेत्याह इति· विशेषणतानाविशेषावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणत्वं नाभा
वीया नाव्याप्तिः उभयाभावानिवेशे पिताव्याप्तिः अयमाशयः सिद्धांतलक्षणे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्व
स्यानुयोगितावच्छेदककोटौ निवेशे· कालो घटवान्महत्त्वादित्यादौ तादृश्याप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याः व्याप्तिरित्यगत्या उभयाभा
वो निवेशितः इह तु कालत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावप्रतियोगितायाएव तादृश्याः प्रसिद्ध्याः व्याप्त्यभावेना
नुयोगितावच्छेदककोटौ विशेषणतानाविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशे नैवसामंजस्ये उभयाभावनिवेशप्रयोजनाभाव इति प्र
तियोगितेत्निविशेषणतानाविशेषावच्छिन्नेत्यादि· एवमग्रेपि· प्रतियोगित्वपर्याप्तिनिरूढं वस्तु महत्त्वप्रकारकप्रमाविष
यत्वाभावप्रतियोगितायामहानसवह्नित्वविशिष्टतादृशप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायाश्चैकावगतिव्याप्तिरिति
तदुपपादनायोक्तं ननु महानसवह्नित्वविशिष्टतादृशप्रमाविषयत्वावच्छिन्नत्वंविशिष्टाभावप्रतियोगितायामेवतनु

टी०

शुद्धधूमवत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायामिति नातिव्याप्तिरत आह महानसत्ववह्नित्वविशिष्टत्वादेर्वेति
तदभावासंभवादितिमयाच तच्छुद्धयागभिन्नायां वह्निसमानाधिकरणधूमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगिता
यां विशिष्टत्वादेरप्रमाविषयत्वतत्स्वरूपतादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसत्वादुक्तरीत्यातिव्याप्तिरिति तद्वारणाय तत्र
द्धयागभिन्नत्वविशेषणमिति भावः एवं प्रतियोगितायाः प्रतियोगिरूपत्वे प्रतियोगितायामिति वह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठेति शेषः
तदभावासंभवादिति शुद्धप्रमाविषयत्वानतिरिक्तविशिष्टप्रमाविषयत्वस्वरूपविशिष्टाभावप्रतियोगितायां शुद्धतादृशप्रमा
विषयत्वमावच्छिन्नशुद्धतादृशप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितानतिरिक्तादिति भावः विशिष्टविशिष्टस्य प्रतियोगित्वेन तद
वच्छेदकत्वाभावादिति न यावद्विशिष्टाभावप्रतियोगितायां विशेष्यविशेषणोभयरूपत्वोपगमेन शुद्धविशेषणतदवच्छेद
कत्वाभावादेर्वविशिष्टेन स्वच्छेदकत्वाभाव इति भावः विशेषणावैशिष्ट्यावच्छेदेनावच्छेदकत्वाभावोपगमे नातिव्याप्तिरित्याशयवार
णाधूमवत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्वरूपायां शुद्धधूमवत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि किंचिद्विशे रामः

धरावैयधिकरण्यावच्छेदेन तदवच्छेदकत्वाभावसंभवादित्यस्वरसादाह लघुरिति। तेन लघुरूपेणासाध्यतायामनवच्छेदकत्वघटितल
क्षणं विहाय प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाकरणेन प्रामाणिकत्वेन चासद्धेतौ व्याप्तिभ्रमादनुमितिसूद्वयेन नत
त्रैनादृश्यातानस्य हेतुतयाऽनप्रामाणिकत्वमितिभावः वास्तवस्याप्यप्रसिद्धिप्रायेणाप्रामाणिकत्वस्याकिंचित्करत्वात्। अव्याप्यवृत्तिसाध्य
कइतियत्र साध्यतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रापीति शेषः। उचितमिति तथा च तत्रैवेत्यसंगतमिति भावः। ननु गुरो
रनवच्छेदकत्वमतेऽपि न गौरवप्रतिसंधानदशायां नकंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तिः तन्मते गौरवात्प्रतियोगिताव
च्छेदकत्वयोर्विरहात्तेन तद्विरोधितानस्य तद्बुद्धिप्रतिबंधकत्वमुद्भ्या गौरवज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धौ प्रतिबंधकत्वं
वाच्यं तत्र तद्विरोधितानस्य तत्प्रकारकबुद्धावेव प्रतिबंधकत्वस्यादृष्टतया कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिप्रतीतौ नैव प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वस्य संसर्गतया गौरवज्ञानाप्रतिबध्यत्वादत आह गौरवे सतीति। गौरवसमानाधिकरणाद्यर्थः सामानाधि
करण्यं च नियतं व्याप्यं तेन गौरवेऽवच्छेदकत्वविरोधितात्पर्यः पाद्यावच्छेदकत्वविरहः शक्तताद्यवच्छेदकत्वविरहः सं

टी० सर्गेनयापीतिश्रन्यथागवयोगवयपदवाच्यइत्युपमिते: संसर्गेनयागवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वविषयकत्वेन गौरवज्ञाना
प्रतिबध्यतया गोसादृश्यवैशिष्ट्यगवयपदवाच्यत्वावेदृश्या गौरवज्ञानदृश्यायामपि तत्र संसर्गेनयागवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वविषयिताया
गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याद्याकारिकायाउपमितेरापत्तिरिति भावः गौरवज्ञानं विरोधीनित्यायविरोधिभेदेन प्रतिबंधक
तायाविभिन्नतयान्यत्रक्लृप्तविरोधिताज्ञानस्यतत्प्रकारकबुद्धेर्विरोधित्वेपिप्रकृते फलबलात्तादृशावच्छेदकत्वविषयकत्वा
नएव गौरवज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं कल्प्यत इति भावः अथैवमपि गौरवज्ञानदशायां प्रमेयत्वादिनातस्यानोदयेन तत्र व्यभि
चारः अवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयतायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेवसंबंधभाने संबंधतावच्छेदकभानानंगीकारेऽवच्छेदक
त्वसंसर्गकज्ञानासंग्रह इति चेन्न तादृशावच्छेदकत्वाख्यातिरिक्तप्रकारकतादृशावच्छेदकत्वविषयकज्ञानस्यैव प्रतिबध्यता
वच्छेदकत्वोपगमात् अवच्छेदकत्वांशेऽपीति संसर्गतया भानयोग्यतावच्छेदकत्वविषयकेऽसर्वः नैतादृशोतिप्रयाघयदावनेक
गुरुत्वसत्त्वे गौरवप्रमितिज्ञानसत्त्वेऽपिवह्नुः संनिकर्षबलादुपस्थितेनेकगुणसाहाय्याकारोदयेन गौरवज्ञानस्यानतादृशज्ञानविरो राम०

धित्वं न व्याप्यवृत्तेपि कंबुग्रीवादिमत्वादि घटत्वाद्यपेक्षया गुर्विति गौरवज्ञानसत्वेपि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिप्रतीतियोगिता
वच्छेदकत्वविषयकप्रतीतेरुदयेन गौरवज्ञानस्यैतादृशज्ञानविरोधित्वं शाब्दतावच्छेदकत्वादिविषयकज्ञानं प्रत्येव गौरवज्ञा
नस्य विरोधित्वोपगमादिति भावः। अभिप्राये रोजित न्यायत्वापकाभावेप्यभावस्यावश्यकतया गौरवज्ञानस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वज्ञानविरोधित्वाभावे गौरवेप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरोधित्वाभावसिद्धा गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वे बाधकाभा
वेन गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याखंडलार्थः। न प्रमाणामिति नादृशशाब्दजन्यशाब्दबोधस्य परस्परोपश्ले
षावगाहिविशेष्यविशेषणभावापन्नकंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नत्वप्रतियोगित्वविषयकत्वावच्छिन्नत्वेपि कंबुग्रीवादि
मत्वसंबंधस्य भानेन भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपप्रकारत्वस्य कंबुग्रीवादिमत्वे सत्वेन भ्रमत्वादिति भावः। नव्यासाति
गुरोर्नवच्छेदकत्वमुपेत्योक्तरीत्याप्रकृतचर्वतिनादृशशाब्दस्याप्रमाणात्वोपपादनेनस्यादिति न्यायवगुरोरवच्छेदकत्वमु
पेत्यकंबुग्रीवादिमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तानादृशशाब्दजन्यशाब्दबोधविषयो वाच्यः एकघटवतितादृशाभा

टी०

धासत्वान्तसपादृः प्रमाणांघटसामान्यप्रमेयवनाहश्याभावसत्वात्मग्राहृः प्रमाणतामिति भावः इत्यत्वादित्यत्रेति अत्रासिसाध्यपि
षयाद्व्यत्वस्यानुमानमनेनेन दोषः गुणादीति आदिना गुणकर्मान्यसत्वस्य द्रव्यत्वस्य च परिग्रहः अहेतुत्वं नियामकसंबंधेनाप
व्याप्यत्वापत्तिमाहैवमिति वह्निमान्धूमादित्यादौ स्वावच्छिन्नाभाववत्संवद्धघटत्वादिमिपधूमादिसमानाधिकरणाभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वकन्वकत्वस्य घटादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य नतद्वच्छिन्नाभावस्य वह्नि
व्याद्यवसत्वेनाव्याप्यतेरा हसामान्यक इति नगुणेरिति गुणेत्वच्छेदकत्वात्स्वाधिकारेप्युपदादिति व्याप्यत्वापत्यभावादिति भावः
इत्यादेरीति आदिना हेतुसमानाधिकरणाभावे साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येऽसादिशिसोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधि
करणापत्तिवेशेन साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नकीनांविशिष्याप्तानेनसामान्यतानमशक्यमितिपरस्यपरिग्रहः धूमत्वावच्छेदेन
निधूमप्रकीनांविशिष्याप्तानेपीत्यादिः गुणसमानाधिकरणोतिनिरूपकावच्छेदकत्वस्य प्रकीनांविशिष्याप्तामेपीत्यादिः इहशब्द
नेतिनिरूपकावच्छेदकत्वत्वाद्यवच्छिन्नेनिरूपकासंवद्धत्वादित्यानेत्यर्थः निरूपकपर्याप्तेनेतिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो राम०

गितानवच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यपरस्येत्यर्थः तथा चेदं शाखाभिन्नत्वानसामान्याभाववद्‌शाखायामिदं शाखाभेदवृत्ति
यत्वरूपावच्छिन्नवृत्तितयावाच्यत्वादिति दिनिदिधिनेतात्पर्यमिति भावः पूर्वोक्ते धूमत्वावच्छेदेनेमार्हिसाध्य इत्यस्य स्वरसात्‌ एतदादृशादेवास्वर
सात्‌ हेतुसमानाधिकरणेत्यादिग्रन्थमते साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवाव्य
भिचार इत्याशयः अत्र तथापीत्याद्युक्तरीत्या नानादशाखाभिन्नत्वानसामान्याभावद्‌शायां नानादशाखाभेदवृत्तिपत्वसत्त्वेन यागेन
वृत्तित्वाभिमतस्वरसादित्यसंगतमिम स्वरसाद्दित्याचक्षुरिति॥ ॥इति महादेवविरचितायां सर्वोपकारिण्यां भवानंदीव्या
ख्यायामवच्छेदकत्वनिरुक्तिव्याख्या॥ ॥प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यघटितत्वेन वैवमिति यद्वृ
मारणीसानाद्याप्तिरत आह न यावदित्यादिना यद्यपि यादिभाविकावच्छेदकत्वघटितलक्षणेनाव्याप्तिः तत्र हन्त्राभाव प्रतियो
गितावच्छेदकवन्निष्ठत्वस्य यत्किंचिद्वच्छेदकतत्वद्वित्वावच्छिन्नाधिकरणावन्निष्ठत्वविशिष्टसंबंधेन विपत्तद्व्याभावप्रती
योगितावच्छेदकत्वात्तथापि गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वांगीकारे रीतिदं बध्यं यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकघटितं

टी.

प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितलक्षणे व्याप्तेराशंकितत्वेन नचैवमित्याद्यसंगतमतोभावमाह तथाचेति धर्मत्वमिति अप्र
याः व्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्तिनास्वस्थेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावत्वेनकृतापत्तेरित्याशयः ननुघटाद्यभावस्यापि
पर्वतादिवृत्तित्वादिरूपतत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्याभावेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावाप्रसिद्ध्या व्याप्त्य
संभवइतितयासतीत्यादिकमसंगतमत आह एवंसतीतिनत्वकल्पं अनवच्छेदकत्वघटितकल्पं अभावांतरमादायेत्यादि
पतिनचेतिजन्यमात्रस्यकालोपाधित्वाभ्युपगमेप्यात एवमित्तिनचपक्षेत्यादिनाधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यभिधानमसंग
तंसाध्याभावधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेभूमत्वाद्यवच्छेद्यसाध्याप्रसिद्धाप्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे
संभवात् नचानवच्छेदकत्वघटितलक्षणाभिप्रायकमिदमितिवाच्यं पूर्वोत्तरपक्षयोरभिन्नलक्षणाभिप्रायकत्वेसंदर्भविरो
धादत आह एतन्मतेपिजे अतिव्याप्तिभीत्यापत्तिः अंगीकृत्येति अतिव्याप्तेरयेनितत्रेतिशेषः वह्नित्वावच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेरिति अ
व्याप्तिः एतन्मतेमानाभावादितिशेषः प्रतियोगिवैयधिकरण्याः उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्याश्रयः एवमग्रेपि तथाच गम:

नाद्दशविशिष्टाभावमादायैव वह्निमान् धूमादित्यत्रलक्षणतासमन्वय इति भावः ननु सर्वत्राभावाभावस्य प्रतीयोगिरूपतया तद्रूपात्मकविशिष्टाभावस्य हेतुसामानाधिकरण्याभावेन कथं लक्षणाघटकत्वमत आह अभावेति अभ्युपगमादिति अन्यथा तस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तेरिति भावः एतन्मते तु सर्वोपि प्रतियोग्यनवच्छेदकत्वघटितलक्षणाभिप्रायक एव प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावाप्रसिद्धभावेनाव्याप्त्यभावस्यातिव्याप्त्यसंभवात् एवमुत्तरत्राप्यनुवादिमते विशिष्टं विशेषणतयावच्छेदकं पवद्दृत्तित्वेत्यनेनान्वितं नन्वभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वविरोधित्वनियमेनोपदर्शितविशिष्टाभावस्य केवलान्वयितया न दृष्टवद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावत्वासंभवेन न तद्घात्मकत्वमत आह अन्येति नोक्तनइति लाघवादिति शेषः वाघट त्वेनेति तादृशानियमस्य केवलान्वय्यभावविषयकत्वाभावादिति भावः तस्यापि आकाशस्यापि तदभावोपि आकाशाभावो पितयान प्रतियोगिवैयधिकरणाः तस्य दृशाद्दृत्तित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिति भावः यद्धेपमा दिन्नदृत्तविच्छिन्नाभावबुद्धिनियामकाभावस्यैव तद्दृत्तविच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भावः तस्यनेति अनौद्रिपथमक्षयाहको

टी॰

भावस्यद्रव्यत्ववृत्तित्वावच्छिन्नाभाववुद्धिनियामकत्वाभावादितिभावः तस्यैव धूमद्वयत्वकाभावस्यैव प्रतियोगिताधिकरणता
त्वेनतत्संभवे अतिव्याप्त्यसंभवादितिधूमत्वस्यसामान्यधर्मस्यविशेषाभावात्मकधूमद्वयत्वकाभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वादितीभावः यथाश्रुतेसिद्धसिद्ध्याद्याघातादाहानुगतरूपस्येति अत्रेत्यादि विधिकोटिः परमते निषेधकोटिः सि
द्धान्तेवाययेति अत्रापिपूर्ववदेवकोटिकल्पना अत्रसामान्याधिकरण्यपक्षे भावान्तरविषयकसमूहालंबनमादाय
विधौसिद्धसाधनं अवच्छेदकावच्छेदेनपक्षत्वेतमादायनिषेधेबाध इतिविप्रतीपत्त्यंतरमाह अत्यंताभावेत्यादि अत्रविधिको
टिः सिद्धान्तेनिषेधकोटिः परमते रूपवत्त्वमुपलक्षणं तथाचसिद्धान्तिमते ध्वंसाभाववृत्तिरूपत्वावच्छिन्नप्रतीयोगिताकत्वस्य
रूपकालावच्छेदेनरूपवद्वृत्तित्वे उत्पत्तिकालावच्छेदेनरूपवद्वृत्तौरूपसामान्याभावेसत्त्वेनतथाविधिसिद्धिः एवंपरमतेतुनाश
प्रागभाववृत्तित्वंनाशरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनास्तीतिनिषेधसिद्धिः अत्रेत्यादि तृतीयादिक्षणोत्पन्नवायु
संयोगप्रागभावस्यरूपकालेपिसत्त्वेनतस्यरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनहानौतद्वद्गगनाभावप्रतीत्यापत्तिरतोदृष्टि राम०

यत्तु रीतिरेव घटत्वादिसंयोगप्रागभावस्य तत्त्वे घटत्वादिसंयोगेनष्टोत्पत्तिरतो वायुसंयोगे तिरूपप्रागभावस्य तत्त्वेवायोग
कत्वरूपसामान्याभावप्रतीत्यनुपपत्तिरतस्तत्प्रतियोगिसत्त्वादिति तत्त्वे वाधकाभावादिति भावः यद्वा सिद्धसाधनशङ्कं
र्थांतरपरः तथा च नादृशप्रागभावस्य तत्त्वेनार्थांतरम् अत एव रूपप्रागभावत्यागः एकदेशिभिस्तस्य रूपसामान्याभावा
त्मकत्वोपगमादिति भावः हृत्वंतमित्यन्तस्यं ताभावमत्रैः त्यर्थः वाधः प्रसिद्धवाधः विशेषणापीति अत्र भेदप्रतियोगि
कोयैरूपवत्वस्य विशेषणत्वेनुनादृशरूपसामान्याभावप्रसिद्धाद्रूपकालावच्छेदेनेतिनरेयं सिद्धसाधने अर्थांतरं च
त्वंतमितिरूपवद्वृत्तीत्यर्थः भिन्नत्वविशेष्यतयोपात्तमिति शेषः अर्थांतरं निरुक्तेरानीरूपकालेत्यादि समनेयत्वसंपाद
नायरूपकालावच्छेदेनेतिन्नमित्त्वविशेषणोरूपवत्वस्याविशेषणत्वेनुनन्दरेयं दृष्टसिद्धिरेवेति तत्पादप्रतियोगित्वा
न्नार्थांतरमितिभावः उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपस्य सामान्याभावानंगीकर्तृप्राचीनमतेऽकविप्रतिपत्तेरसंभवादाह दृगीतिरि
गर्थकरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंबन्धसम्बन्धिन्नेत्याद्यिकापि विप्रतिपत्तिसंभवतीति नैयायिकमतेऽप्ययानुपप

नेः प्रमाणात्वाभावादाह संशयेत्यादि ननु रूपविशेषस्य वायुवृत्तित्वेन तदभावकोटिकसंशयस्यापि वायुवृत्तित्वसामान्याभाव
साधकत्वात्पृथक्त्वोपयोगस्त्वेव मतः आह रूपाभावेति संशयस्यैवेति एवकारेणोक्तसंशयव्यवच्छेदः उक्तरीत्याप्रसिद्धरूपाभाव
इत्यादिमूलोक्तरीत्या शब्दासंदर्भमिवेति वायुविशेष्यकसंशयस्य समुत्पन्नत्वायुपदर्शितत्वाकेनानुच्छेदत्वादिति भावः तस्मिन्
तदभावाभ्यन्तरानिश्चयस्येति प्रमनिराकरणमाह तत्तदभावयोरिति सानांतरेति मत्तत्वाश्रितत्वतदभावाभ्यन्तरानिर्णयात्मक
त्वामित्यर्थः अत्रव्याख्यात्रामध्यमततीयमतयोरेवास्वरसप्रदर्शनेन मध्यममते शिद्धितिकारसंमतमितिध्येयं इतिवाक्यस्य
तिनभ्याद्याभावप्रतियोगितावत्त्वस्योपलक्षणत्वविरोधरात्व्याभ्यां विकल्पचतुष्टयं बोध्यमिति भावः नान्वितिमसिद्धरू
पइति शेषः प्रामाणिकमितितादृशाभावनिश्चयेपितादृशसंभावनायां संशयोत्पादानुभवादिति भावः भिन्निमघटद्वयइतिप
कदाचद्धेतुः संयुक्तघटद्वयइत्यर्थः तदाविशेषाभावकूटस्यैवचद्धेतुः संनिकृष्टत्वादिति भावः न संभवतीति भावाभावकरंबितत्व
दोषापत्तेरितिशेषः तमेवविहरणानिभावभावेति नादृशेतिसामान्यावच्छिन्नेत्यर्थः संभवादितिस्त्रम्यव्याधिविशेषाभावप्रतीतमनु राम॰

पर्यवसन्नेरितिभावः ननु सामान्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे नावच्छेदकतासम्भिन्तिमूलभासन्त्वादिति शेषः तत्रापि विशेषान्तर
वस्यापि मत्याच तादृशप्रतियोगितायाः अतिरिक्तत्वेन च इत्थं च तादृशप्रतियोगितायाः अतिरिक्तत्वाभिधानं च न प्रतियो
गिताकाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य असत्त्वसंभवादिति न यावत् तादृशप्रतियोगितात्वेन तादृशप्र
तियोगिताकत्वविशिष्टासत्त्वसंभवात्तादृशप्रतियोगितायाः अतिरिक्तत्वमनावश्यकमिति भावः प्रतियोगिताभेदस्याभाव
भेदनियामकत्वं कुतो नाशंकितमित्याशंक्याह प्रतियोगितायाः इति भेदः प्रतियोगितावच्छेदकभेदः वैलक्षण्यं पवि लक्ष
णावच्छेदकान्यं एवं मेक घटप्रतियोगिकाभावस्यैवाभेदापत्तेः नन्वत्रैवावच्छेदकभेदोपपादनमुचितमित्याशयेनाह तद्घ
टेति कम्प्यत इतियद्भावे प्रतियोग्यधिकरणायत्वावृत्तित्वं नियमतः प्रतीयते सकलसंबंधविधयात्तद्भावस्य प्रति
योगितावच्छेदक इतिप्रिपमभिप्रेत्येदं ननु तत्स्वरूपेति इत्थं च वस्तुगतिमनुरुध्य तेनातिरिक्तभेदस्याजन्यत्वेऽपि नासंगतिः प्र
तियोगितावच्छेदकयोर्भेदस्य तदवच्छिन्नाभावयोर्भेदस्य च प्रमेयत्वादौ सामानाधिकरण्यसंभवादाहावच्छेदकस्वरूपेति

दी०

४६

46

विलक्षणतावच्छेदकताया एवावच्छेदकभेदप्रयोजकत्वादिति भावः अभावस्वरूपभेदस्येति अभावप्रतियोगिकाभावाधि
करणकाभावस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः रूपरसादीति न रूपरसादिमत्यर्थः षष्ठीसमर्थ्याद्वृत्तिरित्यादावयेनाह भावस्येवे
ति सामान्यतस्तद्देशाद्वृत्तित्वतद्भावयोरवच्छेदकभेदे नैकत्र सत्वाविरुद्धत्वमत आह तद्दवच्छिन्नेति समनियतानामि
त्यनेन तत्तत्संख्यापरिमाणादीनामेक एवात्यन्ताभाव इत्यभिमतं तत्र देशतस्समनैयत्ये समनियतकालसमनियतदे
शानां कालतस्समनैयत्ये समनियतदेशानां समनियतकालानामभावैक्यापत्तिरत आह समनियतदेशानिद्देशतः कालत
श्च समव्याप्यानामित्यर्थः एवमप्यमूर्त्ताम्रावच्छिन्नशरीरतत्संयोगादीनामभावैक्यापत्तिरेवेत्यत आह समनियतावच्छे
दकानामिति विभिन्नावच्छेदककभिन्नानामित्यर्थः तेन व्याप्यवृत्तिसमनियतानामभावैक्यापत्तिरूपत्वावच्छिन्नाभावव
द्धित्यादिः यथा रूपत्वावच्छिन्नाभावोऽभावकूटात्मकस्तथा तत्परिमाणत्वावच्छिन्नाभावोपीत्यर्थः एवमिति तत्तद्व्याह
क्तित्वविशिष्टतत्संख्याभावकूटस्तादृशविशिष्टतत्परिमाणाभावकूटैक्यादेव तत्संख्याभावतत्परिमाणाभावयोरैक्यं पूर्व राम०

मुक्तमित्याशयः मूलाग्रेत्यादिग्रन्थस्य समानाधिकरणधर्मा पदेन समानावच्छेदकत्वपर्यन्तविवक्षणादिदमसंगतमिति न
द सत्तत्तावत्पर्यन्तविवक्षणे प्रयोजनाभावात् समानाधिकरणधर्मसंबंधेन समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव समाना
धिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावत्वादिति भावः यद्यपि समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावत्वमपि समानाधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावस्यैव तद्व्यापितस्य संयोगेन रूपाभावाद्यात्मकस्य तद्व्यतिरेकित्वमतः समानाधिकरणधर्मसंबंधावच्छिन्नाभावत्वमेवे
त्यानुपपादकत्वमतिरेकित्वप्रयोजकतयोक्तं. एवकानुपपत्तिरिति नव्याद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छे
दकसंबंधानंगीकारे तस्य समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं पुरः स्फुरत्येव मुक्तमसंगतं स्यात्तदंगीकारे तु सं
योगेन घटत्वेन पटाभावस्य समवायेन घटत्वेन पटाभावस्यैवैक्यात् असंगतमिति भावः पूर्वोक्तदोषात्· भावाभावकरं विनत्व
रूपदोषात्· तदितितत्र स्वभावस्वरूपतत्तत्प्रतियोगिकत्वमन्यर्थः एवमग्रेपि अत एवेत्यादिना उक्तस्यातिरिक्तत्वमनङ्गीकृत्या
दिनाग्रेविवरणासंभवाद्धात् सर्वमिति शाब्दत्वप्यंतरत्वस्य संभवद्युक्तिकमन्यदप्यभिप्रेतमित्यर्थः युगपदिंद्रियसंनिकर्षमु

पपादयति मिलितेति नास्त्येवेति अनुभवानुरोधेन साधिकरणाभावविषयतायाः एवं संनिकर्षजन्यतावच्छेदकत्वोपगमा
दिति भावः अत इति ननादृशधीरित्यनेनान्वयः विशेषणतायाः एवेति एवकारेण रूपकाधिकरणावच्छिन्नत्वांशभविष्यव
च्छेदः हेतुत्वादिति तादृशधीरित्यनेनान्वियं नत्ववच्छेदेन विशेषणतायाः हेतुत्वस्य तादृशधीप्रसंगासंभवादिति भावः ता
दृशधीरिति निरधिकरणाभावलौकिकधीरित्यर्थः घटोद्भूयाभाववान् इत्यादि साधिकरणाभावप्रतीतेरपि घटरूपत्वाद्यव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाधिकरणत्वाभावादेवासंभवादित्याशयः संबंधविधयेति संख्यात्वेन सहितपदोक्तसंसर्गविध
नैकार्थसमवायस्य च द्वित्वादिघटितत्वेनयादित्वादेः संबंधविधया भानादिति भावः व्यासज्यवृत्तिनेति गुणत्वादिनापि द्वित्वादिप्र
कारकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणायाद्यं प्रकारकांतं संबंधविधया द्वित्वप्रत्यक्षेऽपि चत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यके घतद्वारणाय द्वितीयं
प्रकारकांतं प्रत्यक्षविशेषणं तथा धीः घटे रूपं नास्तीति धीः संबंधविधया न स्नान मितिद्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकभान
स्याप्युपलक्षकमिदं द्रष्टव्यं व्यासज्यवृत्तितावच्छेदकत्वप्रकारकत्वमिति व्यासज्यवृत्तितावच्छेदकत्वसहितं प्रकारकत्वमित्यर्थः रामं॰

मध्यमपदलोपिसमासात् मकारकत्वं चद्वयमपितथाचव्यासज्यवृत्तिधर्मलौकिकप्रत्यक्षत्वमात्रंकार्यतावच्छेदकमिति
भावः अन्यथासिद्धेरितियत्किंचिदाश्रयज्ञानेपियावदाश्रयसंनिकर्षसत्वेव्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षस्यैवत्वादितिभावः उ
द्भवयथाश्रुताभिप्रायेणाश्रयेयावदाश्रयलौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वस्यवक्तुमशक्यत्वादितिध्येयं प्रत्यक्षाभिप्रायेणाप्रत्य
क्षस्यहेतुत्वाभिप्रायेणा सामान्यतस्तद्विशेष्यकज्ञानस्यहेतुत्वेमानाभावइत्यस्वरसादाहकश्चिदिति तल्लौकिकप्रत्यक्षस्ये
वहेतुतायांपर्वतास्यपिपर्वतेनियतधातिरेकत्वाभावय्याचेष्टनतलौकिकेति मेदत्वानव्यतिरेकत्वाभावयावद्येनदेहत्वाने
नि धर्मान्तरहादितिघटकपालाद्यारंभेद्रव्यमेतज्जनकदोषस्यमेद्रव्यग्रहप्रतिबंधकतयातदभावेनद्विद्याद्विप्रत्यक्षानुरूपादि
भावः द्विवध्वमेतिअनुभयमानारोपाभिप्रायेणोहंअन्यस्यलौकिकत्वासंभवादितिध्येयं तत्रद्रूपाभावत्वादिनातं
तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावत्वादिना व्यभिचारवारणायजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशोगौरवाराहतत्तद्व्यक्तित्वेति
हिगयस्त्विति केचित्तु सर्वत्रकार्यत्वमित्तोकारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसत्वेवनियामकाननुविधाविषसत्तागोत्वादिति

धी.

परामर्षेस्वयंतत्त्वेनरूपेणचसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यविशेषाभावेऽभ्युपगमेतुविशिष्टासिकरणतायावि
लक्षणत्वेपिप्रतियोगिकविशेषाभावात्मकत्वेऽतिप्रसंगोदुर्वारइतिदिगर्थइत्याहुः व्यासज्यवृत्तित्वं·पर्याप्तिविशेषस्वरूप
त्वमत्रेपिलाघवमितिलाघवमित्युक्तमित्यर्थः ननुसिद्धान्तिमतेनव्याप्त्यादिनाभासोक्तोभयकल्पनागौरवसत्त्वेनकथं
विनिगमनाभावइत्यतआहलघ्वेति अनंतप्रतियोगितानां·विशेषाभावप्रतियोगितानां·तत्रैववृत्ति अनन्यासक्तस्यैवधर्मि
त्वात्तत्राप्यस्यैवासमवहितक्लृप्तत्वादितिभावः अयं सामान्यावच्छिन्नत्वमतिरिक्ताभावस्यानंताधिकरणवृत्तित्वंवेतित्र
यं·द्वयं अतिरिक्तप्रतियोगितासामान्यावच्छिन्नत्वंवेतिद्वयं तृतीयस्यक्लृप्तत्वामाहअनंतेति प्रतिवंदेरनुत्तरत्वाद्गु
वक्तमहति॥ ॥इतिमहादेवविरचितायांसदीपिकायांसामान्याभावग्रन्थः॥ ॥तत्परिहारायएकव्यक्तिसाध्यकाने
कव्यक्तिहेतुकपरिहाराय·विशेषणद्वयमिति नानाव्यक्तित्वेसाध्येएकव्यक्तित्वंचहेतावित्यर्थः अतएवात्रविशिष्टा
भावादिकमादायासंभवसंभवेनाव्याप्तिरित्यसंगतमित्यपिनिरस्तमितिध्येयं दीधितौदुर्व्याख्यामन्यविशेषितपूर्वविशिष्टाभावादि राम०

वृत्तित्वविशिष्टाभावस्यप्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंभवान्नपरित्यागः एतद्रूपवानेतद्रसादित्यत्रैतद्रूपस्यैतद्रसानधि
करणेऽसत्वेनैतद्रसाधिकरणावृत्तित्वविशिष्टैतद्रूपाप्रसिद्ध्यातदभावमादायपूर्वलक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टैतद्रूपाभावस्य
वप्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंभवेनविशिष्टाभावमादायासंभवासंभवेनद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतद्रूपाभावमादा
यैवासंभवोवाच्यइत्याशयेनतत्परिहरतिव्याख्यायांद्वित्वावच्छिन्नेति अभावेति एतद्रूपतद्रूपाद्युभयाभावेत्यर्थः तस्य
प्रतियोगिवैयधिकरण्यंचसाध्यतावच्छेदकसंबंधइत्यादिसिद्धान्तलक्षणोक्तरीत्येतिध्येयं विशेष्याप्रतियोगिकत्वव
त्तिविशिष्टाभावस्यविशेष्यविशेषणसंबंधाभावरूपत्वादित्याशयः विशिष्टाभावस्यविशेष्याप्रतियोगिकत्वेविशि
ष्टसत्तासाध्यकजातिमत्वहेतोःसद्धेतुतयावक्ष्यमाणत्वातिप्रसंगासंगतिरित्यस्वरसादाहकश्चिदिति साध्यत्वेपरमिति
तत्रचनातिप्रसंगःसाध्यस्यहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वादितिभावः उभयाभावप्रतियोगितापर्याप्त्यसंभ
वृत्तित्वेनासंभवइत्यतआह अत्रत्वितिसाध्यतावच्छेदकेतिजसम्बन्धेनज्ञानरूपप्रतिबंधकसत्त्वेनरूपत्वावच्छेदेननाहृत्यप्र

तियोगित्वस्यासंभवादिति भावः तथा चेति तथा च रूपत्वानवच्छिन्नपृथिवीत्वादिव्याप्यत्वादव्याप्तिः सुदृढैवेति भावः नन्वतिरिक्तेति अन्य
था गन्धादेः कपिसंयोगाद्यभाववानिति कृते तन्निरूपितावच्छेदकत्वस्य तद्धेतुकपिसंयोगादेः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्य तदनुप
पन्नेरिति भावः वाधिका रूपत्वे स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाद गादिनादृशप्रतियोगित्वाभावग्रहे वाधिकागुणाद्येति
आदिनाकारस्यास्य परिग्रहः इदमपि सामानाधिकरण्यप्रतियोगितानिरूपितमपि अवच्छेदकसंस्वरूपसंबंधरूपा
वच्छेदकत्वं अन्यत्र तन्निवं नत्समनियतं अनवच्छेदकत्वात् सामानाधिकरण्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् मनुपा
रिभाषिकस्य प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वस्य निवेशात् कंबुग्रीवादिमत्वादिना घटादेः साध्यतापात इत्यत आह तथा
चेति इत्युक्ताधिकरणे तेनेनान्वयः तादृशाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिस्पर्शः म रूपेति यद्रूपपदं साध्यतावच्छेदकपरं न त्ववच्छिन्नेति
तादृशावच्छिन्नेत्यर्थः इत्युक्ताश्चेति तथा च कंबुग्रीवादिनाघटादेः साध्यतायां यद्रूपपदेन कंबुग्रीवादिमत्वादेरुपादान
संभवात् अव्याप्तिराशंका इति भावः इत्याहाविति आदिनाधूमवान् वह्नेरित्यादेः संग्रहः अतिव्याप्तिरिति तत्र यद्रूपपदादेन रम्म०

प्रमेयत्वसमव्याप्तेरप्यतादृशत्वसंभवात् हेतुव्यापकतावच्छेदकेंधनत्वादेरेवतादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वेनतमादा
यलक्षणासमन्वयसंभवादित्याशयः यथासंदर्भइतितद्रूपेनसमानाधिकरणयोरेवव्याप्तिरितिमूललक्षणाभिधाना
द्रुक्तरीत्याव्याप्तिभेदएवतत्रासमन्वयादितिभावः नानाव्यक्तिसाध्यकेन्यत्रनानाव्यक्तिषुसाध्यानियमस्येतिविपक्षाभिप्राये
णाहतानाधिकरणानितादृशाविपक्षबीजंस्फुटयतिसाध्यस्येति· तत्राप्युभयाभावान्योन्याभावमादायाव्याप्तिसंभवादाहद्य
कोनेति· अन्योन्येतिद्वित्वावच्छिन्नाभावविषयकत्वेतत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धाप्रसिद्धिस्तत्र याहृदयापदेनवह्नित्वावच्छिन्नमेवधर्तव्यं·
अनुपपन्नमितिदैशिकव्याप्तेर्युगपदुत्पादविनाशयोरनुपयोगादितिभावः केचित्तुजन्यजनकभावापन्नयोस्तादा
त्म्यापन्नयोर्वाव्याप्तिरितिनियममनुपगच्छतांमतेयुगपदुत्पत्त्यविवक्षसाध्यहेतुस्थलेऽतिव्याप्तिरितत्रैवव्याप्त्यतादप
रिहरन्तिमूलेयुगपदित्यादिनयावत्तादृशनियमेमानाभावइतिभावः प्राहुः द्वयोर्लक्षणयोरन्योन्याभावगर्भत्वेयावल
क्षणस्यैवैकवचनासंगतेरादृसामान्यतइतिद्विसाविवक्षणादितिभावः उक्तैरेवशब्दैस्सर्वथाप्यभिलापेप्रसिद्धत

श· यावद्विषयित्वार्थकत्वासंभवस्याशयं न कल्पान्तरमाह उल्लेखः शाब्दाभिलाप इति लाघवात् अनंतसंयोगेषु संयोगाभिद्धा
50 भावत्वकल्पनागौरवमपेक्ष्य लाघवात् तदेव तद्धर्मवच्छिन्नभेदस्य तद्धर्मस्वरूपत्वमेव ममाप्येवेति अत्र घटत्वस्यैकत्वयाला
घवासंभव इति तन्नोक्तं अतिरिक्तत्वस्वीकारे घटभिन्नभेदस्य घटत्वातिरिक्तत्वस्वीकारे अन्यथानुपपत्तिं अन्यविषयकत
योपपादनासंभवं सम्भावयितुं संनिकर्षादिघटितसामग्र्यसंभवादिति भावः संयोगानोल्लेखादिति अभावांशे साक्षात्
रंपरया वासंयोगत्वप्रकारत्वेनानुभवेनाग्रहणादित्यर्थः तथा चानुभवविरोध इति भावः क्वचिद्विषयत्वादिरित्यादिः
पाठास्तितत्र उल्लेखपदाद्यस्यविषयत्वार्थकत्वानुसारेणाविषयत्वादिति व्याख्या यथा शाब्दाभिलापार्थकत्वानुसारेण
व्याचष्टे प्रतियोगिस्वादिमूलेने त्यादि प्रतीकमधृत्वैव तद्भावमाह नसंयोगीति यत्ताहृष्टेति तथाच विरोधे घटः प्रथमाधि
केति न कपिसंयोगीति प्रतीतिरिति शेषः अत्र प्रकारकत्वादित्यत्र यावानुव्यवसायस्य तत्प्रकारकत्वांशे प्रमात्वनियमेन
भेदत्वप्रकारकप्रतीत्यनुव्यवसायस्य भेदत्वप्रकारकत्वांशे प्रमत्वकल्पनेन संभवतीत्याशयः संसर्गाभावविषयकत्वेति राम०

मेदन्वयप्रकारकत्वेनानुव्यवसायस्यसंदिग्धत्वादितिभावः ननुदण्डवेतिनियोचाम्योन्याभावस्याप्यहेतुत्वेविनैवायंन
शणमइतिव्यवहारोपपत्तिरितिभावः अप्रसिद्धेतिअतएवदंडादिरूपसंज्ञायिहायतन्नामानुधावनेनापंनदंडवानिस
त्रतदंडानुधावनंचेतिध्येयं तयोहेतुत्वंपुरुषोपस्थापकपदोत्तरसप्तमीपदज्ञानहेतुत्वं दंडितावितिविशेषणतानये
त्वादिदंडीनास्तीत्यादावपितरविशेषणतानयोपस्थितदंडादेरभावबोधवारणेनरविशेषणतानयेत्वादिव्युत्पत्त्यनुरोधेन
तदभावान्वयबोधेप्रथमांतनतु पदस्थापकपदधर्मिकतञ्समभिव्याहारतानस्यहेतुतयातदभावान्वप्रसक्तेदंडसंस
सर्गाभावबोधइत्याशयः एतेनतादृशान्वयस्यांगीकारेपिसद्दुपरिः दंडमतुवादिपदाधायिनांक्रमेणोपस्थिसाः वांतरबो
धेदंडादेर्विशेषणत्वेपिसमूहालंबनात्मकतावत्सहार्थोपस्थितौदंडादेर्विशेषणतानपानुपस्थितेरितिपक्तसमूहालंब
नात्मकतावत्पदार्थोपस्थितिर्नैवजातत्रतादृशासंसर्गाभावबोधासंभवइत्यत्रत्याप्सर्थमित्यपिपरास्तंकेचित्तुदंडत्वविशे
षणत्वयोपस्थितस्यप्रत्यस्यतरविशेषणत्वयोपस्थितियोग्यत्वार्थः योग्यतावैतत्रनिश्चयत्वावच्छेदकतयादंतरदंतप

टी· 5।

पदसमभिव्याहृतपदोपस्थितितया चेत् नया चेत्तदुद्देश्यपक्षकत्वहि धियेयकशाब्दबोधेनन्नपदसमभिव्याहृतपदजन्यातद्भिन्नरावि
शेषणतानयानतदुपस्थितिहेतुरिति पर्यवसितं घटादिपदे नञ्समभिव्याहाराभावान्नघटाभाव इत्यादौ च घटाभावोऽस्त्येतदिनर
विशेष्यतानये वोपस्थितेनैरिन्द्रादिसंसर्गाभाववोध इति वदन्ति तच्छिन्नं निराकांक्षत्वेनाकांक्षासत्त्वे हेतुमपानाद् घटाभा
ववोधवारणोऽस्मायपस्थितिविशेषहेतुत्वयान द्वारेणोऽस्वारस्यात् मनुवंतस्य घटाभाव हेतुतया वाविशेष्यतामात्रपर
त्वासंभवाद्राहव्याख्यापितत्यावेति अनुयोगिनि सप्तम्यभावान्त्यायोग्यादिना संसर्गाभाव प्रतीत्यापादनमसंगतमत
आह इंद्रियपदस्येत्यादि तथा बोधे· तथाबोधांगीकारे· अपरं च संसर्गाभाववोधांगीकार इति यावत् तथा· इदं संसर्गा
भावप्रतीतिः सूत्रनां परिहरति पर्वक्ति निघटोन घट इत्यादेरपि प्रसंगात् पदइत्यर्थः होषापानत्ति नितिवकारउक्त समुदाय
कः नन्वेवं दीधितिकृता पूर्वोक्तस्थलं विहाय घटत्वांतरं किमिति उदाहृतमित्याशंकायामाह चैत्रो न दंडीत्यादि· ताद्दशबोधे
तिसंसर्गाभावबोधेत्यर्थः उदाहरणवानिति प्राधान्येनेत्यादि· तथेति संसर्गाभावेत्यर्थः अभावमात्रे संसर्गाभावमात्र· रामं

मात्रपदेनाधिकरणांशव्यवच्छेदः अभाववतः संसर्गाभाववतः न तद्रूपेणेति न्यायाच्चैत्रो न दण्डवानित्यादौ दण्डसंसर्गाभा
ववद्भिन्नः चैत्र इत्याद्यन्वयबोधः अभेदेनान्वयबोधे च विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तंत्रतया नानुयोगिनि सम्बन्धेन
जिभावः संसर्गाभावबोधे संसर्गाभावमात्रबोधे सिद्धान्तिनो भेदस्य व्याप्यवृत्तित्ववादिनां प्राचां लक्षणावच्छेदेनेतिरात
स्य तद्वृत्तित्वान्वयः तद्वृत्त्यभावादीनि तद्वृत्तिभिन्नादीन्यर्थः आदिना तद्वृत्तित्वांशे ताभाववतः परिग्रहः नञ्पदं इति
लक्षणापेक्षयादिः श्यामपदस्य तात्पर्यमाह कलामुपेत्य श्यामवृत्तिभिन्नादिविशिष्टस्य नञर्थत्वे तस्याप्याहार्यसंभवस्या
र्थकत्वे संनितात्पर्यमाह मयुक्तेत्याशयेनाह वृत्तिभिन्नं चेति वृत्तिः स्वं उक्ती वृत्तित्वमाश्रयः वृत्तिभिन्नादेर्नञर्थत्वे श्या
मपदार्थसंकेद्वावृत्तित्वान्वयासंभव इति तत्सरितागाः विशेषणत्वतात्पर्यमिति न्याय श्यामपदस्य श्यामत्वावच्छेदकी
भूतवृत्तितावच्छिन्नत्वविशिष्टे श्यामत्ववन्निरूपितत्वेन वृत्तिताल्लक्षणेति भावः श्यामत्वविशिष्टवृत्तीति श्यामत्वावच्छेदकी
भूतवृत्तितावच्छिन्न श्यामत्ववन्निरूपितवृत्तित्वाद्यर्थः उक्ततात्पर्यस्य प्रयोजनमाह रक्तस्वदण्डादाविति श्यामत्व

दी०

विशिष्टत्वमिति नित्यासप्यामत्वावच्छेदकीभूततद्व्यावच्छिन्नश्यामत्वकल्पिकारूपविभक्तिसाम्यमित्यत्र रक्तत्वस्यात्तन्नमि
नीभावः न बाधः इति श्यामस्योपस्थितत्वान्नाम्यर्थैकत्वे तद्ग्रह्याया अभावेन बाधः स्यादिति भावः अयं न श्याम इत्यादौ
नञो वै धर्मिपरत्वे लघुग्राप मागौरवं भेदपरत्वे तु शक्यैव निर्वाहे लाघवमित्यस्वरसादाह इदंभ्यधिमोवदंतीति ननु भेदस्या
व्याप्यवृत्तित्वेन तदभावप्रकारकभिन्नत्वं तत्प्रकारकज्ञानेन निष्प्रपश्यतीति सुव्यत्तद्वतां संपादयेति प्रसक्तं भूतलं घटवत्त्वेन्स्यादौ
भूतलावच्छेदेन घटाभावादिप्रकारकत्वसंबन्धमात्रावच्छेदेन तद्भेदसत्त्वात् न च मतिपान्यवृत्तित्वं भेदविशेषणं तत्
भेदस्य प्रतियोगिवृत्तित्वेनेति न दोष इति वाच्यं भूतलं घटवदित्यादिसिद्धौ संयोगसंतताभावविषयिणी अभेदग्रहे
विद्यमानेपि हेतुकवद्यासंयोगिभेदविषयिणीयवता न च भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगत्वेनाभाव एव संयोगिभेद इति त्वा
घवंतस्य व्याप्यवृत्तित्वे तु संयोगिभेदस्यातिरिक्तत्वमिति गौरवमिति वाच्यं अन्यथानुपपत्त्या गौरवस्यादोषत्वात् इ
कभेदस्यैव संयोगिभेदरूपतया गौरवाभावाच्च कपिसंयोगिभेदेपि कपिसंयोगवदिति धीविशेष्यभेद एवेति न तदा राम०

धिकाप्रयुक्तगौरवमपीत्यत आह लघ्वितिं पक्षविशेषेणेति । पुरोवर्त्तिनि तदभाववत्प्रकारकभिन्नं पुरोवर्त्तिनि तत्प्रकारकं तत्त्वं पुरो
वर्त्तिनि तन्निश्चय इति नोक्तातिप्रसंगः यत्र तु पुरोवर्त्तिनि तदभाववत्प्रकारकधीरप्रसिद्धा तत्र तदभाववत्त्वं लघ्वेकोनेदयमेवमा
दिकमप्यूह्यमिति भावः व्याख्यायां चतुर्णामिवेति अत्र संतानाभाववघटितं द्वयमन्योन्याभाववघटितद्वयमिति भावः घटत्वादे
रिति । दृष्टत्वस्य वघटत्वादेरप्युपलक्षणतयैव भानादिति भावः नानुपपन्न इति तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनि
ष्ठ्यस्यैव तन्निश्चयप्रतिबंधकत्वादिति भावः आनुभविकत्वादिति अन्यथापि तावच्छेदके न्यादिदृशमस्तेरिति भावः अ
नुच्छेदः संसर्गविधयापि विषयत्वाद्दहावति प्रसक्तम्याप्यकतावच्छेदकत्वेनाप्य भावः अतिप्रसक्तेरिति अप्रमतरत्वा
दित्येनमादि । उपलिप्यन इति घटत्वादाविति शेषः अप्रमहेप्यिग्रहासंभवोपि वोध्य इति अपि नेमादि । व्यभिचारादिति व
ह्निवाह्नवति प्रसक्तम्यापकतावच्छेदकत्वेनाप्यवच्छेदकत्वग्रहादिति भावः घटपदेन भवेति तद्व्याचष्टे वचनं नाहस्याद्वि
त्वव्याहत्वाद्विकं प्रदत्तिरूपत्वात्पर्याप्तादिकेति भाव द्वित्वादेरिति जिज्ञास्याच्च घटादिद्वित्त्वस्यानुपपत्तिरिति तत्र लक्षणापि न संभ

५३

टी·

वतीति भावः एकविशिष्टापरत्वस्य घटत्वविशिष्टपटत्वस्य अनपायादिति विन्ध्यादिसाधारणादित्वस्यातिप्रसक्तत्वेऽवच्छेद
कत्वासंभवेन तत्तद्वच्छिन्नवृत्त्यभावप्रतियोगितायामव्याप्त्यापिसत्त्वादिति भावः तदन्येति तत् शब्देन घटांतरवृत्तीत्यत्र यद्वृ
मरं निविष्टं तस्य परामर्शः वस्तुतस्त्वित्यादिना वह्न्यभावादौ हृदत्वादौ हायादानतद्वृत्तिविशेषः घटादपदीयद्वित्वं अतनुगमादि
तिरन्यकालीनतत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानां तेषामभावं स्यादिति भावः तदंतर्गतव्यक्तिविशेषस्यानन्यकत्वेनावच्छेदकत्वेना
ननुगमइत्यत आह तत्तद्धित्वत्वेनेति तत्तद्व्यक्तित्वेनार्थः तथैवविषयपदेन स्वाश्रयाकाशकालाद्यवृत्तित्वपर्याप्त्यादिमर्थः तद्धिभिन्नाव
च्छेदकाभ्युपगमे तदाश्रयांशेषगामते तथा प्रतियोगितावच्छेदकं त्वयापाणामव च्छेदकत्वे केवलघटादिमतिनाहस्राप्रतीति
त्स्यादत आह प्रतियोगितावच्छेदकत्वं चेति नाहवास मुदायस्याविरुद्धधर्मद्वयघटितत्तयानद्वच्छिन्नाप्रसिद्धेराह प्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नत्वं चेति घटपयोमयमिति यद्धि प्रदेशे तावन्यायत्राव च्छेदकतापर्याप्तिस्तद्वच्छिन्नत्वं तदिति घटत्वपटत्वाभ्या
विरुद्धत्वेपि द्वित्वधर्मविशेषणतयास्तपर्याप्तिसत्त्वेन द्वित्वधर्मिगोर्ध्वघटत्वपटत्वावच्छिन्नत्वादिति भावः नकोपिदोषइति राम०

53

एतेन तत्र प्रतीयोगिताधिकरणोऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्याप्रसिद्धेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्वीकारपक्षे कथं प्र
तियोगितावच्छेदकत्वमिति विचारणीयमित्यपि केषांचिद्दूषणोद्भावनं परास्तं केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधि
करणावच्छिन्नत्वनानुवृत्तेरसंभवेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतासमानावच्छेदकताकविशेष्यताशालित्वानुवृत्तेर्घटपटोभयपर्यवसिता
कारतया विरोधित्वमवसेयमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः अवच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकं वक्ष्यमाणानुगतया दाहकधर्ममिति ते
अप्यनवच्छिन्नत्वेन। तत्समनैयत्येन। अभेदे वान्वीया। लाघवाद्दाहविशेषणतानेतित्वभाव इति प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिम
त्तेनतेनान्वयः यत्किंचिद्विशिष्टेति मेदत्वादीत्यर्थः रूपसामान्याभावाभावाद्विकपारतया प्रसिद्धिसंभवाद्दाहाभावस्यापि न चैवम
प्येन हूपानधिकरणान हृदान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेनाभावेन हूपाधिकरणेन हृदान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेनाभावाप्रतरत्वावच्छि
न्नाभावाभावादेरपि पावहतेगत नयान हृदिनयावदभावाधिकरणाप्रसिद्धिसंभवत्येवमन्त आहवत्समारोपेति मतान्तरेऽजलत्वे
हवत्वादित्वादेर्ध्वसमारणाव्याप्तिकारणादित्यर्थः अप्रसिद्धेरसंभवादिति न हृदेन हृदान्यतरान्यत्वाविशिष्टसत्तादेरेव भाव

दी·

54

शाम्पनरत्वावच्छिन्नाभावादिस्पतयातादृशाविशिष्टसत्ताभावादेरेवतत्स्माभावादिस्पतयातद्धूपितयावदभावाधिकरणत्वस्यै
तद्धेतावेवप्रसिद्धेरितिभावः ननुवह्निमान् धूमादित्यादावपिपर्वतत्वमहानसत्वाद्यभावानां हृदत्वाद्यभावानांचयावदन्तर्ग
तत्वेनतद्धेतौयावदभावसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्ध्यासंभवेनतदनुगमेकिंबीजमतआह वह्निमानितित्वमीकारेणैव
व्याप्तेरित्यादिरितितद्वह्निमान् धूमादित्यादिकं हेतुधितावच्छेदकानुसरणमितिअथैवमपिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितायावत्त्वंसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदिकाइत्येवसम्यक्किमुभयवद्भावच्छेदकानुसरणेनेतिचे
न्नतथासतिविशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगितायाःसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेनसत्तावाञ्जाते
रित्यादावव्याप्तेः अत्रवदन्तिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासुयावतीषुयत्साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गितात्वेनतत्साध्यसामानाधिकरण्यंव्याप्तिरित्यनावनैवसामंजस्येऽवच्छेदकानुसरणमफलमेवेति व्याख्यायांमूलानुसा
रेणोक्तिस्वमतेयथाश्रुतमूलसम्पाविशेषाविशेषणाभावपरित्यागादेतन्मतेनैवपरिसमाप्तादितिभावः एतन्मतेपियावद दाम०

माविषु साध्यसामानाधिकरण्यं पक्षधर्मत्वलभ्यमत आह इत्यं चेति द्वितीयाभावे यावत्सविशेषणोस्य वा पृथिवीत्वादेः पू
र्वोक्तामव्याप्तिं परिहरति निरूपवामिति न उत्पत्तिकालवृत्ति क्षणयकाल इत्यपि वोध्यं तेन पृथिवीगंधादिमत्त्व परमाणोर्हुवसा
मान्याभावाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यं न त्वेकमिति न पावहंतु समानाधिकरणाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वावि
वक्षणे नापि वह्नि पृथिवीत्वादिसाध्यकाव्याप्तिनिरास संभवान्मा गमदिति भावः समवेतसामान्याभावस्योत्पत्तिकाले हेत्व
धिकरणे सत्वेन तदभावमादाय वह्न्यादिसाध्यकेऽव्याप्तिसंभवादाह समवेतेति समवेतेति तत्र च साध्यसामानाधिकरण्यम
स्त्येवेति भावः अभावस्याभावमिति पाठः अभावस्याभाव इति पाठे अभावस्याभावोऽनामादिकमिति तमाहयेति पूरण
संवलितोऽर्थः शुद्धिना अभावत्वमात्रे भावभिन्नत्वेनाभावोऽस्माकमिति पाठः अभावत्वमात्रे तस्य पर्यवसानो अभावाश्रयस्वाभाव
स्त्रेम पर्यवस्याशयेनाशंकते पर्यवस्यतीति माहभावेतिय च्चाश्रिते प्रथमासंतानाभाव पर्यवस्याह देशे रेत्रे वाच्यत यामस्य चामंत पद
स्याभावेन तत्ताहसंगतेः स्वरूपसामान्येति मावीन मतेन स्वरूपसामान्याभावस्य स्वरूपघटसादि प्रतियोगिकत्वादिति भावः सएव ।

टी॰ 55

उक्तं सति हेतुत्वादिमादाय व्याप्तिरूपत्वं दोषः इति सति हेतुसमानाधिकरणस्य रूपात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामान्याभा
वत्त्वावच्छिन्नाभावात्मकानां यावतां रूपध्वंसादीनां तत्त्वासामानाधिकरण्यादिति भावः अभावे निजसामान्यविशिष्टसत्तात्मं
सामान्यात्मकाभावे समर्थः तदवच्छिन्नेति तादृशयावत्तरत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नेत्यर्थः तस्य च तादृशविशिष्टसत्ताभावस्य
च अभावरूपत्वे यदीति अपि ना लाघवेनोक्तविशिष्टसत्ताया एव तत्त्वमुचितमित्यस्वरसस्सूचितः कल्पयितुमिति लाघवेने
त्यादि प्रथमासत्ताभावेन द्रव्यत्वरूपेणाप्युक्तसामान्यविरहस्यासंभवेन तत्र वर्त्तमानत्वेनोपात्तमत आह अत्रेति प्राचां मते सामा
न्यधर्मस्य ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादाह तद्रूपध्वंसत्वं चेति नोपादेयमिति प्रयोजनाभावादिति शेषः स एव
उक्तस्यलाव्याप्तिरूपदोष यथाश्रुते नोक्तं दोषावारणाय सहसाधनेति अवच्छेदकतयेति अपि नाम प्रतियोगितयोः स
मुच्चयः न पारिभाषिकसंबंधावच्छिन्नत्वादिविवक्षणे वह्निमान् धूमादित्यादौ संबंधभेदमादाय व्याप्तिस्साच स्फुटत्वान्नोक्तेति ध्ये
यं निष्कर्ष इति वस्तुतस्तु लाघवादुक्तविशेषणानाविशेषघटितनिष्कर्षविरोधः केचित्त्विति एतन्मते भावप्रत्यत्रभावाभिन्नो राम०

110

ण्यात्वइत्येव पाठः पूर्वमपि साधनसमानाधिकरणाभावेत्येव पाठः भावभिन्नत्वं प्रथमाभावविशेषणं तदपि न यथाश्रुता
र्थकं किंतु वक्ष्यमाणार्थकमिति द्रष्टव्यं इत्यर्थ इति तथा चाभावो भावभिन्नो ग्राह्य इत्यस्य भावप्रतियोगिको भावो ग्राह्य इत्य
र्थ इति भावः उक्तान्यतरत्वेति जन्यत्वविशिष्टसत्तात्वं तदभावत्वेन जन्यत्वविशिष्टसत्तात्वं तदभावान्यतरत्वेनेत्यर्थः भावः ता
दृशविशिष्टसत्तात्मकः अभावः तादृशविशिष्टसत्ताभावः तदितरत्वे इति तथा चोक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावरूपत्वेन तदभा
वमादाय व्याप्तेयं व्याप्तेर्नावारणात् भावप्रतियोगिकत्वेनरूपविवक्षाप्रयोजनाय: उक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याभावरू
पत्वेपि न दवच्छिन्नाभावत्वस्यैकस्मिन्नेवोक्तविशिष्टाभावेकथनेन न यथाश्रुतेनैव निर्वाहे उक्तार्थकस्य न प्रकल्पमिति स्वर
साद्याहाहुरिति ध्वंसत्वस्याखंडोपाधिरूपत्वे घटध्वंसत्वाभावस्य नाभावप्रतियोगिकत्वमत आह भावप्रतियोगिभावहेतोरिति
अधिकरणभेदेनाभावभेद इति मानः। भावेपीति अधिकरणभेदेनाभावभेदे मानाभावादिति भावः। तादृशेति घटध्वं
सत्वं नास्तीत्यर्थः तत्रापि भावेपि तस्य घटध्वंसत्वाभावस्य अभावांतरमादाय व्याप्तिव्याप्तिवारणासंभवदित्याह अपि

111

टी. त्यन्यतरत्वनिष्ठत्वेति अत्र तन्निष्ठं घटध्वंसत्वीयविशेषणतासंयोगान्यतरसंबंधेन तेन संबंधेनाभावेनान्यतरत्वा
वच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न क्षतिः अनतिरिक्तेति अन्यथा घटध्वंसात्मकस्य तस्यापि तो भावत्वाभावेनाभावत्वस्य साध्य
सामानाधिकरण्येन नातिव्याप्तिरिति भावः अभावमात्रस्येतरत्वस्याभावस्यातिरिक्तत्वे प्रसिद्धं तत्र इत्यत आह एतादृशेति उक्तमे
द्साध्यकातिव्याप्तीत्यर्थः जलात्मकत्वेति जलात्मत्वविशिष्टसत्त्वाभावत्वाभाव इत्यादिर्यस्यैतेन जलात्मकत्वविशिष्टसत्त्वाभाव
तेजोन्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावान्यतराभावाभावेनेति यावत् पूर्वोक्तेति अव्याप्तीत्यर्थः तादृशान्यतराभावाभावस्य तादृशा
न्यतररूपत्वादिति भावः परंपरासंबंधेन स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टध्वंसत्वाभाववत्तादात्म्येन वैयर्थ्यादिति तादृशा
रूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वव्यापकत्वस्य जलत्वसमानाधिकरणावृत्तित्वे सत्त्वेन जलत्वेन हे
त्वाद्व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्त्यभावादिति भावः न चोक्तनिष्कर्षे तात्पर्यमाहुक्तनये वसाध्यवति मितिवाच्यं पूर्वोक्तरीत्यैव
द्रोधेन निष्कर्षसिद्धेर्वैयर्थ्यात् अत्र केचित् घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावभावमात्रवृत्तिप्रतियोगिकाभावस्य भावप्रतियोगिता रामः

काभावमात्रस्वरूपत्वमते घटाभावादेर्ध्वंसत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटध्वंसत्वत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावस्वरूपतया तत्र घटध्वंसत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेपि ध्वंसत्वाभावे अभावत्वाद्यभावे वा घटध्वंसत्वाभावस्य त
त्त्वरूपात्मकतया यावदन्तर्गतत्वेन तेषां घटध्वंसत्वसामानाधिकरण्याभावात् इति व्याप्तिर्न संभवतीति शेषितत्वान्नतत्स्व
रूपत्वे सोऽयमर्थ एव यदि घाभाववृत्तिप्रतियोगिकोऽभावो ऽनतिरिक्त इति मतेन त्वभावमात्रवृत्तिप्रतियोगिकोऽभावो
नातिरिक्त इति तथा च ध्वंसत्वाभावस्याभावत्वाद्यभावस्य चाभाववृत्तिप्रतियोगिकतया तस्याप्यनतिरिक्ततया पटाभावा
दिरूपत्वेन तत्र घटध्वंसत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिव्याप्तिः संभवतीति विभाव्यते तथाप्येवं विषमतममवलंब्यातिव्या
प्तिदाने जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ भावभिन्नत्वस्याभावविशेषरूपत्वविवक्षायामपि न निस्तारः स्नेहसमानाधिकरणाभावप्र
तियोगितावच्छेदकतद्रूपध्वंसत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य जलत्वाभावाद्यधिकरणात्मकस्य जलत्वाभावा
द्यात्मकत्वेन यावदन्तर्गतितया तत्र जलत्वसामानाधिकरण्यस्यासत्त्वात् व्याप्तिरपि संभवतीति तद्दोषमदत्त्वा व्याप्ति

टी रूपमात्रदोषाभिधानमसंगतमेव न च समुच्चये को विरोधः तन्मायामद्वेयत्वस्यमप्यस्तीतिवाच्यं तथापि मूलतया संसर्ग
57 विरोधापत्तेः राद्धिरितिवदंति नदसत्जलादिषु न रूपध्वंसत्वाद्यभावप्रतीतिर्जलत्वाभावादिनाऽभिवहितेत्यतस्तिष्ठस्यतस्य
स्वप्रत्यययत्संताभावरूपत्वेन तत्र जलत्वसामानाधिकरण्येन न रूपध्वंसत्वाद्यभावस्यानिरिक्तत्वाभावेन रूपध्वंसत्वत्वा
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्यतिरिक्तत्वेमानरभावेन बाध्याप्यसंभवात् पश्चिदमेवं समाधेयम् हेतुसमानाधिकरण
याद्दृशयाद्दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकतावद्भावे धुपरूपावच्छिन्नसामानाधिक
रणपंनरूपावच्छेदसामानाधिकरणमितित्वहेतुनिष्ठधर्मतास्ते हि समानाधिकरणायेपटाभावादयस्तेषु जलत्वसामाना
धिकरण्यसत्वान्नोक्ताव्याप्तिसंभवः ध्वंसत्वसमानाधिकरणायेपटाभावादयो घटध्वंसत्वाभावात्मकास्तेषु घटध्वंसत्वसामा
नाधिकरण्यसत्वादुक्तातिव्याप्तिसंभवश्चेति न किंचिदनुपपन्नं यद्यप्येवं सत्यभावेभावभिन्नत्वविवक्षणमप्यफलं स्तेहस
मानाधिकरणायेजन्यत्वरूपात्मकात्पाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावास्तेषु जलत्वसामानाधिकरण्यसत्वात्तथापि रामः

नहि शेषणतावि विशेषणताभावस्य व्याप्तित्वसम्भवपक्षकं तत्स्यामेव धूमवान्वह्नेरित्यादावपि कालिकादिसंबन्धेन धूमाधिकरणा
वृत्तित्वरूपधूमसामानाधिकरण्यस्य धूमाभावादावपि सत्वे नातिव्याप्तिः स्यात् अन्यतमपदं तु अन्यतमाभावत्वरूपाखंडध
र्मरूपेण निवेशलाभाय अभावत्वेन निवेशे धूमसंयोगाभावादीनामपि निवेशे गौरवापत्तेरिति न वैयर्थ्यं तत्र मनोरमं ठ
क्ष्यविवक्षणास्योक्तव्याप्तिवारणाय नतत्व प्रतियोगिपरिष्कृते नेत्यादि हेत्वधिकरणे प्रतियोगिविरोधस्य दुर्वारत्वादित्यधिकमस्मत्कृत भवानं
दीप्रकाशे नु संधेयमिति संक्षेपः असंगतिः अव्याप्तिः वरमव्यभिचारीति अभेदेन साध्यान्विमेत्यादि यावत्व स्यादोषपर
पन्वेत्वाहवह्निमानिति प्रमेयकाधिकरणादिवृत्तित्वात् अतिव्याप्तिश्चेति अतिव्याप्तिरिति अव्याप्तिरपि दुर्वचा प्रथमय
त्पदस्य साधनपरत्वेऽपि द्वितीयपदस्य साध्यपरत्वेन यावत्साधनव्यापकव्याप्यत्वस्य साध्यत्वाभावादिति भाव असंताभावस्यदु
नसमभिव्याहृतत्वाभावादाह पदस्येति पदस्य विशेषणत्वाभावादाह विशेष्यत्वपरमिति असम्भव इति ताहृशयावतांप्रत्येक
प्रतियोगित्वस्य निवेशे च साध्यव्यापकयत्किंचित्प्रतियोगिकान्यतमाभावसामानाधिकरण्यसत्वादिति प्रसंगोद्धरणः ताहृशा

भावत्वव्याप्ये ति अत्र नाहत्वाभावत्वव्यापकतावच्छेदकहेत्वधिकरणाधेयतावच्छेदकत्वाभावत्वकत्वमिति निष्कर्षः तेन
प्रमेयत्वादित्यत्राव्यापकत्वमाहत्यनातिप्रसंगः विवक्षांविशेषोपन्निमाहवस्तुतस्त्विति नाहत्वाभावप्रसिद्धिरिति आकाशा
भावादित्यत्र संबंधेनाव्यापकतया प्रमेयत्वादेरेव तत्त्वात्तेन तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेरिति भावः अ
भावासमवायादिति अत्र साध्यव्यापकस्यैव प्रतियोगिनस्तेषु हेतुसामानाधिकरण्याभावरूपमुक्तेन दोष इति ध्येयं कि
चिदिति साध्यानधिकरणेत्यस्यार्थः इत्यत्र रूपवत्ति इति अधिकरणस्याप्यपमेव तत्त्वहेतुतात्पर्याऽभिप्रेतः अभावरूपेतितदधिकरणत्वा
दि तत्त्वहेतुरूपेति यत्संबंधितेति यत्सामानाधिकरण्यप्रतीत्यादि आश्रयात्माश्रयेति अवच्छेदकतानस्यावच्छेदकतानहेतुतयाह
सामान्याश्रय इति भावः मृहत्प्रमत्त्वमिति तत्त्याप्रमृहत्त्वस्यतानाद्धि शिषस्यतत्वानभिन्नरूपमेवेति नाम्याश्रय इति भावः त्या
घवाद्याहतन्निश्चयस्येति तन्निश्चयोत्पत्तिकाले वन्ततसामानाधिकरण्यविशिष्टघवत्तानिर्णयः इत्यविलंबेनैव तदुत्पत्ते
रिति भावः निश्चयत्वमविशेषणोरवाद्याहतदुम्भाभावप्रहेति संशयोत्पत्तिकाले नाहत्वनिर्णयाभावस्यानुभवसिद्धत्वा राम०

हेतुतावच्छेदकत्वे माानाभावादहेतद्धर्माभाववत्त्वाहे केतिअनन्यगतिकतया · अनुभवानुरोधेनकल्पनीयमितितथाच सिषाधयि
षोर्विनासाध्यसंदेहकालीनपक्षपरामर्शादनुमितिर्नस्यादितिभावः हृदयमित्यनेनैतन्मतेसृष्टिंनमस्वरसमाह अवच्छे
दकत्वमितिस्वविशिष्टेतिस्वविशिष्टाधिकरणवृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणाकत्वरूपमित्यर्थः नचातिरिक्तत्वंन
साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वमपितुसाध्यासमानाधिकरणाभिन्नत्वंतथाचनोक्तव्याप्तिः भेदस्यव्याप्यवृत्तित्वादतत्रा
हव्यापिरितिसाध्यासमानाधिकरणेनेति · यद्यपित्वाघवात्साध्यसमानाधिकरणोवर्त्ततइत्याद्येवसम्यक्तथाप्यनति
रिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रवेशानुरोधेननञ्द्वयगर्भनिर्देश्ययं सत्वादिति असंभववारणायेतिशेषः तन्नवृत्तित्वानांसंयो
गादिरूपधर्माधिकरणवृत्तित्वानां · वृत्तित्वं चान्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं · वाच्यमितितानि येषांप्रतियोगीनयेमादिसंयो
गादिरूपधर्माधिकरणवृत्तित्वेचान्यसमानाधिकरणासमवेतत्वाद्यभावोवाच्यइतिफलितोर्थः नवृत्तित्वस्य · संयोग
रूपधर्माधिकरणवृत्तित्वस्य · तादृशमादिवन्यसमानाधिकरणजातिसमवेतत्वाभावस्यासंभवादित्यर्थः संयोगरू

५८

टी. 59

117

पवन्स्याधिकरणावृत्तित्वेधूमासमानाधिकरणात्द्रव्यादिसमवेतत्वाभावस्यसत्त्वेनातिप्रसंगापमासाध्यासमानाधिकरण
सामान्यवृत्तित्वाभावस्यैवनिवेशनीयत्वादितिभावः असंभवइतितत्तद्व्यक्तिविशेषः स्वविशिष्टेत्यादि अत्र वन्ह्यादिसमा
नाधिकरणायोगोलकत्वादौधूमसामान्यविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वस्यासत्त्वेनासंभववारणायतन्निरूपणगर्भतेतिध्येयं सं
बंधसामान्येनेतियत्किंचित्संबंधेनसाध्याधिकरणवृत्तित्वाभावेनव्याप्यवृत्तिमान्धूमादिसाध्यावच्छिन्नव्याप्यत्वेइतिभावः सं
बंधसामान्येनानवगाहितानिति यद्यपियत्किंचित्संबंधेनावृत्तित्वोक्तौनायंदोषस्तथापितद्रासंबंधसामान्येनहेत्वधिकरणा
वृत्तित्वोक्तौवन्ह्यादिसाध्यकेऽव्याप्तियत्किंचित्संबंधेनतदुक्तौचसर्वत्रैवातिव्याप्तिरेवेत्याशयः लाघवादाह वस्तुतस्त्विति
तुशब्दः सचितास्वरसमाहवस्तुतस्त्विति निरुक्तेतिस्वविशिष्टेत्यादिनोक्तेत्यर्थः तेन ताद्दशाभावविशेषणोपादानेन
नहानिरितिनाव्याप्तिरित्यर्थः द्रव्यत्वासमानाधिकरणगुणत्वादौसत्तात्वविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वासत्त्वेनसत्ताभावसा
ताद्दशात्वादितिभावः उक्तेतिसंबंधविशेषघटितस्वविशिष्टेत्यादीत्यर्थः वाच्यत्वासमानाधिकरणस्य संबंधविधा राम०

घघटितव्याप्यत्वसामानाधिकरण्याभाववत्तः अन्यथासंबंधसामान्यघटितव्याप्यत्वासामानाधिकरण्यपक्षे रेवाप्रसिद्ध्या
ऽसंगतेः एवंच दीधितौ नाप्रसंगः इत्यनंतरमेवं चेत्यादि इति प्रसंगात् इत्यनंतरं तद्धेतुसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनेत्यादि विषयत्व
मित्यंतः पाठोऽसांप्रदायिक एवेति ध्येयं मैथिलमतं मिश्रमतं दूषयतीति परमतोपन्यासस्यापि दूषणानुकूलत्वान्ना
नुपपत्तिः ननु मिश्रैर्हेतुमत्प्रमेयत्वमेव व्याप्तिरित्युक्तं नन्वत्र वह्निमत्त्वमात्रं व्याप्तित्वेनोक्तमत आह हेतुमदिति इत्य
त्र इति मिश्रोक्तेः हेत्वितिमित्या व्याप्तिरूपतयेत्यादि मिश्रमतं मिश्रस्य मतान्तरं आह समानेत्यादिना अवच्छेदकत्वे युक्तिमाह
नहीति नावच्छेदकभेदापेक्षाहेतुः उपाधिः साध्यसमव्याप्त इत्युपाधिः तेन एकधर्म्यवृत्तित्वरूपावित्त्वहेतुत्वरूपोपि चे
तिप्रतियोगितयेत्यादिः तथा चैकधर्मावृत्तित्वरूपं सामान्यतः अविरोधमित्यर्थः पर्यवसन्नः एकस्यैकरूपावच्छिन्नस्य
अनुमितिविरोधीति अनुमितस्तुल्यादप्रयोजकेत्यर्थः नैतद्दिति तथा च व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः एव
रूपेणाविरोधस्येति तथा च तत्सामानाधिकरण्येन व्यभिचारस्य हेतुस्य भिन्नविषयकस्यापि तथात्वे व्यभिचारस्य हेत्वा

री 60 विरोधित्वमनुभववत्त्वात्कल्पनीयमितिभावः शाखा विशिष्टेति शाखासामानाधिकरण्येनेत्यर्थः वृत्तित्वग्रहेपि न ता
दृशाद्वृत्तित्वात्मकव्याप्तिवारस्तद्धेपि नानुपपन्न इति अनुभववत्त्वाभावेन भिन्नविषयकत्वाद्विरोधित्वादितिभावः तथापि
वारइतियेनानुभववत्वं स्यादितिभावः व्याप्यत्वासिद्धिमिति स्वसमानाधिकरणात्यादिप्रियोगत्वांविनैवेमादि·तुल्यपुत्रा
संभवदवच्छेदकत्वाकल्पघुधमापि हेतुयागौरवस्तथयुक्तात्माहेति व्याप्यत्वासिद्धिमित्यादि· सहचरितत्वमवच्छेदकत्वाभावेन
तत्रघटत्वसहचरितत्वघटितत्वादेरवच्छेदकत्वादत आह तत्समनियतत्वमितिएव· गुरुरूपेणव्याप्त्यभावे· परामर्शानुमानाभि
मायेणाहनीलेइतिनायंदोष इति गुरुरूपेणव्याप्तिसत्त्वादितिभावः अविशिष्टत्वादितिगुरुरूपस्यसमनियतत्वे गौरवेणसाध्य
सामानाधिकरण्यस्येवतन्मतेपिव्याप्यमानतया अनवच्छेदकत्वेनानुयोगसंभवादितिभावः तत्रतत्र· व्याप्तिग्रहेकृत्वायाहे
तोरूपस्यासेच·मल्लुतव्याप्तिवादिनोति पूर्वगांसयान इतिएतन्मतेप्रकारांतरव्याप्तिवादिकतकानुयोगस्यैवप्रकारांतरव्याप्ति तान.
वादिमतेप्रकृतव्याप्तिवादिकर्तृकानुयोगस्यापिसंभवादितिभावः अत्रहेत्वनुमाहगुरुरूपस्येति अयेभिन्निक्रमत्वंप्रगाणेन

120

योजनालेश्यात्त्वस्वरसाद्ग्राहकत्वावच्छेदकमिति व्यक्तिबाहुल्येपि न गौरवमित्यर्थः। अधिकसंग्राहकत्वाशयेनाह इत्याहुरित्तिसत्ते
तिनस्याद्व्याप्त्यव्यभिचारितयावारणीयत्वं गौरवात् व्यक्तिबाहुल्यकृतगौरवस्य तादवस्थ्यात्। उचितमिति व्यक्तिबाहुल्यगौ
रवस्य साम्येपि शरीरलाघवेन रूपत्वादेरेवावच्छेदकत्वौचित्यादिति भावः संग्राहकत्वलाघवस्येव विनिगमकत्वेन न विनि
गमनाविरहः इत्याशयेनाह तत्संग्राहकस्येति। अत एव संग्राहकत्वलाघवस्य विनिगमकत्वादेव। शब्दत्वमेव। विनिगम
काभावेन सकलशब्दानां शब्दत्वावच्छेदकतया तत्संग्राहकत्वादिति भावः ननु कत्वादि। ननु विनिगमनाविरहेणाकत्वादि
केष्वपि भावच्छेदकतावच्छेदकं दुर्लभमिति अन्यथा विनिगमनाविरहेणाकत्वादेरवच्छेदकत्वेऽपि नतु ककारसंग्रह इति ननु श
ब्दत्वस्यासकलशब्दवृत्तितया न तत्संग्राहकत्वं संभवति गुणत्वसमवेतत्वखरत्वासमवेतत्वादिना मत्वत्वाभाववत्तया गुणत्वसमवेत
त्वस्य नत्वासमवेतत्वादिसंग्राहकत्वसंभव इत्यत आह यद्वेति मानाभावादिति तत्सामानाधिकरण्य तत्सामानाधिकर
ण्याभावयोरविरोधेन तत्तद्भावसामानाधिकरण्ययोर्विरोधे मानाभावात् तत्तल्लाघवच्छेदनैव गुणत्वतद्भावादिसामान्य।

टी० धिकरणपसत्त्वानुगतावाप्तत्वादित्याशयः नित्यभिर्दुर्वृत्तिरिवेतिभावः ननु लक्षणघटकपदार्थव्याख्ययैव ग्रंथविरोधपरिह
रणस्य संभवात्पिकनयाकयमवच्छेदकत्वमस्याकं येन परिहरणामत आह अवच्छेदकत्वमिति उत्तरग्रंथः पुरःस्फूर्तिकं
विरोधमित्यग्रेतनेनान्वयः अन्योन्याभावात् स्थितावन्योन्याभावात् नैकमपीति तया वस्तुतोऽसंभव इति भावः ननु स
त्वितमन्योन्याभावप्रवेशो यत्ने ननु स्थितावत आह वृत्त्यनितिसम्यक्त्वेति वस्तुतश्च वस्येति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थिताव
न्योन्याभावयस्यापि वस्तुतश्च वस्यानतिप्रसंजकत्वादिति भावः साधनावच्छिन्नत्वेति साधनेनोपाधि सामानाधिकरण्यस्योपाधि
विशिष्टबुद्धिनियामकत्वाभावात्तस्य संबंधत्वाभावेनानेन संबंधेनापि तादृशावच्छेदकत्वमुपाधौ न संभवतीत्यभिप्रायः
नावच्छेदकत्वमित्येतदुपपादयति किंतु वह्न्यादिव्याप्त्यादिनाआर्द्रेंधनेति आधेयतया आर्द्रेंधनप्रभववह्निविशिष्टवह्निस्ता
पेक्षया लाघवादिति भावः उपाधेरनुमेयं शोधयत्रेतिव्युत्पत्त्यभिप्रायेणाह उपाध्यनुमविधेति तथाविधसोपाधौ नूपाधिनेति
मूलस्य सोपाधौ उपाधिर्यत्र तया साध्यसंबंधितावच्छेदको भवतीत्यर्थः पर्यवसन्न इति शेषः तं तद्विषयकेतियेन रूपेणोपा राम०

61

150

122

धितात् इन्धनत्वच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकत्वमित्यर्थः तेन प्रमेयत्वादिना प्रतीतिमादाय नासंभवः समूहालं
बनमादायातिप्रसंगवारणाय नञ्द्वयघटनेति ध्येयं चरमानुप्रवेशोक्तेः फलमाह आर्द्रेन्धनत्वस्येति प्रथम इत्यादिरुपाधि
घटकतया॰ उपाध्यनुप्रविष्टधर्मघटकार्द्रेन्धनप्रभवत्वघटकतया॰ विशेषणतया॰ ताद्दशधर्मविशेषणतया॰ निवेशा
भावमिति उपाधेरित्यादिः॰ दर्शयितुमिति दर्शनफलं च चरमवत् व्यभिचारिमात्रे उपाधिविशेषणतया धर्मस्यैव साध्यसा
मानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमिति भ्रमनिरासः तस्य चरमानुप्रवेशस्य॰ विशेष्यतयेति पाठे रासभादावित्यनेन सामंजस्यस्य
समार्द्रेन्धनादाविन्युक्तेः फलमाह आर्द्रेन्धनत्वस्येति धूमवानार्द्रेन्धनादित्यत्र साधनतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वस्य॰ स्यर्थः उपाधि
घटकाप्रवेशेति यथाश्रुतार्थकमेव॰ विशेष्यतयेति चरमस्थल इत्यादिः॰ दर्शयितुमिति आर्द्रेन्धनप्रभववह्निस्ववत्त्वं सर्वत्र किं
चिद्विशेषणाविशिष्टसाधनतावच्छेदकमेवोपाध्यनुप्रविष्टधर्म इति भ्रमनिरासाय न हि दर्शनस्यावश्यकत्वादिति भावः तस्या
र्द्रेन्धनत्वस्य॰ पक्षगुणिकः हेतुतावच्छेदकतया रासभस्यापेक्षयापि भिन्नत्वेनोक्तेः उदन्तः शाखादृढ इत्यादिस्थायेनपक्षगुणतात्वा

123

टी॰ मादिरिति भाव: विशेष्यान्तरे सैव पाठ: आर्द्रेन्धनत्वस्येत्यादि यथोक्तार्थकमेव तस्यान्यस्य विशेषणतयानुप्रवेशस्यास्य
र्थ इति यथाश्रुतमेव वह्नेर्व्याप्यतेति न वेति वाकारस्य पूर्वकल्पास्वरससूचकत्वाभावादाह वाकार इति ननु रासभादिरिति
वार्द्रेन्धनप्रभववह्नि सामानाधिकरण्यरूपतद्विशिष्टत्वस्यैवावच्छेदकत्वसंभवे वैयर्थ्यं न रासभत्वादेरनिवेशे कथमनाप
त्तिरासभत्वादेर्निवेशस्यावश्यकत्वासंभवादत आह रासभत्वादावपि तत्सामानाधिकरण्यस्य० तद्रूपविशिष्टस्य वैय
र्थ्याभावात् यथा संनिवेशे वैयर्थ्याभावात् सामानाधिकरण्यसंबन्धेन रासभत्वादिरितिवार्द्रेन्धनप्रभववह्निः सामाना
धिकरण्यस्यैवानिवेशे रासभादिरितिवार्द्रेन्धनप्रभववह्नि सामानाधिकरण्यस्यानिवेशेन तस्यावच्छेदकत्वासंभवादि
ति भाव: उभयथापि निवेशे निवेशे च नियमेति वक्ष्यमाणेन वाराहेण पवलत्वस्य नियमेनार्थ: साध्येति साधननिवे
श्यादि: उपाधिपदस्योपाध्यनुप्रविष्टपरत्वाभिप्रायेणाह उपाध्यनुप्रविष्टमिति यथाश्रुताभिप्रायेणाहोपाधि
रिति शीतत्वमिति अत्र शीतपदं शीतस्पर्शपरं उपाध्यनुप्रविष्टमिति अत्र अनुप्रविष्टत्वस्याभेदाभेदसाधारणस्य गम०

नोपाधिभिन्नत्वमपि लब्धमतो द्वितीयपन्नियमेपि व्यभिचारस्याभानन्नमूनत्वपिति ध्येयं · तद्धत्वावृत्तितीयार्थविशेषणता
त्वस्यावधारणस्य च प्रकृतसर्वोपाध्यन्वयबलात् · अवच्छेदके · ताहृशावच्छेदके एव मत्वेऽपि अवच्छिद्यत इतिसा
धननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यमिति शेषः एवमग्रेऽपि · उक्तधर्मयोः पीतत्वशीतत्वस्पर्शयोः तृतीयाबलात् अव
धारणस्योक्ततृतीयार्थत्वस्य च प्रकृतसर्वोपाध्यन्वयबलात् पर्यवसितमिति न पीतत्वशीतत्वस्योपाधित्वाभावे
नव्यभिचार इति भावः समुच्चयाद्यर्थकत्वासंभवादाहृत्वर्य इति · यत्राहं साध्यव्यापकत्वादाह शीतेति अवच्छेदके
पाधित्वं · साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वेसमुपाधित्वं · अनुपविष्टत्वं ताहृशावच्छेदकानुप्रविष्टत्वं प्रकृतेति सा
धनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वसंभवप्रकृतत्वादिति भावः साध्यव्यापकत्वमिति परवाक्यदूषणाप्रवृत्तेनेन परवाक्ये यावं
तो धर्मसंभवेतितावं मोदूषणीयारन्तिसंप्रदायादिति भावः साधनतावच्छेदकस्याप्यवच्छेदकघटकतयावच्छेदकत्वा
त समुदस्यैकस्य तद्व्याचष्टे किंचिद्विशेषणेति विशेषणेति तत्त्वेनोपाधित्वरूपगतत्रसाध्येनेवि शेषणाभिनसम्याधिक

६३

125

दी. 63

स्पतिवेशादित्यर्थेयं सामानाधिकरण्यस्य संबंधत्वमुपेत्याहतथापीति महत्त्वादेरिति साधननिष्ठत्वविशेषितसाध्यसामा
नाधिकरण्याननिरूपकत्वेनाकाशादेर्धूमप्रभववह्न्यादेरव्याप्तिलक्षणघटकमितिततत्परित्यागः द्रव्यमपिव्यापकत्वोकाशवपि अति
व्याप्तिरिति द्रव्यंजन्यत्वे सतिसत्वाद्गिमाद्यौ स्पर्शवत्वेऽव्याप्या यत्पाध्याप्य दृष्टिसाधननिष्ठत्वोपादानस्यावश्यकत्वादिति भावः
यदधिकरणात्मभवित यदधिकरणावच्छेदेन यदेपि यदावच्छेदेनापि उभयोपादानं प्रकृते तन्मतएवसार्थकमत्राहय
द्वेतियथाश्रुतमेयथाश्रुतार्थघटकत्वं सप्तम्यर्थः विशेषणत्वं अतिप्रसंगसंपादकं वह्न्यमारं द्विविधविशेषणत्वेन
द् उभयोपादानं तथाच यथाश्रुतार्थविहायवह्न्यसमानाधिकरणाबीजेदशीपितुमिदमभिहितमिति भावः तदेवाह विशे
षणत्वेहेत्वादिना अतएव शीतस्पर्शान्यत्वस्योपाधितापत्तेरेव मिश्रव्याख्यानंतत्रविशेषणाभिप्रायेसाध्यसंबंधि
तावच्छेदकेविशेषणाभिप्रायेणाकारकंदूषणमेवाह क्षीणेत्यादिनासाहचर्यादिति यद्यपि विशिष्टसत्तायास्तेन विशे
केणत्वयंव्याहतत्वं एवम्प्रतिव्याप्तिसंपादकतयाप्यावश्यकत्वमेवतत्कुमुचितंनतुव्याहतत्वंजात्यापि यद्येनसंबंधेन यद्धर्मा रणम्०

मान्यनिष्ठयत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वरूपयद्व्याहृअन्यवत्तत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितत्कतदभावानुमि
तौ तत्संबंधावच्छिन्नसाधनत्वरूपतद्व्यापकत्वमेवेति व्याप्तिः भक्तेनेत्थंरूपाभावविशिष्टसमवायात्समवायेन रूपवद्
त्त्वविशिष्टसत्तावत्त्विषुसमवायावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वरूपतद्व्याहृतेन तत्समवायावच्छिन्न रूपवृत्तित्वविशि
ष्टसत्ताभावानुमितौ समवायावच्छिन्नसाधनत्वरूपस्य सामानाधिकरण्येन तद्व्यापकत्वस्यवरूपाभाववैशिष्ट्यसामानाधि
करण्येन तस्य सत्त्वात् नातिव्याप्तिरित्याशयः। साध्याभावविशिष्टसाधनानां स्नेहविशिष्टस्य शीत॰ शीतस्पर्शादित्याव
न॰ व्याप्यत्वमेकत्वस्य सत्त्वादित्यतो हाल्पेन शीतस्पर्शवत्त्वविशिष्टसपरत्नतादिरूपावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वरूपशीतस्प
र्शव्याहृतत्वस्य शीतस्पर्शाप्यसत्त्वेन तादात्म्यावच्छिन्नशीतस्पर्शाभावरूपशीतस्पर्शमेहानुमितौ विशेषणताविशे
यावच्छिन्नसाधनत्वरूपतद्व्यापकत्वस्य सत्त्वादिति भावः। नद्यावत्तेकंहि॰ नद्यावत्तेकत्वंहि॰ नहृदहत्येव॰ नहृदहृत्तित्वस
मनियतेत्र्ययमाशयः तेन संबंधेन तद्व्याप्यत्वंहि तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावानुमापकत्वं तद्वत्तदभाव

127

टी. प्रमानुमितिजनकयोग्यत्वं नेत्युक्तरूपभावव्याप्यत्वपर्यवसन्नं तत्र तद्भावाभावव्याप्यत्वनिरूपितं तद्भावाभावव्याप्यतद्धेदेवेति रीत्या
64 नेन संबंधेन न घावच्छिन्नकत्वस्य तेन संबंधेन तद्वृत्तित्वसमनैयत्यमिति · इतीतिसमनैयत्यादिपर्यर्थः एतस्य चलवघ्मि
त्वेनेनान्वयः साधनासामानाधिकरण्यांशसाधनासामानाधिकरण्यमपि तादृशसाधनत्वरूपत्वमपीति यावत् · लब्ध
मितिसाध्यविशिष्टसाधने साध्याभावविशिष्टसाधनासामानाधिकरण्येन व्यावर्तकत्वस्य साध्यविशिष्टसाधनाधि
करणेसाध्याभावविशिष्टसाधनाभावानुमापकत्वपर्यवसन्नतया तस्य चोक्तिमात्रसाध्याभावविशिष्टसाधनासामा
नाधिकरण्यरूपत्वादिति भावः · अर्थमिति तत्समनैयत्येनाव्यावर्तकत्वादित्यर्थः तादृशानुमित्युपधायकत्वरूपव्यावर्तकि
त्वस्य तत्समनैयत्येन व्यावर्तकत्वादाहाहालाक्षिरमित्यर्थः लोपधानघटितव्यावर्तकत्वस्य सर्वत्रासंभवादिति भावः साधन
व्यापकीभूतेतिरूपत्वादित्यादि वारणाय सामानाधिकरण्यमपहाय व्यापकत्वपर्यंतानुधावनं साधनव्यापकतावच्छेदकर
तिअत्र इयं सत्वादित्यादौ जातित्वादिना द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताव्यापकेषु द्रव्यत्वावच्छिन्नव्याप्तिरिति साधनव्यापके तादृशाभाव राम०

१२९

प्रतियोगित्वपरित्यागः उपाधितावच्छेदकेति साध्यविशिष्टसाधनव्यापकतावच्छेदके सत्यर्थः एवमग्रेपि । व्यतिरेकिणि धूमाभाववि
शिष्टवन्ह्यादिमत्ययोगोलकादावपि कालिकादिसंबंधेनार्द्रेधनप्रभववन्ह्यादेर्व्याप्तत्वात्तत्र अप्रसंगवारणायोपाधितावच्छे
दकसंबंधेनेति विवक्षणीयत्वादिति भावः यत्राश्रयत्वेनेति साध्यविशिष्टे साधने सामानाधिकरण्येन साध्याभावविशिष्टसा
धनभेदप्रमानुमितिजनकस्य व्याप्यव्यावर्तकत्वेत्यर्थः व्यावर्तकत्वासंभवादिति तादृशाभेदप्रमानुमितेरप्रसिद्धेरिति भावः वै
यर्थ्यमिति सद्धेतौ साध्याभावविशिष्टसाधनाप्रसिध्या साध्यविशिष्टसाधनव्यापकस्यापि साध्यसामान्यव्यापकत्वे निरुक्तविशे
षणस्याभावादेव वारणादिति भावः । आह केचिन्त्वांतरमाह । इत्यत एव । इत्यंतनिरुक्तव्यावर्तकत्वाद्यर्थकोत्तरदलादेव । सद्धेतु
निरासः । सद्धेतुस्थले पूर्वदलाक्रांतसामग्र्यादेरुपाधित्वनिरासः न दलस्य विशेषणाभिसंधानात्तूत्तरदलस्य सद्धेतुसाधारण्या
त्वयात्तत्स्थले साध्यसामग्र्यादिसाधारण्यतया व्याख्यानात् व्याख्यास्यमानत्वात् अनवच्छेदकत्वेनेति साधनतावच्छेदके सा
ध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वतात्पर्यकानेत्यर्थः दलेनैव पूर्वदलेनैव । तदुद्धारणं । साध्यसामग्र्यादिवारणं सएव दोषः इति गुणाक

दी॰ 65

१२९

र्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तायाऽव्यत्ताभाववत्त्वं गुणादिवृत्तित्वादितिभावः न गुणत्वाद्यवच्छिन्नमुपपादयतिइदंचेत्यादि
ना॰ गुणत्वकर्मत्वस्य॰ नैद्देशिकमतस्य॰ क्वचिन्नैवपाठः एवमग्रेऽपि॰ परंपरया॰ स्वनिरूपकयावद्याश्रयत्वेन॰ संबंधइतिनच
वतद्धट्टकतयावोध्यं विशिष्य॰ स्वातंत्र्येणतत्रतत्र॰ सिद्धांतलक्षणाहे॰ प्रमेयत्वरूपेणेति गुणस्यशाद्विसाद्धे गुणत्वसंबंधिता
याः स्पर्शादिनिष्ठापारसादिविशिष्टस्पर्शत्वाद्यवच्छिन्नतायाः सर्वव्याप्यव्याप्यत्वापन्नत्वेनस्वेणाहेतुतावच्छेदकतानतत्त्वच्छि
न्नावच्छेद्यत्वाभावस्यैवविवक्षणीयत्वादितिभावः वाच्यमितिअन्यथागुणत्वधर्मावच्छिन्नहेतुकोपाधावव्याप्त्यापत्तेरितिभावः
तेष्वेव॰ साध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वं साधनतावच्छेदकविशेषणतयैव॰ पारिभाषिकानवच्छेदकत्वमुपसंहरतिसाधनता
वच्छेदकेत्यादिनाअग्रेतनेवपरिमेननरणतरणे॰ पूर्वमितियावत्॰ क्वचिदयंपाठोनास्त्येव॰ प्रागुक्तेतिउपाधेस्साध्यनाहेतितपेत्या
दिग्रन्थः॰ वाच्यइत्येति॰ तद्विशिष्टसाधनवत्त्वस्यतत्रसाधनमिवसाध्यसंबंधितत्रचअव्येवशादितिभावः गुणिविषयत्वइतिनव्यास राम०
त्सुमतिकालावच्छेदेनस्नेहाभावविशिष्टस्यशैत्यजलादावृत्तिनयानस्य पूर्वदलेनैववारणात्स्यादितिभावः मिश्रव्याख्याने प्र

वैपदर्शिरितिरीत्या व्याख्यातं · धीतस्य व्यर्थमित्येवमिश्रव्याख्यातविशेषणान्वसंभवमुपपादयति धीतस्य आश्रितेति नादृशेति
मिश्रव्याख्याने त्वर्थः कर्मभिन्नत्वस्येति विरोधाभंजकतयानुपाधेरित्यादिः कर्मभ्यावर्त्तकत्वादिति तद्व्यावर्त्तकत्वस्य तत्र हेतुबुद्धि
न्यासमवतरणसंपत्वादिन्यायादयः द्वितीयदले · साध्यविशिष्टेत्यादि द्वले · नन्वेवमपि द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वविशिष्टसत्त्वादेरपि तत्त्वादि
नोपाधितापत्तिस्तस्यापि विशिष्टसत्त्वात्वादिना तादृशसाधनवत्वेदस्याप्यपर्यवसितत्तादृशव्यावर्त्तकत्वात्ससत्त्वादिना
तादृशसाधनव्यापकत्वाद्येष्यत आह उभयेति फलितेति पर्यवसितरहलद्वयेत्यादिः ननु सर्वत्रैवातिरेकव्याप्तेरेवेतरभेदानु
मित्योपयिकतया तादृशसाधनवत्त्वेदेशाभावस्य व प्रतियोगितावच्छेदकतादृशसाधनाधिकरणान्वस्यमत्तयासाध्याभावावि
शिष्टपक्षवृत्तसाधनाधिकरणान्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकं सद्यत्साध्यविशिष्टपक्षवृत्तसाधनव्यापकतावच
च्छेदकं तत्त्वमित्येव फलितं न त्वाक्यपूर्वकस्याभेदस्तुतत आह नन्वितितथाचपक्षैकदेशसाध्यप्रसिद्ध्यावच्छेदकावच्छेदेनप
क्षतायामप्रातः सिद्धसाधनस्यादोषतया चान्वयव्याप्तेरेवात्र प्रवेशात्रोत्सदोषइति भावः आहेतिव्यतिरेकस्यापि विशेषणतायदह

दी॰ स्याद्यावर्थमाहेत्यर्थः वह्निमारात्स्हृदोतिसाध्याभावविशिष्टसाधनवद्धृत्तित्वरूपसाधनाव्यापकत्वघटितेःपादिःअन्य
हृत्त्वविषयस्यापि संनिकर्षादिघटितस्य हृत्सामग्रीविरहेणाविषयतयाप्यन्यहृतफलानुपहितघटादेरपि नहृतिः नमहत्त्वे
वह्निमारात्स्हृत्त्वाभावः महत्त्वेऽव्याप्तिसंयोगादिकं तत्सामानाधिकरण्यस्य साध्यसामानाधिकरण्यमूनतिरिक्तवृत्तित्वमुप
पादयति अत्रेत्यादिना व्याप्तिं दर्शयितुमिति तत्प्रकारस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यादिनाभिमतोऽयमिति· महत्त्वविशिष्टद्रव्यत्वव
त्ते· द्रव्यत्वावच्छिन्नमहत्त्ववति· नहृतिः नाभित्यसमवेतत्वे साधनतावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वघटितलक्षणाभावः प्रथमहेतु
पदे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वव्याप्तिमाहृतेनेति· द्वितीयेनाभावमाह नवेति उभयत्र· साध्यसामानाधिकरण्योपाधिसामा
नाधिकरण्योपव· अननितिरिक्तेत्यव्याप्यतावच्छेदकोटावेवेत्यर्थः धेयघ्यादिनिनत्रनन्निवेशं विनाप्युक्तोपाधावव्याप्तेर्विरहास
भवादिनिभावः एवमुत्तरेतिसन्नातिप्रद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यमूनहृत्तीत्यन्वयरस्यार्थः ननु घटः प्रत्यक्षोमूर्तत्वादित्या
दावुद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वस्यासिद्ध्या प्रत्यक्षत्वविशिष्टमूर्तत्वव्यापकत्वेन साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वरूपसाध्यसं राम॰

धितावच्छेदकत्वैसत्वेनचतत्रसर्वत्रसोपाधौसर्वेणोपाधिनासाध्यसंबंधोऽवच्छिन्नइतिनियमेव्यभिचारप्रदर्शनमसं
गतमितिपाशंक्याशयमाह नन्वित्यादिनानिरुक्तावच्छेदकत्वेतिविशेषणत्वविशिष्टसाध्यसंबंधितावच्छेदकव्यापकधर्मः इतिनि
यमः इत्यनेनलब्धोनियमः विशेषणत्वविशिष्टसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वनियमइतियावत् कथमित्यत्र तद्रूपवत्वा
द्वैसाध्याभाववद्विशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वात्मकविशेषणत्वाभावप्रयुक्तं तद्विशेषणत्वविशिष्टसाध्यसंबंधितावच्छेद
कत्वाभावेनव्यभिचारादितिभावः एवंचहेत्वधितोइतिननियमइत्यस्यइत्यादिनानियमस्यपर्यस्तत्रविशेषणमुपाधितासं
तोमनियमइतियावत् विशेषणत्वविशिष्टसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वनियमाभावइतिपर्यवसितोऽर्थः धूमवान्वह्नेरित्या
द्वावार्द्रेंधनाद्यैर्व्यभिचारादाह यथाशब्दानित्यत्वसाध्यसपक्षनियतस्य साध्यसापक्ष्यादेः निरुक्तावच्छेदकत्वेऽपि उपदर्शि
तार्थकेनन व्याप्यतेति गुरुधर्मस्यव्याप्यतानवच्छेदकत्वादितिभावः तत्पाठ्यसंभवदिति इदं च हेत्वधितो न तत्पात्व
संभवदितिपाठानुसारेणात्तपाठ्यासंभवइतिपाठेनपाठ्यासंभवद्धर्मस्यप्रतियोगिप्रतीकमिदं तेनहेत्वधितोनतत्पात्वासं

टी॰ म्बन्धस्य स्वप्रतियोगीप्रतीकमिदं तेन दीधितौ तथात्वासंभवस्यैव सत्वेपि नासंगतिः तत्रोपाधाविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी॰ वा
67 दृश्योस्यादि मतद्वयं तं दीधितौ पूरितं तत्साध्यसेता दृशोस्यादि॰ दीधितिस्थ तादृशसाधनतासामानाधिकरण्यपर्यवसितमतस्य तन्नि
यतमित्यर्थो नितु तत्स्वरूपमित्यर्थ इत्याशयेनाह तथा चेति तत्स्वरूपमित्यर्थे दोषमाह तेनेति कथितनाभिप्रायमेनतत् यदीति
निवेशनीयमहत्त्वादिति यदेत्यर्थः सोपाध्यनुपाधिविशिष्टहेतुनावच्छेदकस्य साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वादाह दीधितौ स्वाभा
विकमित्युपाधिविशिष्टहेतुनावच्छेदकेपि पर्याप्तु तत्स्वाभाविकत्वस्य सत्वादाह व्याख्यायां स्वाभाविकमित्यादि तत्र हेतुना
वच्छेदके एतस्य निरूपकत्वेन विशेषणतापां विशेष्यतया प्रतीतौ यान्वयः हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसंबंधितावच्छेदकरूपलक्ष
णव्याप्तिसंक्रामकतायेति दीधितिस्वारस्यानुरोधादाह साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वमेवेति अनुपपन्नमेवेति अवच्छेदकत्वं
तोस्युपपादकत्वाभावान्नमनकत्वाभावाद्वेति भावः ननु व्याप्तिसंक्रामकत्वस्यानुपपन्नत्वे योपष्टंभकत्वेपि साध्यसंब
धितावच्छेदकरूपलक्षणव्याप्तेरनुपष्टंभकत्वेन यतस्साध्यसंबंधितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिरित्यनेनोपष्टंभकत्वेऽतन्निवेशाऽ राम॰

संगतइत्यतआह उपष्टंभकोपष्टंभ्यकत्वेति उपष्टंभकं यत्साध्यसंबंधितेत्यादि व्याप्तिसंक्रामकत्वं नतु उपष्टंभकस्यापातदु
ष्टकत्वेन नतु उपपादकत्वमित्यर्थः उपयोग इति साध्यसंबंधितेत्यादिव्याप्त्यनंगीकारेतद्घटितव्याप्तिसंक्रामकत्वस्योपष्टंभकत्वा
संगतेरितिभावः नात्रसंपुक्तसंयोगेति गुणादिरूपोपाधावसंभवादितिभावः ननुपूर्वमुपाधेर्विशेषणतया हेतुनाव
च्छेदके साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वप्रतीतिमुपपादकत्वरूपव्याप्तिसंक्रामकत्वमुक्तं एवं च हेतौ व्याप्तिसंक्रामकत्वेनयस्य संगमन
मतआह स्वविशिष्टेत्यनुमित्यादेने नत्वनुमापकद्वारा अनुमापकत्वं च प्रतीतिमुपपादकत्वं - साध्यव्याप्यस्यैवेनेति तन्याचोपाधि
पदस्यैयोगीकृत्यानंगीकारेतदनुपपत्त्योपष्टंभसंगतिरितिभावः त्वदुक्तो त्वदुक्ताघटकतया न येव साध्यसाधनसंबंध
व्यापकत्वेनैव आपादने उपाधित्वापादने उपाधिपदेनेतितत्याचोपाधितापदस्योपाधिपदवाच्यतार्थकत्वेनयोपाधि
तापत्रेरित्यनेनोपाधिपदवाच्यत्वमेवाप्रयोजकत्वादावापादितमितिभावः ननुतत्रापीवाप्यापत्त्यातदापादनमपिनघटनइ
त्यतआह अप्रयोजकत्वादाविति प्रविष्टत्वाद्यपेक्षया तादृशाप्रविष्टत्वरूपव्यभिचारोन्नायकत्वापेक्षयाननुमात्रपदेनसा

शी० धनाव्यापकत्वमवच्छेदकोलक्ष्यसत्त्वासंगतेः साधनव्यापकत्ववारणाय साधनाव्यापकत्वस्यावश्यकत्वादित्याहुस्तन्निष्कृति
68 लाभादिति व्यभिचारि साधनव्यापकस्य साध्याव्याप्यत्वनियमेन साधनव्यापकत्वे साध्याव्याप्यतापत्त्या न तस्य स्वनिष्ठव्या
प्तिसंक्रामकत्वस्यैवासंभवादित्याशयः॥ ॥इति महोहेश्वरचिन्तायां सर्वोपकारिण्यां भवानंदीव्याख्यायां व्याप्तिवादरहस्यमाप्तः
॥ ॥यत्नेनैव मिमाहि नन्वत्र साध्यभूयोदर्शनमात्रस्यान्वं किं त्रिस्ववद्दर्शनत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायां विष
यतया वाच्छेदकत्वं त्रिस्ववद्दर्शननिष्फलोपधायकतायां निरूपकोऽभवन्यतवविषयत्वं वा त्रिस्ववद्दर्शननिष्ठसहचार
दर्शनत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायां विषयतयावच्छेदकत्वं वा नाद्यः तादृशजनकत्वाप्रसिद्धेः न द्वितीयः त्रिस्व
पर्याप्त्यधिकरणाद्दर्शनानिष्फलोपधायकत्वाप्रसिद्धेः न तृतीयः एतादृशभूयोदर्शनमात्रस्य सर्वैरेवाङ्गीकारेण
वाधात् किंच दर्शनानामप्येकमेहेतुत्वरूपहेतोः पर्याप्तिनयास्वरूपासिद्धेः न च सहचारदर्शननिष्ठहेतुतायां निरूपक
तानवच्छेदकत्वं तदर्थ इति वाच्यं तादृशहेतुताया सर्वसिद्धत्वेन स्वरूपासिद्धेस्तादवस्थ्यात् न च भूयोदर्शननिष्फलो राम०

प्यापकत्वानिरूपकत्वसहविषयत्वांतरर्थः तादृशप्रत्येकदर्शननिष्ठफलोपधायकतात्रये व्याप्तिग्रहत्रयस्यनिरूप
कत्वात्तस्यासिद्धिरिति चेन्मैवं प्राभाकरनयेउपाध्यभावो व्याप्तिस्तच केवलाधिकरणास्वरूपो भूमाद्यात्मकः प्रथ
मदर्शनेन गृहीतेन व्याप्यत्वाभावोसाध्यसामानाधिकरण्यविषयत्वाद्व्यापकविषयत्वाप्रतियोगित्वं साध्यंहेतुस्तत्रतद्
र्शननिष्ठफलोपधायकतानिरूपकत्वं तद्दर्शननिष्ठफलोपधायकतानिरूपकत्वतद्दर्शननिष्ठफलोपधायकतानिरू
पकत्वैतत्त्रितयाग्रेताभावव्याप्यविषयतानिरूपकत्वादिति अथ व्यवायपर्याप्तिसंबंधेन त्रित्ववद्दर्शननिष्ठत्वं व्याप्तिग्रहनिरू
पितत्वैतदुभयाभाववती याफलोपधायकतानन्निरूपकीभूतग्रहविषयत्वं साध्यंपर्याप्तिसंबंधेन त्रित्ववद्दर्शनाद्वृत्तिफ
लोपधायकतानिरूपकीभूततान विषयत्वं तु निष्कृष्टार्थः हेतुस्तु पूर्ववदिति दिक् व्याख्यापासंगमयन्निति अप्र्यान्तरसे
षनिराकरणेनेत्यादिः आह सेयमित्यादिमूलावतारणमाह दर्शनानामित्यत्रोक्तिसाहेतुत्वपरतयैवव्याख्यानसंभ
वेदिधितौ विकल्पेन व्याख्यानासंगतेराह प्रत्येकपदस्वारस्यादिति दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वे व्याप्तिस्फोरेहेतुत्वासंभवादिति भावः

टी· समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया मिलितानां हेतुत्वेऽपि प्रत्येकं हेतुतापाविकत्वासंगतेराह प्रत्येकमित्यादि· अपेक्षाबुद्धिवि
शेषविषयत्वरूपमिलनमात्रं तु विनाशित्वानामपीत्यत आह एकहरोतिस्याधिकरणावच्छेदेनेत्यादि· अत इति समानवि
षयरूत्यादि यथाश्रुतमूलस्य व्याप्तिज्ञाने सहचारविषयकसंस्कारहेतुतानिरासपरत्वासंगतेरित्यर्थः धूमसहचरितो व
ह्निरित्याकारकसाध्यविशेष्यकसहचारप्रकारकसंस्कारस्य व्यापकत्वग्रहसमानविशेष्यकत्वमेवेत्यत आह साध्यविशेष्य
केत्यादि हेतुत्वं हष्टमेवेति तथा च व्यभिचारेणोक्तनियम एव न सिद्ध्येदिति शेषः नन्वत्र कीदृशो स्यैव सिद्ध्या तत्संगमयेन
सहचारसंस्कारस्य व्यापकत्वप्रत्यक्षे हेतुतानिरासोऽसंगत इति भावः भिन्नविशेष्यकत्वं स्यादिति तथा चोक्तव्यभिचारेणोक्तनि
यम एव न सिद्ध्येदिति शेषः नन्वत्र कीदृशो नियमः न तावत्तत्संस्कारजन्यज्ञानविषयतायास्तत्संस्कारविषयत्वव्याप्यत्वमिति
नियमः रजतविषयकघटविषयकसंस्कारद्वयजन्ये रजतं घटश्चेति समूहालम्बने व्यभिचारात् नापि तत्संस्कारजन्यज्ञानी
यरजतत्वप्रकारतानिरूपितविषयतायां रजतत्वप्रकारतानिरूपिततत्संस्कारीयविषयताव्याप्यत्वमिति नियम॥ राम०

मः एकाज्ञानविशेष्यकरजतत्वप्रकारकापररजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारसंस्कारद्वयजन्ये इदं रजतमिति समूहालंबने
व्यभिचारात् किंतु तत्संस्कारनिष्ठजनकतानिरूपितज्ञाननियम्यतावच्छेदकविषयतायास्तत्संस्कारीयविषयताव्याप्य
त्वमित्येव नियमो वाच्यस्तथा च भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वेपि व्यभिचाराभावेन व्यभिचारभिया भ्रमसाक्षित्वाद्युक्तिः संगतैवेति
चेन्न संस्कारस्य स्वाविशेष्यविशेष्यकत्वानामनेकत्वनियमेन भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वे तादृशनियमे व्यभिचारइत्याशं
येन भ्रमसाक्षित्वादिग्रंथसंगतेः न च रजतं घटश्चेति समूहालंबने व्यभिचारे तादृशनियमइति वाच्यं। तादृशस
मूहालंबनानंगीकारात् अत एव मिश्रैरन्यथाख्यातौ तथैवोक्तं वस्तुतस्तु नियमे स्वाविशेष्यमात्रविशेष्यकत्व
प्रवेशान्न समूहालंबनोपगमेपि न तत्र व्यभिचारः एतेन समूहालंबनानुपगमे भ्रमस्यापि समूहालंबनरूपत्वाभा
वेन तदुपगम्य न साक्षित्वादेरवतारणासंगतिरिति शंकापि निरस्ता। न च संस्कारस्योपनायकत्वमते सुरभि चंदनमि
त्याद्युपनीतभाने व्यभिचारान्न तादृशनियमसंभव इति वाच्यं तस्यापि विशिष्टज्ञानत्वानुपगमेन व्यभिचाराभावात्

शे०

70

अथ स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारो दुर्वारः नच प्रत्यभिज्ञाया अपि विशिष्टज्ञानत्वानुपमामात्रहेतव इति वाच्यं न
स्याः स्थैर्यसाधकत्वानुरोधेन विशिष्टज्ञानत्वस्यावश्यकत्वात् अत एव मूले पृथक् प्रत्यभिज्ञोक्तेति चेन्न तस्यास्तत्तावच्छे
दकसंस्कारजन्यत्वोपगमेन तत्तागोचरसंस्काराजन्यतया व्यभिचाराभावात् केचित्तु दीधितौ क्रमाहित्यादि: नचात्र
किं स्वजन्यज्ञानीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयो यः स स्वीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति नियमः किं वा स्वी
यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयो यः स स्वजन्यज्ञानीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति नियमस्तत्र नाद्यः सु
रभिचन्दनमित्यादौ सौरभसंस्कारे व्यभिचारात् तज्जन्यज्ञानीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रये चन्दने तदीयप्रकारता
निरूपितविशेष्यताश्रयत्वाभावात् नापि द्वितीयः तत्रैव व्यभिचारात् नाहरसंस्कारीयप्रकारतानिरूपितविशेष्य
ताश्रये सौरभे तज्जन्यज्ञानीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वाभावात् अथ स्वनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यता
वच्छेदकविषयताश्रयो यः स स्वीयविषयताश्रय इति नियमस्तथा च स्वनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकविष यता०

यत्ताश्रये सौरभं स्वीयविषयताश्रयत्वसत्त्वात्प्रोक्तसंस्कारे व्यभिचार इति चेन्न सुरभिरजतमिति भ्रमस्थले पि संस्कारीय
जन्यतावच्छेदकविषयताधिकरणरजतत्वे संस्कारीयविषयताधिकरणत्वसत्त्वेनोक्तनियमे व्यभिचाराभावेन भ्रमस्थि
त्यादिग्रन्थानुपपत्तिरिति चेन्मैवं तन्मते भ्रमभिन्नानुमात्मकोपनीतभानातिरिक्तस्थले संस्कारस्य प्रत्यासत्तित्वाभावेन त
दुपनीतभानत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मसंस्कारस्य हेतुत्वं तत्ताविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतीतत्ताविशिष्टविशेष्यकसं
स्कारस्य हेतुत्वमिति रीत्या कार्यकारणभावद्वयं तत्र चैवं नियमः स्वीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयो यः स
तज्जन्यतानीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति एवं च भ्रमस्थले व्यभिचार इत्यतो भ्रमात्मिकेति यद्वि च पत्र घटप
टोभयगोचरसंस्कारे उद्बोधकवशात्केवलघटस्मृतिर्जाता तत्र स्वीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रये पटे तज्जन्यता
नीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वाभावात्तादृशसंस्कारे व्यभिचार इति विभाव्यते न तदा संस्कारस्य ज्ञानविषय
विषयकज्ञानाजनकत्वमित्येव नियमोऽभ्युपेयते एतन्नु भ्रमात्मकोपनीतभानातिरिक्तस्थले ज्ञानस्यापनायकत्वम

दी. 71

नेन नुसविषयकत्वेनोपनायकत्वमनेन तथा च सुरभि चंदनमित्यत्र भ्रमाभिज्ञास्थले च समानैरेवोपनायकत्वं न तु सं
स्कारस्येति न तत्र व्यभिचारः प्रत्येकगोचरसंस्कारादपि न समूहालंबनस्मरणं समूहालंबनसंस्कारेणैव समूहालंबन
स्मरणस्याभ्युपगमादिति न तत्संस्कारेपि व्यभिचारः एवं सति भ्रमस्थले स्वाविशेष्यीभूतशुक्तिविशेष्यकज्ञानमन
कसंस्कारे व्यभिचार इत्यतोऽन्यमास्थिति· ज्ञानद्वयमिति अत्र द्वित्वमविवक्षितं तेन अगृहीतमेदसमूहालंबनेपि नान्मत
सिद्धभ्रमस्यस्य नानुपपत्तिरिति ध्येयं एवमपि शुक्तिरजतगोचरप्रत्येकसंस्काराभ्यां भ्रमात्मकसमूहालंबने प्रत्येकसं
स्काराविषयविषयकज्ञानजननेन तत्संस्कारे व्यभिचार इत्यतो न तु वैशिष्ट्यावगाहीति तथा च वैशिष्ट्यं धर्मधर्मिभावः
स च धर्मधर्मिस्वरूपः न द्वयगाहिज्ञानाजनकत्वं आरोप्यारोपविषयावगाहिज्ञानाजनकत्वपर्यवसन्नं संस्कारस्य
लब्धं एवं च नागृहीतानेसमूहालंबनसंस्कारेणैव जन्यत इति नोक्तव्यभिचार इति भाराकुरिसलंबिसजरेण भ्रमत्रापि· नर्क
सहकृतं तथेत्यत्रापि· अन्यथासिद्ध इति व्यभिचारादर्शनरूपोपष्टीराम्बादिति भावः व्यापारेणाचेति न च व्यभिचा रामं०

रादर्शनस्यजन्मन्यघटितत्वाद्व्यापारत्वासंभव इति वाच्यं अत्र योगहेमसाधारणजन्मत्वस्य निवेशात् उपयोगित्वमिति श्र
न्यथास्वाभिमतस्य व्याप्तिग्रहे भूयोदर्शनोपयोगस्यासिद्धा एवमेवेति जरन्नैयायिकोक्तेरसंगमापत्तेरिति भावः अस्य·
नुमितिसाधनत्वनिरूपितस्तनयानत्वनिरूप्यव्याप्तिज्ञानस्य· इत्यप्याहुरिति वहूनामाराणामलोकरीत्यास्वक्रियायामव्यवहितोत्तरहेत्वा
कारणककार्योत्पत्तिसंक्रान्तिरासंसंभवोत्रास्वरसः उद्दहरत्वरूपास्वरसाद्दाह केचित्विति· ज्ञानाभावात्· ज्ञानाभावइत्या
शयात्· उत्तरकल्पसकलेन्द्रियसहकारित्वखंडनेन पूर्वकल्पे मात्रापदस्य लाभइत्याशयेनाह मात्रपदमिति व्याप्तिः अका
रतयानुमितिजनकतावच्छेदको धर्मः भूयोदर्शनगम्यत्वेपि साध्यसाधनसंवंधग्रहविषयतयासिद्धसाधनाद्दाह व्या
प्यमिकेति साहकान्तिरिक्तानपेक्षत्वे नचात्रेत्याहकापेक्षमेव सम्यक् साध्यसाधनसंवंधाभावे व्यभिचारात् व्याप्तीति
नयाहीत्याहिनेत्यादि· इत्याद्यैः इत्यादिग्रंथस्य· विवक्षितार्थः तद्यायाध्यभावत्वप्रकारतानंहेतुत्वरूपं· उपाधियोग्यानुपल
ब्धेः तत्सहिताधिकरणज्ञानस्य अतींद्रियादृशीति आदिनाप्रमाप्लप्रयोजकसामग्र्यंतररहितस्य योग्यस्य परिग्रहः

घ॰ ७२

ज्ञानोपलक्षकमिति भिन्नत्वाद्येदंकारत्वोक्तदिशात्र वक्ष्यतां तेनोपनयानुमानयोर्ज्ञानामपि यथासंभवलाभ इति भावः अ
तिप्रसंगः नन्वेवमित्यादिनोक्तातिप्रसंगः न द्रुह्रदव· न द्रुहे पि· साधारणधर्मेतिउपाधिमत्वेनातातत्वरूपे पाहि· संश
येतिव्याप्तित्वप्रकारकसंशयेत्यर्थः एतत्· उपाध्यग्रहमात्रे· एवं च मूलेशंकापदं कार्यपदर्शनमुखेन कारत्वाभिमत
शंकासामग्र्युपलक्षकमिति ध्येयं· दुर्घट इति तन्निश्चयसामग्र्योविरहादिति भावः शंकासमाधानाभ्यां स्वारस्यमुपपा
दयति स्यामित्यादिना· प्रमात्वगतत्वस्याविवक्षितत्वात् प्रमात्वस्यासिद्धित्वस्य पूरणमनुचितमत आह भगवत्त्वेनस्य
तिमनोपाधिकत्वस्य व्याप्यत्वप्रवेशे आत्माश्रयादाह तद्व्याप्यत्वमिति· हेतिमत्वमितीदं वोक्ताभावस्याप्रतियोगि
कत्वरूपायै· असंभवघटकतयावनयथ्यर्थ· कृत्स्नेपि निधूमवान्वह्नेरित्यादौ साधनाव्यापकत्वादित्याप्यत्वाभाव
स्य धूमादौ सत्त्वे न कृत्स्ने निवेशस्यावश्यकत्वादित्याशयः· शंकरो सेति· साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतायां आप्यतावच्छे
दकावच्छिन्नप्रकारताभावाभावनिवेशोनेत्यर्थः उपपादनीयमिति अन्यथा विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वन्हेरपि व्याप्यता रामः॰

वच्छेदकत्वाभावासंभवादिति भावः प्रयोजनं विनान्नदूषणमेवानुचितमत आह व्याप्तेरित्यादि हेतुनिष्ठत्वेति प्रथमोपाध्य
भावघटितेत्यस्य साध्यनिष्ठत्वादिति भावः साधनतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वे सतीति अत्राप्युक्ताभावस्यावच्छेदकत्वमाते योगि
कत्वरक्षणाय विशेष्यं अस्त्वभावघटकतया च न वैयर्थ्यमिति ध्येयं अभिप्रेत्येति अन्यथा गुरुधर्मावच्छिन्नस्य हेतु
तायामव्याप्तेः इतरथा तु गुरुसाधारणावच्छेदकत्वस्य लक्षणाघटकत्वे तु - प्रथमोपाध्यभावघटितेनैवानोपाधिक
त्वव्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वानोपाधिकसंबंधरूपत्वयोः संगमनेन परिष्कृत्याह साधननिष्ठेत्यादिना व्याप्यत्वाभाव इति अत्र
व्याप्यव्यापकोभावोऽवच्छेदकतासंबंधेन बोध्यः तेन द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः न च नानाव्यक्तिसाध्यके व्याप्तिः
न च नानाव्यक्तिसाध्यकेऽव्याप्तिः यत्किंचित्साध्यसंबंधेनादृशव्याप्यत्वसत्वादिति वाच्यं तादृशसंबंधेनैतादृशव्याप्यता
वच्छेदकत्वाभावेनासत्त्वात् सिद्धासिद्धिव्याप्तिरित्यादिनोपाधित्वविशिष्टाभावस्य लक्षणे निवेशमत्र तिहेत्वादुपाधिसामा
न्येत्यादिकमसंगतमतस्तद्वतारणिकोक्ताप्यभिप्रायेणाह व्याप्तवच्छेदे साधनाव्यापकस्योपाधिनदुष्टत्वेति तद्व्यवहारहेतुत्वाद्वेति

१२ 145

टी. गृहं येत्यर्थः तात्पर्यं पूर्वमुपवर्णितमिति शेषः । मूलोक्तहेतोस्सस्येति यद्योगकमिमादिनानव्यवहारहेतुत्वाभ्युपगमेनोक्तम
त्तूद्यतत्र यत्नध्यायीप्याहिनामलोकं दूषयितं तस्यैव धीः यद्याप्त्रमितीमितयासोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानस्यानु
मितिहेतुत्वमिति पूर्वोक्तनिष्कर्षेतु किंचेत्यादिनोक्तमेव दूषयितं दूष्यमिति भावः ॥ ॥इति महादेवरचितायां सर्वोप
कारिण्यां व्याप्तिग्रहोपायपूर्वपक्षव्याख्या ॥ ॥संशयानुमित्योर्व्याप्तिसंशयाप्रतिबध्यत्वादाह निश्चयात्मकमप्यहे
इति अत्रेदं बोध्यं अत्र प्रत्यक्षहेत्वादिके शोध्यमिति सत्तासमाधिसौकर्यहेतुकं व्यक्ताव्यक्ताद्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्ववा
दिनासत्प्रतिपक्षाद्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वोपगमेपि व्यभिचारसंशयरूपव्याप्त्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वं नोपपद्यते अत्र
व्यासंदिग्धोपाधिरदूषकत्वापत्तेरितिनकोपिदोष इति तत्तत्कारणमेतत्कस्य न तत्तत्कारणसमुदायरूपत्वयानुस्यूत
त्वेनप्रतिबंधकत्वासंभवः सकलतत्कारणाव्यवहितोत्तरक्षणे संभवात्ध्वंसाभावाद्युपेति व्याप्यस्येति व्यवच्छेद्यस्येति शेषः
ग्रहाभावः व्यभिचारघटकपदार्थानांपरस्परोपश्लेषावगाहिज्ञानाभावः उक्तेः ताद्दशानवच्छेदकत्वग्रहहेतुत्वेनोक्तेः राम ८

ननुतादृशानवच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन तत्सुरभीयज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतीतादृशावच्छेदकत्वप्रकार
तानिरूपितविशेष्यतासंबंधावच्छिन्नप्रतीयोगिताकतत्सुरभीयज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वे नोक्तदोषः नचैवं साध्यतावच्छेदके
रूपाद्युक्तिरफलैवेति वाच्यं एतादृशसंबंधत्वाभावेपि वन्हेरुक्तेरत आह संयोगस्येति विशेषणस्य फलं·उक्तविशेष्यतात्वादि
ना ननु वस्तुतः इत्यादिवक्ष्यमाणाकल्पेपि विशेष्यभेदेन कार्यकारणभावकल्पनागौरवं कार्यतावच्छेदकादिगौरवं पुनरधि
कमत आह वक्ष्यमाणेति प्रसिद्धयाद्यपादिनावक्ष्यमाणोप्यर्थः तावद्भावरूप· समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक
तद्भावएवसामानाधिकरण्यपतिनव्याचविशेषणता समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुतात्वाभावपुर
स्कृतिघटइत्युक्तमिति भावः नानाविधेति प्रसिद्धेत्यादि- तत्तत्प्रकारविशेषनिवेशफलं दर्शयन्नेव विशेषपर्यवसानेपि तन्
व्याकल्पनमास्तामिति शंकां निरासायाह धूमजनकेति नसार्वत्रिकत्वमिति तव्याप्त सर्वत्र तादृशानवच्छेदकत्वग्रह
तादृशावच्छेदकत्वग्रहविषयत्वाभावस्य हेतुत्वासंभवेनाप्रसिद्धत्वेन तव्याहेतुत्वमेवनेति पर्यवसन्नं एवं च मञ्ज

द्वयोरपि विषयभेदेन कारणताभेदस्याव्यापकत्वेन तुल्यविषयनिष्ठप्रमासामग्र्यां तत्प्याकत्वेन पुरुषभेदेन नानावच्छेदकताभेदेऽतीव
गौरवमित्याशङ्क्य निष्प्रत्यासत्त्यैव व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वं लाघवादुचितमित्याशयः विरोध इति न चैतन्मते हेतुतावच्छेद
केसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावस्यैव व्यभिचारत्वात् तौ नीतोक्तास्वरस इति वाच्यं तथापि प्रसिद्धव्याप्तिव्यागे दोषा
भावस्यास्वरसस्य दुर्वारत्वात् ननु मि य इति तित्याव नयोर्यौगपद्येनज्ञानियतान्वयव्यतिरेकाभावात्सहचारज्ञानस्य व्या
पकतानाज्ञाने हेतुत्वमिति भावः ननु कार्यान्विताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्धेतुत्वमत आह रूप्रसम्बन्धेति किं न स्यादित्यिवैपरीत्यमे
व किं न स्यादित्यर्थः तयोरनयोरप्याग्रय इति भावः व्यवहितेति विप्रकर्षेवसंनिकर्षाभावस्यापि दोषाद्धवधानविप्रकर्षयोरवि
शेषादाह तत्रेति विप्रकर्ष इत्यर्थः धूमत्वे धूमत्वत्वविशिष्टे प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापीति एतस्य विरोधे शंकायां चान्व
यः विरोधेन धूमत्वत्वेनाद्रयावच्छेदकत्वाभावव्याप्यत्वरूपविरोधस्फुरणेन विरोधेति निरूक्तविरोधेत्यर्थः व्यभिचारेति
धूमत्वाद्यैधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वशंकेत्यर्थः प्रतिबंधकत्वे प्रतिबंधकत्वानुरोधेनावपकत्वे राम०

तत्रापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नापि न धूमत्वादिपरिग्रहः उपनयवशादेव । निरुक्तविरोधस्फुरणात्मकोपनयवशादेव । तदभावः
तादृशावच्छेदकत्वाभावः भासत इति तथा च निरुक्तविरोधस्फुरणस्य धूमत्वादौ व्यभिचारशंकाप्रतिबंधकत्वं तादृशावच्छे
दकत्वाभावोपनायकत्वं चेति भावः उक्तमिति दीधितौ कथं चिदित्यस्य विरोधस्फुरणोत्पत्त्यनंतरमत्र चान्वयः विरोध
स्फुरणावश्यादित्यस्यापि गृहीत इत्यत्र गृह्यत इत्यत्र वान्वयः गृहीत इत्यस्य वक्ष्यमाणयाप्तौ तत्त्वाविवक्षणेन गृहणावि
षय इत्यर्थः एवं चैकपेव सामग्र्या एकदैव धूमत्वादौ वह्नित्वादेः समानाधिकरणावच्छेदकत्वाभावग्रहीत्वा ततो ग्रहणानंतरं तत्र तं पता
त्पर्यवसन्नया उक्ते धूमत्वादौ वह्नित्वादेः समनादृशावच्छेदकत्वाभावग्रहस्यैकसामग्रीकृतया वह्नित्वादौ न ग्रहसंपादकत्वं पा
धूमत्वादौ न ग्रहपर्यवसानस्यासंगतत्वापत्तेरिति ध्येयं युक्तिरजनतादि धूमस्यानुमानिकत्वदभावनिर्णयप्रतिबंधकत्वाद्
ग्रहदोषविशेषे रोति । पितादिनेति आदिना जनमसि नीलत्वभ्रमजनकदोषपरिग्रहः सामान्यलक्षणादीति आदिना पर
मर्षादिसंग्रहः स्याद्य । आद्यप्रतिबंधकतायां उक्तमिति नव्याय द्वितीयकल्पानुसरणमपि तदर्थमेवेति भावः कल्पभावश्च

टी

25

इत्यग्निमत्वसत्त्वेपीति पाठः तत्र धूमत्वावच्छिन्ने तदभावेति सत्त्वासत्त्वाभावघ्नमिति विन्हेतावन्यथाभाववद्वह्निमत्वात्मकाभावे
त्यर्थः एवमग्रेपि तत्रत्यत्वेनेतियोग्यानुपलंभविरहादिति भावः नन्वत्रापि तदभावो नञ्ग्रहेतेति विभक्तिविपरिणामे
नानुषंगः ह्येषितो संभावनाविरहाद्विवक्षादित्वादेर्थान्तरस्तत्वविरहो यावत्पदपाशयेनाह वस्तुतस्त्विति प्रसिद्धध
मइतितत्पायाच्च व्यभिचारत्वात्प्रतिबंधकतायां लाघवत्वात्तस्यानेनकतयाथमांतरेण्याभिचारसंसर्गापि धूमत्वावच्छेदेनव
त्यभाववद्वह्निमत्त्वग्रहे वाधकाभावइतिभावः रूपाभावइतीदं च प्रतियोगितावच्छेदकयोग्यत्वेव संसर्गाभावप्रत्यक्षे तंत्र
मिति प्राचीनमतेनेपहासायैतद्रूपसामान्याभावोपिलौकिकप्रत्यक्षस्याशयेन मदनभ्युपगंतृसांप्रदायिकमतेनु रूपघट
स्योद्भूतरूपपरतया रूपाभावपदमुद्भूतरूपाभावपरतया व्याख्येयं उक्तयुक्त्यापि लाघवरूपयुक्त्यापि धूमत्वावच्छेदेन
नितदवच्छिन्नलिंगकानुमित्युपयोगितदवच्छिन्नव्याप्तिज्ञानस्यैवमत्युतोपयोगित्वमित्याशयः नसंभवतीति धूमत्वा
वच्छिन्नव्याप्तिप्रागुपदर्शितरीत्यायोग्यानुपलंभविरहादितिभावः इत्यस्वरसइतिकेचित्तुभवदुक्तदिशानन्तदुक्तिर्वाहीत्यर्थ राम०

माधिकरणाहृत्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं गत्वसमारोपलाघवादुक्तित्वावच्छेदेन गत्वेनेदं निर्व्यापकसामानाधिक
रणप्रत्यव्याप्तेरपि लोभे ऽके घस्य तु संभवे साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्त्यनुसरणावैयर्थ्यमिति सर्वरसमाहुः ॥ ॥
इति श्रीमहादेवविरचितायां सर्वोपकारिण्यां भवानंदीव्याख्यायां सहचारग्रंथव्याख्या ॥ ॥ व्याप्तिग्राहकेति पूर्वम्
लङ्घ्यादिव्याप्तिग्रहप्रयोजके त्यर्थः तर्केति धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यादित्याद्याकारकतर्केत्य
र्थः प्रस्तावदिति न हि रहस्यग्रंथे चिंतिय तु बाधकतर्कादिनिर्मूलत्वेन ग्रंथे तत्रैवाग्रे नवस्थाभावप्रदर्शनादिति भावः का
र्यकारणभावेति अग्रे मूले इत्यादि वह्निजन्यतादिग्रहप्रयोजकधूमो यदीत्यादिवक्ष्यमाणतर्केत्यर्थः अर्थांतरत्व
मिति पूर्वप्रदर्शितव्याप्तिग्राहकतर्कानवस्थाभावव्युत्पादनस्यैव प्रकृतोपयोगित्वेन कार्यकारणभावग्राहकतर्कमि
(त्यर्थः कार्यकारणभावग्राहकतर्कस्य व्याप्तिग्राहक) वस्थाभावव्युत्पादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वादिति भावः त
र्कोपपादकं तर्कमिति पाठः व्याप्तिग्राहकतर्कोपपादकं कार्यकारणभावग्राहकतर्कमित्यर्थः कार्यकारणभा

७६

टी·

151 १२०

वग्राहकतर्कस्य व्याप्तिग्राहकतर्कोपग्राहकत्वमिति यावत् तच्च कार्यकारणभावग्राहकतर्कस्य व्याप्तिग्राहकतर्कोपग्राहक
त्वद्वारा व्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वे पर्यवस्यति तेन कुलाश्वानेत्यादिग्रन्थस्य तर्कोपदर्शकत्वेपि नासंगतिः इति दर्शयतीति कुलाश्वाने
त्यादिग्रन्थस्य कार्यकारणभावग्राहकत्वप्रदर्शकत्वेन तद्द्वारा व्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वप्रदर्शकत्वादिति भावः अनुसंधेय
स्य स्पस्य आरब्धानेनुपदमेवेदं व्यक्तीभविष्यति रासभघटितस्य कुलाश्वानरासभादियदार्थसार्थस्य· तस्य· रासभादेः प्र
कृतिशा ःउत्कर्षेण· कारणतावग्रहः धूमत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतावग्रहः कथं· तस्यादिति धूमस्य क्वचिद्बोधेवन्रासभवह्नि
मात्रजन्यत्वस्यैव रासभाद्यसमवहितात् जन्मनावस्थापि निर्णयसंभवेन धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निजन्यतायाः इव रासभादि
जन्यतायाः अपि रासभघटितनिरुक्तमर्केणाग्रहसंभवादिति भावः इति· इत्याशंकानिरासाय· निरुक्तेति कार्यकारणभावग्रा
हकेत्यर्थः अकारणे· रासभादौ· असंभवमिति कारणतासंदेहनिरासद्वारैव कारणतानिश्चयेन तर्कस्योपयोगेनाहेतुत्वनि
श्चये कारणतासंदेहाभावादिति भावः अहेतुत्वनिश्चयप्रदर्शनस्यानुकूलत्वापेक्षितोपयोगित्वसमर्थनेपि विवादिपुरुषकार राम०

रात्तोमान्वयव्यतिरेकाद्दैः प्रदर्शितस्य प्रकृतोपयोगित्वमसमार्पितमेवेत्यत आधारतापेन तत्त्वमर्पयति· वस्तुतस्त्वित्यादि
नास्य हेतुकत्वेति न च कारणं चित्कस्य हेतुकसकारणकत्व निश्चयाद्देवन तन्निरासस्संभवतीति वा संकुत्र चित्कारणत्वग्रहं वि
नाकारणं चित्कत्वे सकारणकत्वव्याप्तिग्रहासंभवात् एतद्दृष्टिभिस्त्रवधारणेत्यर्थः वस्तुसमवहितेनेति पक्षविशेषणं स्येत्यादि·
वन्ह्यसमवधानेनेति· आपाद्यव्यतिरेकस्येत्यादि· ननु वन्हिजन्यताग्राहकतर्केणावन्हिजन्यत्वापादकानिरास एव संभवतिनतु
वन्ह्यतकारणत्वसंदेहनिरासइत्यत आह धूमइत्तिसमानेनेति तथाचजन्यताग्राहकतर्कस्यापितुल्यवित्तिवेद्यतया कारणा
ताग्राहकतयातस्यापिताद्दृशशंकानिवारकत्वमितिभावः इहं· अकारणत्वसंदेहस्य वन्हिजन्यताग्राहकतर्केनिवर्त्यत्वा
भिधानं न व्यापादकं संदेहस्य तर्ककारणत्वेन निरासे न तन्निरासफलकतर्कवैयर्थ्यमित्याशयेनाह स्वारसिकसंदेहस्ये
तिस्वाहार्यापादकसंदेहस्येत्यर्थः व्याप्यवत्ताज्ञानेनैव· आपाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानेनैव· निरासादिति· प्रतिबंधादि
त्यर्थः तथाचतन्निरासफलकतर्कवैयर्थ्यमितिभावः नन्वसंगतमेतत् तर्केपक्षधर्मतांशे आहार्यापाद्यस्याप्यापादक

टी. वत्त्वानि स्वव्यापेहेतुरितिमते आहार्यज्ञानस्य प्रतिबंधकतयानाहार्यशंकानिश्चयेनापादकसंदेहप्रतिबंधासंभवात् व्याप्यांशे निश्च
77 यात्मकमापादकं यो संशयनिष्ठपसाधारणमापाद्यस्यापादकत्वाहार्यज्ञानं तर्के हेतुरिति मते च संशयस्य संशयाप्रतिबं
धकतयानेनापादकसंदेहप्रतिबंधासंभवादिति चेन्नैवं प्रथममते नाहार्यशंकानिश्चयस्यापादकेनानाहार्यापादकाभाववत्तानि
श्चयेनैव बाधबुद्ध्यापादकसंदेहप्रतिबंधसंभवात् द्वितीयमते चान्वयव्याप्तिज्ञाने तुल्यवित्तिवेद्यतयापाद्य आपादकव्या
प्यत्वग्रहे आपादकव्यापकमापाद्यमिति ज्ञानसंपत्त्या आपाद्यव्यतिरेकनिरूपितविषयतावद्भावज्ञानसत्वे आपादकव्या
पकाभाववत्ताज्ञानसंपत्त्या नानाहार्यापादकसंदेहसंभवः एवं मोपाद्याभाववत्वापकीभूताभावप्रतियोग्यापादकमिति व्य
तिरेकव्याप्तिज्ञाने तुल्यवित्तिवेद्यतया पाद्याभावे आपादकाभावव्यापकत्वग्रहे आपादकाभाववत्त्व आपाद्याभावइति ज्ञानसं
पत्त्यानाहार्यज्ञानस्य चापाद्यव्यतिरेकनिरूपितविषयतासत्वेनापादकाभावव्याप्यवत्ताज्ञानसंपत्त्यानाहार्यापादकसंदेहसंभवः
न च तत्रापादकाभाववत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य च विषयिताविशेषैः शिष्टानुगमाहितत्वेन तदज्ञानप्रतिबंधकत्वान्नोक्त राम०

दोषइतिवाच्यं तानद्रूपात्मकतन्मूलेपित्तद्रूपात्तानप्रतिवंधस्यानुभवसिद्धत्वात् तानद्रूपसाधारणरूपेणोवनस्यतद्रूपात्ता
नप्रतिवंधकत्वात् अयमिति अकारणत्वसंदेहस्यार्थः तथाचानाहार्यसंदेहस्यतर्ककारणेनैवनिरासेप्याहार्यसंदे
हनिरासार्थंतर्कानुसरणमावश्यकमितिभावः तस्यआहार्यसंदेहस्यअविरोधित्वइति आहार्यज्ञानस्यव्याप्यसंदेहस्य
चाप्रतिवंधकत्वादितिभावः तत्सामग्री· आहार्यसंदेहसामग्रीतथा· विरोधिनी· इच्छाघटितसामग्र्याबलवत्त्वादितिभाव
यः एवंचकारणतानिश्चयविरोधीच्छाघटितकारणत्वसंदेहसामग्रीविघटकतयातर्कसाफल्यंतर्कस्यतादृशसामग्री
विघटकत्वंचाग्रेअकीभविष्यतीतिध्येयं मूलतोयपोगात्वं· मूलोक्ततर्कस्याप्यानिष्टप्रसंगरूपप्रयोजकत्वंदृष्टोपन्तिमीहुताशने
त्यादिनाकार्यकारणभावग्राहकत्वप्रदर्शनेपिव्याप्तिग्राहकप्रयोजकत्वाप्रदर्शनादितिभावः प्रतिपाद्यस्य बोधनीयस्य
हेतुधिनौकार्यकारणभावः ग्राहइतिपाठाभिप्रायेणाह कार्यकारणभावग्राहेति· तर्कस्यापकतयाकार्यकारणभाव
ग्राहस्यापाद्यव्यतिरेकनिर्णयमुद्रयातर्कसंपादकतया· एवंचमूलेतत्पाठोऽस्यविपक्षबाधकतर्कस्यापककार्यकारण

दी· 78

भावग्रहजनकं तर्कं जानीहीत्यपर्य्य इति ध्येयं। नन्वकारणतायाः व्याप्तिघटिततया तन्निश्चयस्यैव व्याप्तिनिश्चयतया तदधीनत्वा
दिति म संगतमिति वाच्यं स्वरूपसंबंधरूपायाः अतिरिक्ताया वा कारणतायाः व्याप्तिघटितत्वमित्याशयेन तदधीनत्वादित्यु
क्तेः कारणताया नियतपूर्ववर्तित्वरूपत्वस्य सिद्धांतसिद्धतया व्याप्तिघटिततया तरीत्या तदधीनत्वस्य व्याप्तिबुद्धावसंभवे
नत्वीधीनोसामानाधिकरण्यानैयायिकस्यांतरानुसरणमित्याशयेनाहअन्वयेपीति व्याप्तिग्राहकत्वं व्याप्तिविषयकत्वं आ
हरिति भिन्नमन्वयग्रहेण सहचारतामात्रदर्शितं व्यतिरेकग्रहेण व्यभिचारस्तानापावआदर्शितं इति भावः व्याप्तिविष
यकत्वादिति अस्मिन् कार्ये च मूलेन जानीहीत्यस्याविपक्षबाधकतर्कमेव जानीहीत्यपर्य इति ध्येयं सामग्रीकत्वादिति कारणता
याः व्याप्तिघटितत्वे कारणताग्राहकसामग्र्याः व्याप्तिग्राहकत्वादिति भावः तस्य निरुक्तकार्यकारणभावग्रहस्य व्याप्तिग्रहानु
पयोगितयेति एकहेत्वन्वयोरन्यतरस्याप्यन्यत्रोपयोगासंभवादिति भावः ननु यथा व्याप्तिग्राहकेति कार्यकारणभावग्राहकेत्यर्थः प राम०
रुक्तानुपयोगित्वमेव व्याप्तिग्रहाप्रयोजकत्वमेव व्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वं एवापर्यंतरपरिहारसंभवादिति भावः यद्यपि तस्य

व्याप्तिविषयकत्वेपि च तदुपधायकत्वं तर्कस्य व्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वसंभवस्तथापि तस्य विशेषव्याप्तिविषयकत्वेपि सामान्य-
व्यभिचारशंकायाअनिवंधेन सामान्यव्याप्तिविषयकत्व यावत्तु मिस्तु पर्येति सामान्यव्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वासंभवइत्याशय
सामान्येति धूमसामान्ये दैशिकवह्निव्यभिचारशंकायामित्यर्थः सामग्र्याविरहादिति तर्कस्य वह्निजन्यत्वग्राहकसामग्र्यंत-
र्गतत्वादित्यर्थः कालिकेति कालिकव्याप्ते दैशिकसा(मानाधिकरण्य)मिति भावः अनुत्तेजकत्वइति तादृशसामग्र्यातिरिक्तस्यैवोत्तेजकत्वा-
दिति भावः सामान्येति धूमसामान्ये दैशिकवह्निव्यभिचारशंकाया अवश्यंसत्वादित्यर्थः कालिकेति कालिकव्याप्ते दैशिकसा-
मानाधिकरण्यमात्रस्य च कारणतावच्छेदकत्वादित्यभिमानः सामान्येति कालिकेत्यादिः तादृशेति उक्तसामग्र्या विशिष्टेत्य-
र्थः दैशिकव्याप्तौ· न ज्ञाने· दैशिकसामान्यव्यभिचारशंकायाः प्रतिबंधकतायां· नेति तथा च नोक्तरीत्या प्रकृतोपयोगित्व-
मिति भावः तादृशेति सामानाधिकरण्येनेत्यर्थः असंभवेनेति सामानाधिकरण्येन धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्रहसंभा-
देरपि कालिकव्याप्ते दैशिकसामानाधिकरण्यमात्रोभयसत्वेन धूमत्वावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन रासभजन्यत्वात्॥(११)

टी. 79

यत्सामानाधिकरण्यं न कारणतया तादृशोहेतोः शिकस्याभेदघटकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः तत्रापि हेतौ व्याप्तिज्ञानप्रति
बंधकतेति व्यसामानाधिकरण्यभिचारशंकाप्रतिबंधकतायामपि· तस्यतादृशात्वाद्यवज्ञानस्योत्तेजकत्वेति· तथा च प्रकृतेनापयोगि
त्वं निराबाधमेवेति भावः अधिकमस्मत्कृतभवानंदीयप्रकाशेनुसंधेयं तदभावेतिपद्यपि तत्कोटिकशंकाप्रतिबंधकत्व
मित्येवचक्तुमुचितं तत्पापितदभावज्ञानमात्रप्रतिबंधकत्वमेव तथायतथाक्ते यथाश्रुतेवन्हेरपि वन्हिमत्वेनघटप
क्षियमानत्वादेरिव वन्हिमद्धूमत्वस्यामानत्वस्याप्रसिद्ध्याहतधूमवमिति· यथाश्रुततज्जन्यत्वानुसारेणाहवन्हिपदस्येति
वत्कृत इत्यादि वहिर्मारारीत्यावन्हिजन्यमपर्यवसापितएववतर्कस्यवन्हिजन्यत्वाभावशंकानिवर्तकत्वेनवन्हिपदस्यवन्हि
सम्बद्धिन परत्वासंभव इत्यतः कस्यांतरमाह तद्धूमपदस्येति तद्धूमपदस्य वेत्यर्थः क्वचित्तथैवपाठः सामर्थ्यावतरणत्वइति
धूमपदस्यसहकारितासंबंधेनवन्हिमत्त्वार्थकतया चैतद्ध्रमदत्तिध्येयं यथाश्रुतमेव· यथाश्रुततज्जन्यत्वमेवःपाव्हि
केतिवन्हितधूमान्यतरत्वेनजनकतायाःअप्रसिद्ध्याताहशान्यतरनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावत्वोवन्हित्वावच्छिन्न राम०

जनकतानिरूपितजन्यतायाः पार्थिवमात्रेऽपि संभवतीत्याशयः तत्कोटिमात्रेऽतिविपर्ययइत्यादि निरूपितत्वमात्रे
णतृतीयार्थः यद्यपि साध्यपितानन्वयिप्रयोज्यत्वं वाधवत्त्वादित्ति इतरवाधादिसहकृतपरामर्शस्य व्यापकतानवच्छेदकरूपे
णापि साध्यानुमितिजनकत्वादितिहृदयं नवह्निजन्यत्वेतिनवह्निजन्यत्वत्वावच्छिन्नेत्यर्थः तत्सहकारित्वं तस्यतर्कस्यस
हकारित्वं· तद्रूपेणावह्निजन्यत्वत्वेन· तृतीयार्थोऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं· तदभावस्य· वह्निजन्यत्वाभावस्य· अनापा
दकत्वादितिश्रेयंभावः तद्धर्मविच्छिन्नाभावाभावस्य तद्धर्मविच्छिन्नरूपतया वह्निजन्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापादकत्वे
आपाद्याभावेनापादकाभावसिद्धौ वह्निजन्यत्वत्वावच्छिन्नसिद्धिसंभवति विशिष्टस्यापादकत्वे च तदभावस्यातिरिक्तत्वे
आपाद्याभावेनापादकाभावसिद्धौ नवह्निजन्यत्वसिद्धिरतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टाभावत्वेन नानिष्टावपि नवह्निजन्यत्वत्वा
वच्छिन्नसिद्धिरपि कतावच्छेदकरूपेणैवानुमितेः साध्यभानस्य प्राचीनसंमतत्वादिति सत्यं नविशिष्टाभिप्रायेणाह·
तन्निमतत्वेवेति व्यावर्तकधर्मदर्शनविधयापि· तत्संयादकतयापि· वह्निजन्यत्वाभावाभावव्याप्यवत्ताज्ञानसंपा

टी॰ ८०

इत्यनयेतियावत् विशेषणत्वेनेतिरीतिर्विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावेनैयत्यादिति भावः तत्र वह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्नि
जन्यत्वात्मकत्वेन इष्यविशिष्टस्याप्यपलत्वस्यापि तत्त्वरूपमिति तथा च वह्निसमवहितजन्यत्वमित्यत्र वह्निसमवहितत्वेन
वह्नेरेवोपादानेन विशेष्यान्वयिनान्वयित्वरूपविशेषणत्वे वा तात्पर्यमिति भावः तात्तत्त्वमासाक्षात् हि स्फुराह्मूलस्येति व
ह्निजन्यत्वपरं वाह्निजन्यत्वस्यावच्छिन्नत्वात् प्रलापाकं एवं च दीधितावपि वाह्निजन्यत्वपर्यवसितमिमसंस्था एवार्थः वह्निस
मवहितजन्यत्वमिति स्वरूपपरं तेन न तत्प्रह्लामह इति ध्येयं नत्वापादककोटावनुयोगिनि वह्निजन्यत्वाभावे वह्निसमव
हिताजन्यत्वविशेषणदानेनेव घटादेर्व्यभिचारवारणासंभवे दीधितिकारस्य तथा वेत्यादिना पादककोटिस्थतद्विशेष
णस्यापाधीभूतजन्यत्वाभावप्रतियोगिकोटौ निवेशो बीजाभाव इत्यत आह दुःखमवतारयति नन्वित्यादिना निरूपितत्वमे
तस्माकं फलत्वमेव सुःस्यादयमिमवतिहीति नन्वेतावता प्रकृते किमायातमत आह नत्वमिति इत्यभिप्रेत्येति तथा च नो मा
शिमानत्कस्य फलसंपादकत्वमिति भावः इदमुपलक्षणं आपादककोटौ विशेषणदानेऽन्यामायपक्षेपि तद्विशेषणा राम॰

नैगौरवमित्यपि द्रष्टव्यं यथाश्रुतस्य जन्यत्वस्येति शेषः विवक्षणीयस्य विवक्षणीयजन्यत्वस्य तां ख्याहत्तिः संबंधेने
तितनमीयार्थभेदः प्रत्यासत्त्यवयीस्वप्रत्यासन्नस्वाजनकइतिस्वप्रत्यासन्नस्वाजनकइत्यर्थः प्रथमस्वपदं वह्निपरं द्वि
तीयस्वपदं यत्रेत्तियमद्यार्थपरं घटसंयोगाद्धेघटेंधनसंयोगाद्यो भवति द्वितीयहद्यासंबंधसंयोगस्तेनवह्निप्रत्यासन्नं
वह्निसंयुक्तेंधनं तत्र घटेंधनसंयोगाजनको वह्निरितिघटेंधनसंयोगादेर्नैतरीयकवह्निकत्वमितिभावः एतेन नैतरीयकत्वा
नैरीयकवह्निकत्वेन विशेषणस्यातिव्यभिचारासंपादकस्येतिदोषः इत्यर्थइतिरएतदुत्तरं नन्विवस्मादिरेवपाठः यावत्कार
णोइति वह्निनत्समवधाने तरेभ्यादिः विधेयस्तानविधेयतेयाल्लाभात् नदोषः ननोनरीयकवह्निकेव्यभिचारः स्वोपलाद
शयावत्कारणोत्तगतेनदीयचरमकारणवह्न्यसमवधानकालीनत्वाभावादितिभावः तेनेत्यादिनावक्ष्यमाणानुशया
दाहव्यत्रवेतितद्वह्निसमवधानेतिपक्षीकृतधूमो येन वह्निनाजन्यते स एव तद्वह्निस्तत्समवधानं चेतेन तद्धूमजनने व्या
पारइंधनसंयोगादिः इदं चाग्रेस्फुटीभविष्यतितद्धूमाविच्छिन्नस्ययावतः प्रागभावइत्यर्थः इदं च प्रागभावस्य सामान्य

धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानभ्युपगमे तदभ्युपगमे त्वाह तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकेति । अन्यरेतद्धेति उभयथापि
तस्यापीत्याहिनाबहूनामतस्यपत्निं चित्तत्तद्धन्दिसमवधानप्रागभावकालीनत्वमात्रस्यव्यभिचारस्यवारणासंभवादिति भावः
तेन तद्धन्दित्वेन वन्हिनिवेशेन । यावदिति । माह येत्यादि । एवमग्रेपि । ध्वंसमुपेक्ष्य प्रागभावनिवेशबीजमाह नचेति ध्वंसे
तियद्यपि तादृशयावदन्तर्गतस्यतद्धूमरूपप्रागभावस्यानपायात्वाव्यभिचारसंभवस्तथापि ध्वंसनिवेशेन तद्धूमप्रागभाव
मात्रस्याप्रसिद्धिनिरासायतादृशयावत्कारणाभावत्वं निवेशनीयं तत्राव्यभिचारसंभव एव । अत्यंताभावोपेक्ष्य प्रागभावबीज
माह अत्यंताभावेति वन्हिसमवधानस्य । तद्धन्दिसमवधानस्य । नोत्पत्तिनकेतिमत्वं वा यत तदुत्पत्वे सति न अन्योन्यस्तिद्धी
यह रोनियमेनजन्यत्वं ध्वंसप्रागभावसाधारणाकारणाभावत्वेन निवेशोपेक्षाबीजमाह यत्र वर्ह्निधन इति । क्रियापू
र्वसंयोगनाशादेरिति । यथासंख्येन प्रागभावध्वंसयोरन्वयः तद्वन्हिसमवधानत्वाश्रयसमुपेक्ष्य तद्वच्छिन्नस्वनिवे राम०
शबीजमाह तस्यापीति पूर्वसंयोगनाशस्यापीत्यर्थः वन्हिसमवधानेति तद्वन्हिसमवधानेत्यर्थः तद्वन्हिसमवधानत्वा

वच्छिन्नप्रागभावेनिरुक्तत्वं सत्त्वेन्मादिनापूर्वमेवोक्तं· सत्त्वेनार्थत्वादिति सत्त्वेऽपि वह्निसत्त्वन्ननिवेश्यादितिभावः तत्
द्धन्यसमवधानकालावच्छिन्नेतितद्वह्निसमवधानप्रागभावकालावच्छिन्नेत्यर्थः धूमस्यापितद्वह्निसमवधानप्रागभाव
कालीनजन्यत्वादवच्छिन्नेत्युक्तं संभवादितिनियतपूर्ववर्त्तित्वादनन्यथासिद्धत्वाच्चेत्यभिमानः विशेषणविशेष्ययोः
स्वंऽशः प्रसिद्धिसत्त्वादाह विशिष्येति आर्द्रेन्धनजन्यवह्नेरेवेतिसत्यव्यार्द्रेन्धनेवह्नेरेवेदाह प्रतिबंधकमण्यादिसमवधा
नेधूमानुत्पत्तेरितिभावः अजनकत्वादिति अन्यथासिद्धत्वेनेत्यादिः· तादृशेति आर्द्रेन्धनजन्येत्यर्थः एवमग्रेऽपि तत्र आ
र्द्रेन्धनजन्यवह्निद्वयजन्यधूमेपक्षे· तद्दोषेति अप्रसिद्धीत्यर्थः प्रथमवह्नितत्समवधानेतरतद्धूमकारणाभाववह्नेगति
स्यचरमवह्नेः प्रथमवह्निसमवधानकालीनत्वाभावादितिभावः एकतद्वह्निमात्रारब्धधूमस्यैव पक्षत्वमित्याशयेनाह य
त्रेतिसंकोचासहिष्णुराह तादृशेतितद्वह्निसमवधानत्वेनतद्वह्निव्यापारत्वेन· तद्वह्निसमवधानेतरेत्यनेनैव· तद्वह्निव्या
पारेतरस्यनिवेशनेनैव· वारणात्· अप्रसिद्धिवारणात् तद्धूमावयवादीनांतादृशयावत्कारणमध्यानिविष्टत्वाभा

वाहितिभावः तदवयवेति तद्धूमावयवावयवेऽप्यर्थः यत्रेति धूमत्रसरेण्वादिकमनुमाप्यैवेति शेषः संयोगजननद्वारा॰ ज
न्यमानसंयोगद्वारा॰ स्थूलधूमः चतुरण्वादिरूपस्थूलधूमः नादृशधूमस्यैवेति नादृशस्थूलधूमस्यैवेत्यर्थः न त्वाश्र
द्यचिरत्यधूमत्रसरेणुकप्रसिद्धानन्तरे कृतत्वव्यभिचार इति भावः नन्वेवमपि नादृशधूमारंभकत्रसरेणावेव कृत्वाद्व्यभिचारो दु
वरिः नादृशयावत्कारणस्य समागमभावधूमत्रसरेणोऽकत्वादेस्तदुत्पत्तिसमवधानैकालीनत्वाद् तस्माद् तदवयवेति नादृ
शस्थूलधूमावयवेऽप्यर्थः तद्धूमसमवहितेति नादृशैकत्वसामग्र्यास्तद्धूमसमवधानकालावच्छिन्नत्वेन तत्सामग्रीतु
न्येषु नादृशैकत्वेषु समन्तामावान्न व्यभिचार इति भावः नादृशधूमैकत्वादेर्व्यभिचारं वारयति नादृशेति वह्निसंयुक्ते
रितिरित्थं संवेधमत्यह्नि यावदाश्रयसंनिकर्षस्य हेतुतया वह्नस्य मात्राणामत्यह्नि यावत्तादृशकारणोत्पत्तिरिति वह्निसंयुक्तत्रसरेणुसं
योगानां व्यभिचारसंपादकवह्निसमवधानकालीनत्वरक्षायै त्रसरेणुविशेषणं तन्मते स्थूलधूमोत्पत्तिकालोत्पन्न
स्थूलधूमारंभकधूमत्रसरेणुत्वावच्छिन्नसंयोगमत्यह्ने॰ अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसंबंधितावच्छेदकमकारकत्वानेति नादृशत्रसरेणुत्वा राम॰

द्विप्रकारकज्ञानेत्यर्थः अत्र वह्नींधनसंयोगस्तत्रारंभकसंयोग[illegible]जनोयः मद्रतिक्रमतत्त्वनाद्दशात्स्थूलधूमारंभकत्र्यस
रेणवादिसंयोगोत्पत्तिकालोत्पन्नस्यानद्व्यवहितपूर्वकालोत्पन्नस्य च संबंधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य तद्धूमसमवधान
कालीनत्वाभावेन तद्धूमसमवधानसामग्र्यपूर्वोत्पन्नताद्दशाज्ञानमादायैवव्यभिचारो वाच्यस्तस्य च द्विक्षणस्थायित्वपात्ता
द्दशायाम्पहत्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यंतस्थायित्वाभावेन हेतुत्वं न संभवतीत्यत उक्तमपेक्षबुद्ध्यात्मके इति वह्न्यसमवधाने
तितद्धूमसमवधानेत्यर्थः एवमग्रेपि वह्निसंयोगेति वह्निस्त्रसरेणसंयोगेत्यर्थः मन्नु तादृशधूमारंभकसंयोगोत्पत्ति
कालेकदाचिद्वह्निसंयोगान्तरानुत्पादेपि संभवतीत्युक्तव्यभिचारतादवस्थ्यं तदनुत्पादे संदेहे पिव्यभिचारसंदेहो दुर्वार
त्वमत आह वस्तुतस्त्विति तद्धूमसमवधानत्वेन सकलतन्निवेशे गौरवेणात्र प्रथमोपस्थितत्वाद्धनद्धूमसमवधानस्यैव
निवेशउचितइत्याशयेनाह तद्धूमेति अप्येवंविशेष्यदले प्यागतद्धूमसमवधानप्रागभाव एव निवेश्यतां एवं च तत्
द्धूमसमवधानत्वावच्छिन्नप्रागभावपर्यंतानिवेशेन लाघवमपीति चेन्न इष्टापत्तेः तद्दसमवहितेत्तितत्प्रागभावकाली

श्री· 165

83 नेत्यर्थः सामग्र्यजन्यत्वस्येति सामग्र्यनंतर्भाविधूमस्याप्याद्यतदुत्पत्तिसमवधानप्रागभावकालीनस्वप्रागभावजन्यतापात्तत्र
सत्येतासिद्धेः स्यादिति नद्दंतर्भावः एवं चाद्याधारताकारतात्मकधूमसामग्र्याधूमावयवसंयोगरूपाया एतादृशप्रागभाव-
कालीनत्वाभावासिद्धेः प्रागुक्ते· प्रागुक्तपत्यहे· व्यभिचार इति आद्यतदुत्पत्तिसमवधानप्रागभावकालीनापेक्षासुखात्मक
संबंधितावच्छेदकप्रकारकस्वात्मरूपसामग्र्यजन्यत्वेन सत्त्वं माभावादिति भावः नत्संयोगेति उत्तरसंयोगेत्यर्थः नदाईंधने
तितत्संयोगाश्रयाईंधनेत्यर्थः नदाश्रयेंधनेति नद्दिंधनस्याधिकरणविधयातत्क्रियानाशेन तत्संयोगनाशे चेद्धेतुत्वमि-
तिसत्त्वनायाश्रयत्वोक्तिः परं केवलं· संयोगिविशेषितस्यैवेति यत्र धूमसंयोगस्य कारणत्वं तत्र संयोगेन धूमस्यापिका-
रणत्वमितिनियमांगीकारादितिभावः क्वचित्तु वस्तुतस्त्वित्यादिभावइत्यंतः पाठो नास्त्येव स तु लेखकप्रमादादिति बोध्यं का-
लोपाधिविधयेति इदमुपलक्षणं· दिगुपाधिविधयेत्यपि बोध्यं नाप्रसिद्धिरिति इदं च रसविशेषस्पर्शविशेषादिमात्रं कारणता-
वच्छेदकत्वमेव न तु कारणत्वमिति मतावलंबेन· एतेन तद्ध्वंसे कारणगतरसविशेषस्यैव धूमेपि कारणगतस्पर्शवि एतम०

शेषस्य हेतुतयायावत्तादृशकारणांतर्गतस्य तस्य वह्न्यसमवधानकालीनत्वाभावेनाप्रसिद्धिरस्त्वेवेति निरस्तं तस्य वह्न्यस
मवधानेनरत्वाभावाच्च तत्साधारण्यस्यैवेति प्राग्वह्निचरमवह्न्येतदन्यतरत्वस्यैवमर्थः वक्ष्यनयेतितद्व्यक्तिविशेषणा
नयेत्यादि तद्व्यक्तित्वेनेति तदन्यसमवधानकालीनेत्यत्र तद्व्यक्तिपदेनेति शेषः मदीयमेवेति धूमकारणीभूतचरमव
ह्निव्यक्तेः पवित्वादृशकारणांतर्गतत्वात् तदन्यसमवधानकालीनत्वाद्विति भावः। नचैवं दीधितौ वह्निपदोपादानमसंग
तमिति वाच्यं व्यक्तिविशेषोपादाने तात्पर्यग्राहकतयैव तत्संगतेः उक्तरीत्या दृष्टान्तरानीतवह्निमादायैवान्वयव्यतिरेक
ग्रहेणा तत्साधारण्यस्यैव तद्व्यक्तित्वस्यावश्यंवक्तव्यतयाः प्रसिद्धिवारणार्थतया वह्निपदं हेयमेवेत्यस्वरसादाह नवीना
नां पंथा इति प्रतियोग्युपलंभकयावद्व्यक्तिसमवधानस्यैकदाऽसंभवदुक्ताशयेनाह तदुपलंभकतावच्छेदक इति तादृ
शयावत्कारणांतर्गतार्द्धिनादृश्यसामान्यतो वह्न्यसमवधानकालीनत्वाभावेनाप्रसिद्धिरित्याशयेनाह कारणताव
च्छेदक इति पर्यवसितार्थ इति विशेष्यदलस्येत्यादि अत्र सत्यंतं वह्न्यसमवधानकालीनत्वं च यथाश्रुतार्थकमेव

दी.　५४

167

वह्नेर्वह्नित्वेनैवानिवेशादिति ध्येयं । नन्वेवमपि धूमसमवायित्वरूपधूमावयवत्वस्य तत्संयोगत्वरूपधूमावयवसंयोगत्वस्य वा
दुरूपयावन्मात्रकारणतावच्छेदकान्तर्गतस्यैकस्य समकक्ष्यानैककालीनत्वज्ञानाभावादप्रसिद्धिरत आह धूमावयवस्य चेति अवच्छेदकेति
उपलक्षितेत्यर्थः नियामकत्वेनितरपादवयवाद्यवयवस्यापि धूमसमवायित्वोपलक्षिततया तादृशनियमानुपपत्तेरिति
भावः वस्तुतस्तु तेन रूपेणाहेतुत्वे गौरवमेव बाधकं रूपं रसवद्विशेषस्पर्शविशेषादेः कारणत्वमतानुसारेणाह पृथिवी
त्वेन चेति विशेषरूपेणापि धूमावयवसंयोगत्वादिनापि मानाभावादिस्य विशेषहेतुतया अतिप्रसंगस्य निरासादिति भा
वः परमाण्वारब्धावितिमहाप्रलयानङ्गीकारेणोक्तं तदङ्गीकारे व्याहतमाह द्व्यणुकेति द्व्यणुकारंभकतावच्छेदकेत्यर्थः अग्निसंयोगात् नि
रोगेनुमस्याकाश्यात् दिशेति पूर्वापरादिप्रतिष्याधि तद्बुद्धिपरत्वे तत्सावयवत्वे सामान्यतो व्याप्यसमवधानकालीनत्वनिर्णय
मुपेन्य दूषणांतरमाह नान्तरीयकवह्निकेति अत्र नान्तरीयकोऽभ्यपासिद्धो वह्निर्यत्रेति धूमस्याव्यजन्यत्वेनैवह्नितिय
तोप्यत्रिकेधूमरूपविशेषस्यार्थः नाहवेति नीलाद्यात्मकेत्यर्थः एवमग्रेपिलाघवाद्ववयवहेत्वमनिवेशादित्वाद्यारूप रामः

त्वेनैवेति अतिप्रसंगवारणोपायं दर्शयति स्वसमवायीति । यत्तु नांतरीयकेतीति एतन्मतेन जन्यत्वं यथाश्रुतमेव न तु वक्ष्यमाणस
मवधानकालीनत्वादिरूपं । यद्यप्येतन्मते आपादककोटौ सत्यंतार्थविशेषणतास्पष्टा दाहावेव व्यभिचारवारणप्रयोजनं सं
भवति न त्वपि क्वचिद्विहरणीय स्वसत्यंतार्थस्य त्वाद्वृत्तिं प्रदर्शयितुं नांतरीयकवह्नेकानुधावनं वह्निजन्यत्वाभाव इति व
स्फुटत्वाद्युपदर्शितयुक्तेरेतन्मतेपि वह्नेः समवहितजन्यत्वं वह्निजन्यत्वपर्यवसितत्वाच्च व्यभिचाराशयः शोधितो आपादकको
टावेव । आपादककोटिप्रविष्टवह्निजन्यत्वाभाव एव एव एवकारेणापाद्यकोटिप्रतीयोगी विशेषणत्वव्यवच्छेदः व्याख्या
यां मूलेतिजन्यो न स्यादिति मूलेन्यथार्थः यथाश्रुतेन यथाश्रुतसत्यंतार्थे न व्यभिचारेतिनांतरीयकवह्निकत्वादिः न वह्नि
घटितेमीतिहेतुसमहस्यैव सामग्रीत्वेन वह्नेर्नांतरीयकवह्निकाहेतुतयातत्सामग्र्यघटकत्वादिति भावः अतिस्थ्रपरे
तिवह्नेर्धूमकारणत्वसंदेहेन धूमसामग्र्यां वह्न्यघटितत्वसंदेहे जन्यत्वे न निश्चितेधूमेपि वह्न्यघटितसामग्रीजन्यत्व
स्वसंदेहादिति भावः ननु पक्षे आपादकानिश्चयस्तर्कानुगुण एवेत्यत आह न च्यावेति आपादकविशेषणेति विपर्यये

वन्हिजन्यत्वकोटिमात्रपर्यवसानायपक्षतावच्छेदककोटौनिविष्टत्वात् । स्वोक्तेतिवस्तुतइत्यादिनास्वयंपरिष्कृतेत्यर्थः
मूलंकिमवच्छेदेरेवभविष्यतीत्यादिमूलं । विवक्षितेतिवस्तुतइत्यादिनेत्यादि उभयत्रैव । शंकाद्वयएव । कोटिद्वयाहितेत्याद्येय
मन्यावच्छेदेनकोटिद्वयंमंत्येनतत्सामानाधिकरण्यमेतिद्वयोर्भेदइतिध्येयं ननुप्रतियोगीनोहेतोरप्रसिद्ध्याऽहेतुमत्त्वशंकैवा
नुपपन्नेत्यतआह नत्वावेतीयरमतानुसारेणाहासतत्वान्नोतिकार्यसामान्यमइति शंकेत्यत्रेतनेनान्वितंउभयसाधारणप
ताहकार्यत्वावच्छिन्नेतिकार्यसामान्यात्ववच्छिन्नेत्यर्थः पूर्ववन्निवइतिसप्तम्यर्थविषयितान्वियपतत्वादेरित्तिकार्यसामान्यनिय
तत्वादेरित्यर्थः विवक्षितेतिमूलइत्यादि । नत्याचोक्तरीत्यामतियोगीप्रसिद्ध्यानाहेतुमत्त्वशंकानुपपत्तिरितिभावः आपा
द्येति वस्तुतइतिकस्येआपाद्यापादकयोरुभयोरेवहेतुनाघटितत्वेनापाद्येपिहेतुतायाःसत्त्वेवयाद्वितिभावः । विशेषणा
भावेन । तद्वारा । तत्प्रयुक्तविशिष्टाभावमादायेतिपावत । मूलानुरोधेनेतिनादृशमूलादन्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानस्ये
वशंकाप्रतिबंधकत्वमाहितिभावः तत्परमितितादृशान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरमित्यर्थः शेषिनो । तमरपेवना रामं॰

दृष्टान्तो ध्वपरमेव स्वंक्रियते ऽनयेति करणात्मनुमानस्य स्वस्य क्रियायस्याऽनिष्पुत्तस्यावा स्वक्रियापदेन ताद्दृशबोधलाभसंभ
वादिति भावः व्याख्यामप्युपाश्रुते उपादानपदक्रियायद्यो भविष्यमनेनोत्तरवच्छिन्नेककारणताग्रहइति नत्स्येव धूमत्वाव
छेदेन वह्निव्याप्तिग्रहोपयोगित्वादिति भावः विशेषेऽधूमवि शेषे सामान्यतः धूमत्ववह्नित्वाभ्यां ताद्दृशजन्यत्वस्य तृणा
दिजन्यत्वस्य ताद्दृशव्याप्तिग्रहानेति न चावतारणो कथं वह्निजन्यत्वग्रहस्यानुमानमाति विरोध इति वाच्यं कार्यकारणभावग्रह
स्यैव व्याप्तिपरिच्छेदकत्वाभिप्रायेणाविरोधात् अत एव लाघवसत्वेन ताद्दृशसामग्रीविशेषत्वं निवेशितमेव अत एव
अतोऽपि उन्नेजकतावच्छेदककोटौ निवेशादपीत्यपि नापूर्वापरदर्शितरीत्या हाऽयपीत्यादिकशंकामातिवंधरूपफलसमुच्च
यः कथमेके तिलाघवज्ञानादिकमनुमेनकोत्तमसाभिचारनिरासियत्वेन प्रतिबंधकत्वांतरकल्पनस्यावश्यकत्वादिति
भावः विशेषणाभावेनेति इदं च लाघवाद्यनुसंधानसत्वे तद्दसत्वे तु विशेषणविशेष्योभयाभावेनेत्यपि द्रष्टव्यं धूमत्वा
वच्छिन्नमेवेतिपत्वेनप्रतिपिद्धमत्वसामानाधिकरण्येनैव पहृत्वं न वह्निरोधितो धूमत्वावच्छिन्नस्येति विरुद्धं धूमत्वावच्छे

शी·
56

देन पक्षत्वेन तत्र प्रतियोगिनिरूपितसाध्याभावाकान्ततांशे शान्तस्यापत्या पत्त्यावृत्तमत्वावच्छिन्नस्येतरस्य धर्मत्वविशिष्टस्येत्यर्थकतयाऽ
विरोधात् नचैवं पूर्वस्मादभेदः अत्र वह्निसमवहितत्वज्ञमत्वस्य यथाश्रुतस्यैव तिविषतयाभेदात् कदिनिनदसत् अनुपदमेव
दीधितौ तत्त्वोक्तन्यायेनेत्यादिनाधूमत्वावच्छेदेन प्रतियोगिनिरूपितस्यापत्तेरनात् नचैतदनुपपत्त्यादिकं सामानाधिकरण्येनैव तद्दु
यथारकमिति वाच्यं· सामानाधिकरण्येन तन्निरूपितस्यैव हि रिद्वियेयापि संभवेन मनसैव सुज्ञत्वमिमिमनोनुधावन्नैव यथाप
ते· जन्यो नस्याहिति मूले जन्यत्वस्य विशेष्यतयानिवेशान दीधितौ जन्यत्वावि शिष्टस्येति विशेषणतया जन्यत्वनिवेशे द्वासा
नुपपत्ता वादाह अग्नेरित्यादि यरामर्शीर्य मितितच्छेदेन पर्वीपस्थितविशेष्यस्यैव परामर्शादित्यर्थः नरेवं वह्निसमवहित
जन्यत्वमेव यथाश्रुतेति यथाश्रुतत्वं च वह्निसमवधानाभाववत्सामग्र्यजन्यत्वरूपत्वं नि रासे इति प्राकृतदृष्टिसिद्धेरिसुक्षरीत्या
तादृशवह्निप्रागसंभवादिति भावः वह्नियुक्तेति वह्निसमवहितेत्यर्थः कलाययुयास्मलेति पाठः दीधितिस्थजन्यत्वपदस्य प्रयोज
नार्थकत्वादिति भावः वह्निव्यतिरेकेति वह्नेर्व्यतिरेको यत्रेति अनुपपत्त्यावह्न्यसमवहितेत्यर्थः तेन संबंधेन धूमजनकतावच्छेदक रामं°

130

संबंधेन॰ अन्यथासिद्धत्वशंकया॰ अन्यथासिद्धवह्निसंनिधिकत्वशंकापाजनकत्वेति धूमजनकत्वेइत्यर्थः धूमेजन्यत्वेत्तिया
वन्न्यथ्यांवयाचेतितभयथ्यापि धूमत्वसामानाधिकरण्येनवन्ह्यसमवहितजन्यत्वकोटिकशंकायाअपर्यवसानादितिभावः
वन्हिश्चेत्यतिवन्ह्यसमवहितेत्यर्थः धूमजनकत्वसंभावनायाः धूमेक्वचिद्वन्हिंवाविशेषेनसत्वासाध्य· नाद्दृशासमूहाजन्यत्वयो
कायाः विकल्पेनजनकत्वंशंकायास्तत्रैवपर्यवसानादितिभावः कारणांतरेति आर्द्रेंधनादीत्यर्थः तत्प्रयोजकत्वेधूमा
नुमितिसामान्यप्रयोजकत्वं· नघटतइति उक्तस्यत्वेधूमानुमितिप्रयोजकत्वस्यार्द्रेंधनाद्यभावएवसत्वादितिभावः तदुपा
दानपदस्य· तदुपादानमेवशंकाप्रतिबंधकमितिमूलस्यतदुपादानपदस्य· निर्णायमिति अर्थमितिशेषः प्रत्यासत्त्या
व· नहिवरणात्पयंवन्हेरुपादानेस्त्रियमतः कथंकुर्यादितिप्रश्नमवाक्यमेव· तथाताद्दृशानिर्णयार्थकतया· व्याचष्टइति
विवरणाविभ्रियमाणागाकयोरेकार्थकत्वंस्योचितमादितिभावः यथाश्रुतेतुवान्हयदस्यवान्हिसमवहितार्थकत्वमनाद्द
वन्ह्यर्थकत्वेतु· विवहितार्थेतिनाद्दृशानिर्णयार्थत्यर्थः बाधितेचेतिधूमार्थेवन्हिभिन्नार्द्रेंधनादेरुपादानादितिभावः श्र

टी॰ त्र यद्दीधितौ वह्नेरित्यादिसात्पर्यमिति संतत एको ग्रंथः ननु वह्नेरित्याद्युपादान मित्यंन अत्र वेत्यादिनात्पर्यमित्यंतेन सुभिप्रेतोपनं
87 यस्त त्यासमुपादान मित्यस्यो हेक नवेयर्थ्यमात्रे वेत्यनेनत्वाख्येयग्रंथानुद्दंकेनेन वाल्यग्रकजापन्नेरिति ध्येयं॰ व्याख्यायां नि
यमाधीने निवह्नेरुपादाने नियमनस्यत्रयोजनाल्लभ्ये वह्नेर्नियमजगद्युपादान मित्यत्र वह्निसम भिव्याहृतापर्वकेवान्दियद्दोपाद
नपदयोरंतर्निर्विशेषिकारसमानार्थकनियमपदार्थनियमाभीनत्वस्यव्यवच्छेदस्वाधेसंभवादिति भावः असंगतेः वह्नि
समभिव्याहृतानुपादाने नियमअवच्छेद्यत्वोक्तेरसंगते॰ मतांतरमाह नियमनरतिकुर्यादिति इत्यत्र सममभिव्याहृतं उत्ककत्वे कथ
मित्यत्रान्वयिअवच्छेद्यस्य आहोप्यस्य॰ यथाश्रुतेऽन्वयित्याः संगतेरपरीहारात् ऽहृदूरत्वात् स्वरसाद्दाहृत्वादिति॰ निय
मपदार्थस्येति नियमपदं नियमपदसमानार्थकपदमेवकारस्तदर्थस्येत्यर्थः नद्दुपादानमेवेत्यत्र योजनालभ्येतस्ये
वोपादानमित्यत्र वह्निसमभिव्याहृतार्थकतन्यदोपादानपदयोरंतर्निविष्टनियमार्थकपदेवकारापेक्षिकाप्रतिबंधकत्वस्य
न्वयासंभवादिति भावः नव्यास्त्वेनिनहि वरणरूपेवह्नेरित्यादिवाक्ये पिलक्षणायानियमपदार्थे तदन्यत्वज्ञानेनातात्पर्यमिति राम॰

175

घादकमिति शेषः न च्छेत्ति नियमपदस्याक्षेपार्थः अग्रकृतमिति विवरणवाक्यविध्रियमाणवाक्ययोरेकार्थकतयावि
ध्रियमाणवाक्ये नियमपदस्यतात्पर्याभावे विवरणवाक्येपि तत्संभवादिति भावः आह न च तृणस्याउपादानपदार्थत्वेनेह
जन्यत्वज्ञानेउपादानपदस्याक्षेपार्थं संबंधमाह इत्यर्थपर्यवसानमिति क्रमेणाकृत्याप्रवृत्त्यानुसारेणोत्तरे किं त्वर्थपर्यवसानइ
त्यर्थः अन्वयादीति आदिना व्यतिरेकपरिग्रहः अन्वयांशस्य नियतान्वयांशस्यैकस्य समवहितान् न्यायान्वयवैतिज
न्यत्वविशिष्टेसादि जन्यस्यैकस्य प्रकरणादिनागवंभाभावादिति भावः नियतस्येतीतिनियतस्येत्याद्यर्थः ननु कार्यकार
णाभावग्राहकतर्कस्यापि वह्निजन्यत्वनिर्णयद्वारा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कांतरसंपा
दकत्वेन तत्र द्वारा व्यभिचारशंकानिराकरणोपयोगितया न वैयर्थ्यं उपायस्योपायांतरादूषकत्वादित्यत आह किं चेति
तद्वह्निरितस्य तद्वह्निसमवधानप्रागभावकालीनत्वस्य अनिर्णयात् निर्णयासंभवात् तत्र हेतुमाह धूमस्य तत्र धूमका
रणोत्तद्वह्निसमवधानप्रागभावकालीनत्वाभावेन धूमस्याविच्छेदेन तत्तद्वह्निसमवधानप्रागभावकालीनयावत्कारण

टी

कत्वाभावादिति भावः वह्निव्यभिचारिनिष्ठसंयोगेनेत्यादि सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तद्धटकसंयोगेन एवमग्रेपि ॥
व्याप्तिग्राहकतर्केति मूलोक्ततर्कोत्तिसंयोगेन वह्निजन्यत्वनिश्चये आयाव्यक्तिरेकनिर्णयसंपन्नो व्याप्तिग्राहकतर्कभ
तादिति भावः मनुव्यधिकरणस्य जनकत्वशंकायाम् व्याप्याभावानवगाहितया संयोगेन वह्निजन्यत्वनिश्चयाविरो
धितया न तन्निरासायेदं हेतुमत इत्याह व्यधिकरणस्येति तन्निरासार्थमिति संयोगेन वह्निजन्यत्वाभावशंकायास्तन्निश्चय
विरोधितया न तन्निरासस्यावश्यकत्वादिति भावः आपादकएवेत्यादि नेव विपर्ययेन कोटिमात्रपर्यवसानापत्तेः सम
न्तं निवेशनीयमिति ध्येयं निष्कर्षे इति याग्रुपदर्शितमुक्तेत्यादिः स्वसमानाधिकरणेति निश्चयेनेन सामानाधिकरण्यापत्तिरि
ति प्रत्यासत्त्या वह्निजन्यत्वे सचितं स्वावयवजन्यत्वादितिनत्याच यथाश्रुतमूलानुरोधे यदृच्छाविशेषणासिद्धिर्निष्कर्षे
व्याप्यापाद्यप्रतीयोग्यसिद्धिरिति भावः ठक्कन्यायेनेति विशेषणावत्त्वे तन्निर्णीतिविशिष्टाभावसिद्धेर्विशेष्याभावमात्रपर्य
वसायितेत्युक्तप्रायत्वाद् विशेष्याभावसिद्धिरिति इदं च यथाश्रुतमूलानुरोधेन इदमुपलक्षणं निष्कर्षेऽपि हेत्वापाद्य राम०

प्रतियोगिसिद्धावेवतर्कप्रवृत्तिरितिद्रष्टव्यं· ननु सापंतं· संयुक्तसंयोगादीतिः आदिनातादात्म्यादिपरिग्रहः ताहृशाज
न्येतिसंयोगानिमित्तसंबंधेनवन्ह्यजन्यत्वेनार्थः तन्निरूपणीयार्थं· आनुमानिकताहृश्याजन्यत्वनिरूपणीयार्थं· यथालोकेमेन
तिकारणासंबंधाभावस्यैवकार्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वादितिभावः उभयत्रापि· मतद्वयेपि परिष्कारमेव स्फुरयति तथेति·
तदर्थः धूमत्वावच्छेदेन ताहृशानुत्पत्तिकत्वग्रहापर्यवसायेतिकार्यानुत्पत्तेः कारणासंबंधाभावप्रयुक्तत्वादित्याशयः स्सं
बंधांतरस्य· परंपरासंबंधादेः गौरवान्नेतिउपाध्यितत्वेपीत्यादि· शरीरगौरवान्नेमर्थः तथाग्रहे· सामानाधिकरण्या
तिरिक्तप्रत्यासत्त्यावच्छिन्नजन्यत्वस्यवन्ह्यनधिकरणादेरानुत्पत्तिकत्वस्यचग्रहेच न्हि जन्यइत्तित्वस्यादित्यग्रिमेणान्वयः
परिष्काराभिप्रायेणाहवन्ह्यनधिकरणेतिवेयर्थ्यमितिन याचताहृशग्रहोपयोगेपनतर्कस्यापिवैयर्थ्यमितिभावः
धूमत्वावच्छेदेन प्रथमेन एवन ग्राहाभावमभिप्रेत्याहप्रथमेचेति· विशेषान्वयव्यतिरेकस्यसामान्यव्यभिचाराति
रीयादिरूपसहकारिलाघवप्रतीसंधानादिव शास्त्रामान्यमविच्छेदेनजन्यत्वग्राहकत्वं ननु यत्नेविद्रहकत्वमितिद्वि

नीयेवत्वमारणारोते संभवेन प्रथमेद्वेत्युक्तं सामान्येनेतिमदुक्तदिशैवेत्यादि नाहधूमजन्यत्वम्नहेत्वन्यव्यापि सामानाधिकरण्य
प्रत्यासत्याद्वह्निजन्यत्वग्रहोपगमेव यथाश्रुते मेवेति तर्कस्येत्यादि यथाश्रुतत्वमेवेत्यर्थः प्रत्यासत्त्येति प्रत्यासत्याहिन्य
र्थः तर्कस्य यथाश्रुत नन्वेवं यथार्थमेवास्तामनुकूलत्वमैवनाहधूमजन्यत्वनहाहेतन आह सामान्येनेति स्वयमपि त्वयापि अव
श्येपनितथाद्वयत्रोभ गोरितिन्यायेनदोषपरिहारयोः साम्यं किं नाहयाद्यप्रत्यासत्याहिनिवेशाप्रयुक्तगौरवसहिष्णुतयेतिभा
वः तर्कातिरेतिधूमोयदिवह्निव्यभिचारीस्यादितर्कातिरेत्यर्थः लाघवादाहउभेजकेतिशंकेतिअवच्छेदेत्यादिग्रंथेत्यर्थः
तत्रेतिशंकासत्वेप्रवृत्त्यनुपपत्त्याविन्यर्थः वाध्याहितिप्रहेतेः शंकाप्रतिबंधकत्वाभावादितिभावः सैव प्रतिबंधकपक्षस्य
यथाश्रुततात्पर्यकत्वारहस्यणाप्रयुक्तेव असंगतिः अपकर्षः तद्यथाश्रुततात्पर्येति प्रतिबंधकपक्षस्य यथाश्रुततात्पर्येत्यर्थः नचे
वेतिव्यभिचारनिश्चयेशाहानुमितोरप्यनुदयादितिभावः अहेतुसमितितेनविनापीतिमूलोक्तमितिशेषः दर्शयितिउप
पादयतिव्यभिचारेणतिसाधानेनकोष्ठनुपपत्त्यादिनावायत्रसमएव व्यभिचारशंकाविरहस्तत्रव्यभिचारादितिभावः राम०

न्याये प्रादिति यावद्यथा पुरुषत्वव्याप्यकरादिमान् पुरुष इत्यादिदंडादौ क्वचादिप्रमात्मक पुरुषत्वविशेषदर्शनसत्त्वे पुरु-
षत्वप्रमात्मकयोरत्वाराहानुमाहाभ्यां व्यभिचारे यां विशेषदर्शनसमत्वासत्त्वेन यमात्र प्रमात्वरूपे किं तु पुरुषत्वत्तम
मावच्छिन्नप्रकारत्वरूपेन यावृश्मोयदृष्टाप्युक्तं नकोभासमसेवव्याप्तिप्रमात्मयोरस्मादानुमाहाभ्यां व्यभिचारे रात्तर्कस्य
व्याप्तिप्रमात्वमजन्यत्वरूपे सत्वासत्वेन सत्त्वकोदिमादि मूलस्याभिधेते किं तु व्याप्तितद्भाववद्विप्रोष्यकत्वरूपेरस्मा
स्वं इत्यर्थः अन्येपि वोध्यादि पदिसत्रापि यत्रव्याप्तिप्रमात्वावच्छिन्नं विशेष्यता संबंधेन अत्र विशेष्यतैत्यैव पाठः प्र
मात्वावच्छिन्नते प्रमात्वघटकत्वं अन्यद्वान्वेनाहश्याविशेष्यतासंबंधेनेव हृति अन्यथाविशिष्टविशेष्यताया अनु
गतानाद्दशाशासंगतेः इत्यैवमिति इदमुपलक्षणं यत्र व्याप्तिप्रमात्वावच्छिन्नं प्रमात्वघटकविशेष्यतासंबंधेन तत्र
लाभाभावो व्याप्यभाववद्धिंद्रियसंनिकर्षोविमेयवमित्यपि द्रष्टव्यं तत्प्रमात्वामिति अलौकिके त्यादि व्याप्त्यादि प्रमायामित्य
र्थः तस्य साध्यादेः लाघवादिति प्रथम इत्यादिः संयोगेनेति द्वितीय इत्यादिः आह उभयत्र युक्तिमाह तन्निर्वर्तकत्वेनेति

श्री. विशेषदर्शनत्वेनहेतुत्वे घृतसंयोगादिजन्ये गंधसंशयाद्युत्तरकुंकुमगंधादिप्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेरितिभावः व्याप्तिग्रमप्रहेतोः
६० तन्निरासाय· तर्कस्यापीति व्यभिचारशंकाप्रतिबंधकतया छावि घटकतयावेत्यादिः· तेन रूपेणाव्यभिचारज्ञाननिवर्त्तकत्वेन·
तस्यापि तर्कस्यापि तथात्वतर्कस्य तेन रूपेण सामान्यहेतुतायाः स्वस्वतयापत्त्या मानाद्योरिति भावेन व्यभिचारज्ञानोत्तरप्रमा
त्मकप्रमत्तानिरासायाहे व्यभिचारज्ञाननिवर्त्तकस्य तर्कस्यादिनापि शेषतोपि हेतुतातर्कस्याव्यशक्तित्तिसत्तर्काद्दित्यादि मूलस्य
यथाश्रुतार्थकत्वसंभवे अत्र येनादिनातात्पर्यविरोधेन मनुष्यितमितिभावः तादृशेति प्रमात्वघटके प्रपर्य्यः अभावविन्ने कोटीति
तन्वादि प्रपर्य्यः पुरुषत्वावि शेषणस्य पुरुषसंवद्धस्याभावविकल्पादिति भावः कार्यतानवच्छेदकत्वादिति उक्तमिति शेषः
शंकेतिकारणत्वशंकेत्यर्थः तत्र कार्यकारणभावे-असंगत इति तात्त्विकस्य प्रमाणसापेक्षत्वादिति भावः शंकाप्रतिबंध
इतिविशेषदर्शनतयेत्यादि अनुयोगस्य प्रश्नस्य· असंभवादिति प्रश्नोत्तरभावविरहादिति भावः इतिग्रंथस्वरसादिति
मूलग्रंथानुपपत्तेः परार्थेतीति एवं च स्वरूपसतस्तर्कतानादिसिद्धत्वस्य प्रयोजकत्वेपि नक्षतिरिति ध्येयं· न प्राप्तमिति प्रमाणा राम॰

प्रसक्ता संगतिं परिहरति तथा चेत्यादिना· अर्थापन्नेत्यादिरिति तथा चानुमानत्वादित्यनेनानुमानस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन
यद्दर्शनवत्त्वस्यात्र स्वव्याप्यादर्शनं न स्मरणेन न संभवतीति भावः पक्षेतरत्वस्यापि पक्ष एवेति शेषः संभवतीति तथा चोक्तस्य
त्व एव पक्षेतरत्वस्योपाधित्वासंभवेनानुमानप्रामाण्यानानुमानमात्रोच्छेद इति भावः अनिश्चितेतीति तथा च दृष्टाधितावनि
श्चिते साध्यवैकल्यादित्यत्र एकोऽग्रयः पक्षे साध्यानिर्णये ऽनुमानवैकल्यादिति निश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र संभवित्वा
दिति योजना· न चानुमानवैकल्येपि तदनुमानस्यैवानुच्छेदान्नानुमानमात्रोच्छेद इत्यत आह एवं चेति नैव· साध्यव्यापक
त्वे सतीत्याद्युक्तरूपेणोपाधेः उक्तत्वादिति साध्यव्यापकत्वेनेत्यनेन साध्यव्यापकत्वस्य तद्व्यतिरेकान्यत्वहेतुत्वस्यानेन च साधनाव्या
पकत्वस्योक्तत्वादिति भावः यद्व्यभिचारेण व्यापकत्वं तद्व्यभिचारानुमितिस्वरूपयोग्यत्वेन देहदशरूपेणोपाधित्वे न तत्संदे
त्वेपि नानुमानमात्रोच्छेद इति न हि वयमित्यादि मूलासंगतेरतो व्याप्यवृत्तेर्व्यभिचारेति उपधायकत्वेन· उपधायकव्य
भिचारप्रतियोगित्वेन· एवं चेत्यादि· तथा च पक्षेतररूपेणोपाधित्वेन दूषकत्वमयोग्यत्वे तद्वानुमानमात्रोच्छेद

दी॰ ९१

इति सव्यभिचारानुमित्युपधायकत्वगर्भमुपाधित्वमेवासंभवि तत्रापि पक्षेतरत्वोपाधेः संभवादित्युपाधेर्न दोषस्समिति पूर्व
पक्षस्संभवतीतरदेव नेमाशयः तस्येति एवं च मूलेन तत्रेति पाठे विषयत्वर्थे सप्तमी मूलार्थः न हि व्यभिचारादिमूलार्थः मूले
साध्यव्यावर्तकेन येतितन्मात्रमस्येत्यादि पक्षवृत्तिर्यत्साध्यव्यापकस्तेन प्रकृते तस्य पक्षेतरत्वस्य व्यतिरेकेतत्तन्मात्रमस्येत्यर्थः प्र
तिबंधकतयेति तत्त्वे च न ह्यभावसाध्यवत्तातानमुद्रयेति भावः व्याप्यत्वमेवोपपादयति मूले साध्यकसातिरेकरणेति यावत्सत्त्र
तिपक्षोत्थापकत्वेनोपाधेर्दोषकत्वमिति ध्येयं प्रतिकूलतर्केति साध्यं यदि पक्षेतरत्वनिष्ठव्यापकतां कस्मात् न स्या॰ति
व्याप्ततार्थनिरोधियास्य पक्षविशेष्यकज्ञानसामान्यकं स्यादित्याकारकप्रतिकूलतर्केत्यर्थः अनुमानखंडेति किंचिदंशभाग
नेति शेषः ॥ ॥इति श्रीमन्महादेवरचितायां सव्यभिचारप्रकरणभवानंदीव्याख्यायां तर्कदीपव्याख्या॥ ॥ श्रीरस्तु॥ ॥
इत्येव पाठ इति एवकारेणादिपदघटितपाठव्यवच्छेदः तत्परित्यागस्याभावादिति भावः इत्यपि पाठ इति क्वचित्पुस्तके प्रती
तिशेषः तत्र नादरणपाठे असंभवतयेति लक्षणस्येत्यादि असंभवितयेत्यर्थः नहि शेषरतास्येति साध्यतावच्छेदकसंबं राम॰

धावच्छिन्नत्वविशेषणतास्वेमयर्थः क्वचित्स्वपपाठः नचतत्राद्विनिष्वादिपाठोस्ति· तत्रापपाठइत्यस्मादिपद्यपरित्यागाभा
वादितिशेषः वस्त्वाद्यभावमादायासंभवतया समवायेनवन्ह्याद्यभावमादायसाध्यतावच्छेदकसंबंधघटितप्रतीयोग्य
सामान्याधिकरण्यविशेषणस्यासंभवितयातादृशाभावितस्यासंभवितयेतियावत् तद्विशेषणतास्वतद्विशेषणतासेवसा
ध्यतावच्छेदकसंबंधघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणतास्वेवेतियावत् एवकारेणसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नत्वव्यवच्छेदः अभावावच्छिन्नाइतितत्कालावच्छिन्नविशेषणतया भावविशिष्टाइत्यर्थः इदंचव्यभिचारस्थलेपितादृ
स्वरूपसंबंधेनाभावविशेषणतानतयाचप्रतीयोगिसामानाधिकरण्यस्योपस्थितावनुपस्थितौवतानुमित्यनुपपत्तिरिति
भावः यावंतइतिइदंचव्यभिचारस्थलेपितादृशयत्किंचिदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादनुमितेर्वारणाय· तादृशाः
हेतुसमानाधिकरणाः तत्पुरुषीयानुमितौ· तत्पुरुषीयतत्कालीनानुमितौ· ज्ञानासंभवादिति· सामान्यघटितविशे
षणतानिरूपस्य सामान्याभावबुद्धिविरोधित्वादितिभावः ज्ञानासंभवादितितयाचप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेना

दि

दी. ९२

नाज्ञायमानत्वविशेषणानिष्फलमितिभावः येनकेनचिद्रूपेणेतिनचैवं प्रमेयत्वादिनाज्ञाताव्याप्यभावग्रहेप्यनुमित्या
पत्तिरितिवाच्यं स्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेनावच्छेदके यत्किंचिद्रूपे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वस्य घटितत्वस्य निवेशात् इत्यापत्तीतिअनुमितिप्रसंगइत्यादिः तादृशापद्यर्थज्ञानेतिव्याप्तिज्ञानाकारेत्यर्थः नचै
तोनितव्याप्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानाहेतुसमानाधिकरणत्वेनज्ञायमानायावंतोभावास्तत्प्रति
योगितावच्छेदकत्वस्यहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटितरूपेणभावस्यग्रहेहेतुरितिभावः न
प्रतियोगित्वेतिहेतुसमानाधिकरणत्वेनज्ञायमाननिखिलाभावप्रतियोगित्वेत्यर्थः प्रमेयधूमसामानाधिकरण्यप्रमेये उ
क्तरूपेण वह्निमत्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तादृशाभावेतिधूमसमानाधिकरणत्वेनज्ञायमानवत्स्वभावेत्यर्थः त
थाचतदाहत्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहासंभवइति
भावः एतदधिकरणेतिएतच्छब्देनयत्रधूमाधिकरणेरासभत्वस्यपरिग्रहः तेनतसमन्वारोपेणतस्योपपत्तिः तत्संग्र रा०

हेतित्यधिकरणांतरवृत्त्यभावप्रतियोगिहेत्वर्थः तथा च तादृशसाध्यमोत्पादेयीत्यनेनाभिमतस्य धूमाधिकरणेतद्वृत्तिनि
खिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वयमोत्पादस्यासंभव इति भावः ३ हे अनुपपत्त्यंतरमनेनेत्यादिवह्निमात्रानुप
पत्तेराह इत्थं चेति अधिकरणेति धूमाधिकरणेत्यर्थः इत्युक्त इति तावतापि वह्निमात्रानुपपत्तिवारणासंभवादिति भा
वः इत्थं अधिकरणांतरस्येत्यादिरूपेण धूमाधिकरणेति तद्धि एतदधिकरणनिष्ठाभावानामेव धूमसमानाधिकरणा
त्वेन तानादि इति भावः एतद्वृत्त्यभावेति एतद्वृत्तिनिखिलाभावेत्यर्थः एवमग्रेपि ममोत्पादेयीति अग्रेत्यादावेतानादिकं
विनाव्यभिचारिलिंगकानुमितेरपि भ्रमजन्यत्वनियमेन तत्समाधानुमितेरसंभवसूचनापरमात्वमुक्तेस्मरणादी
ति अस्मिन्पक्षे तदपरिग्रहः अनुमित्यापत्तिरिति अयं दोषः स्यात् अभावे धूमसामानाधिकरण्यभ्रमाभावदशायां वो
धः एतेन धूमाधिकरणांतरानुपस्थितावित्यस्य धूमाधिकरणांतरस्याभावनिष्ठवह्नित्वनिरूपकतयानुपस्थिता
वित्यर्थकरणेन तदधिकरणे धूमाधिकरणे तन्महानसे तत्र वह्नेर्निरूपितेन पहतनाया असंभवादाह पहतेत्यादि इति नि

१३

185

दी·

93

व्याप्यभाववद्वृत्तित्वाभिप्रायः भ्रमज्ञानात्मकपरामर्शं विहाय स्मरणाद्यात्मकपरामर्शपर्यन्तानुसरणबीजमाह सामान्य
लक्षणायेति यद्यप्येकैकधूमवत्त्व सामान्यलक्षणयापि धूमाधिकरणान्तरोपस्थितिसंभवादिति भावः अधिकरणान्तरेति धूमे
त्यादिः तत्तद्धूमाधिकरणान्तरानुपस्थिताविति इत्यादीति आदिना प्रमेयत्वादिनाधिकरणान्तरोपस्थितिसंभवेन तद्विरह
मिश्रस्य परिग्रहः महानसइवेति पाठः अनुमितावितीति पर्वतादावित्यनुषज्यते एवं मन्ते संदेहदशायां तत्र तत्राव अभा
वस्यापीति हेतुसमानाधिकरणत्वेन निश्चीयमानस्य साध्याभावविशेषणत्वे तु गौरवादिकं द्रष्टव्यं तत्प्रतियोगितावच्छेदक
त्वात् महानसादिवृत्तिवह्न्यभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानतया तत्स्य धूमाधिकरणे तन्महानसवृत्तित्वेन परिग्रहा
संभवादिति भावः दीधितावेव मितिवह्न्यभाववद्धूमसमानाधिकरणप्रभ्रमदशायामिति दोषः व्याख्यायां धूमवतीति
न त्वावेत्यादि· इतरेषां तु घटाद्यभावानां तु उक्तरूपेण· अमुक्तप्रतियोगिकात्यन्ताभावादिरूपेण व्यभिचारज्ञानदशायामपि· वह्नि
त्वे धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति भ्रमकालेपि· तेन रूपेण व्युत्क्रमप्रतियोगिकात्यन्ताभावादिरूपेण· ३ राम०

ग्रहणमिति तदानीं वह्नित्वधर्मसमानाधिकरणमुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहसंभवादिति भावः । नन्वेवं दोषः उ
भयोरेव वह्नित्वेनरूपेण प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहत्वस्योदोषः उक्तत्वाभावज्ञानदशायामिति सामान्यतो वि
हाय उक्तत्वाभावभ्रमदशायामित्युक्तौ किं बीजमत आह वह्न्याभावेति वह्नित्वावच्छेदेन सर्वः उक्तत्वज्ञानदशायामपि ।
उक्तत्वसंदेहदशायामपि । वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य उक्तप्रतियोगिकत्वसंदेहोऽप्यपकृष्टत्वे इति शेषः । तत्स्यैव ताद
शासंशयापसामग्रीसत्त्वे च । निरुक्तानिश्चयासंभवादिति संशयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादिति भावः । सामग्रीति संशये मादृग् प्र
मपर्येति तित्याद्युक्तमपदं निरुक्तपरमिति भावः । द्वितीयाद्याभावानामिति अत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटिता
घटितान्यभिचारयेरनवच्छेदकमित्यत्र अभ्यन्तान्योन्याभावविवक्षाभेदेन वानुपपत्त्याभिमिति नव हु वचनानुपपत्तिरिति ध्ये
यं तानमेवेति एवकारेणाविषयत्वावच्छेद । नहीति हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धिं प्रति ः प्र
तिबध्यतावच्छेदकत्वादिति हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वा

२८

१८७

टी ९५

दितिभावः अतिप्रसंग इति तादृशज्ञानस्य वह्नित्वविशेष्यकघटप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नंप्रतिविरोधित्वादिति भावः घटकीभूते
ति घटकत्वं च भेदस्याहि इति भावः भेदसाधारण्येन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितानवच्छेदकत्वग्रहसंग्रहः विषयिता
वच्छिन्नेति तादृशविषयिताशालिग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थः तेन हेतुसमानाधिकरणाभावस्याभावे नग्राभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता या अपि अधिकं त्विति साये न तादृशविषयिताव
च्छिन्नतया तन्निरूपितप्रतिबंधकताभावाय तन्नादृशानवच्छेदकत्वग्रहेति प्रसंगः विरोधित्वस्येति विरोधितावच्छेदकता
पर्याप्त्यधिकरणविषयिताशालित्वस्येत्यर्थः तेन विरोधित्वस्य विरोधितावच्छेदकधर्मविशिष्टरूपतया तादृशज्ञानत्वमादा
यनातिप्रसंगः वह्नित्वविशेष्यकत्वं वह्नित्वविशेष्यकग्रहत्वं घटितत्वस्य नु च्छ्वि विशेषणत्वभ्रमनिरासाय तादृक्सामान्य
घटितेति प्रतियोगितयेति विशिष्टस्याहि नीलो घटोस्तीति नीलघटवह्निमित्यर्थः तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकेति अत्र प्रका
रतास्वरूपसंबंधावच्छिन्नाप्रामाण्येनतादात्म्येनावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहमादाय तादृशावच्छेदकत्वाप्रामाण्याभावग्रहेनातिप्र राम

संगः तादृशावच्छेदकत्वं चेत् तादृशावच्छेदकत्वेन तादृशावच्छेदकत्वस्याभानादित्याशयः अभावप्रकारेणेति अत्रा
भावेनेति स्वरूपकथनं न तु तन्निवेशोपि इतरप्रकारतायाः तादृशप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन किंचित्प्रकारतानिरूपितत्वाभा
वेनैव वारणादिति ध्येयं यद्भावप्रकारकत्वमिति अत्राप्यभावेतिपदं तदभिप्रायेणान तु विवक्षितं प्रयोजनाभावात् अत ए
वानुपदं तत्र हीत्यादिना व्याप्यप्रकारकत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाभिधानमपि संगच्छते तद्भावव्याप्येति तद्व
व्याप्यवत्ताबोधेत्यर्थः प्रकारकत्वस्य व्याप्यप्रकारकत्वस्य अतिप्रसंगादिति तत्र वह्निव्याप्यत्वनिष्ठविषयतानिरूपिताभा
वप्रकारकत्वस्य प्रतियोगितासंबंधेन व्यापकत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वादिति भावः अप्रामाण्यप्रसिद्धेति अनाहा
र्यत्वस्याप्यप्रसिद्धेत्यर्थः न हि रोधित्वेन तन्निश्चयत्वनिष्ठतानिरूपितप्रतिबंधकत्वेन ज्ञानद्वयेति प्रतियोग्यसामा
नाधिकरण्यघटिततद्घटितज्ञानद्वयेत्यर्थः इत्यपि ज्ञानमिति अपि नाम तादृशवह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक
मिति ज्ञानपरिग्रहः अनुमित्यापत्तिरिति यथा तद्विषयविषयकस्य वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यकतादृशप्रतियो

टी. 95

गीतावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहस्य विरोधितया तादृशावन्हित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ग्रहात्तादृशानुमितिस्तथानि
रुक्तग्रहस्य विरोधितया वन्हित्वं तादृशाप्रतीयोगितानवच्छेदकमिति ग्रहाद्द्विताद्दृशानुमित्यापत्तिरिति भावः तादृशसाध्य
तावच्छेदकेति तादृशसाध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणेत्यर्थः यथाश्रुते विशिष्टस्यानतिरिक्ततया पूर्वोक्तापत्तेरवारणा
त् इत्यादिग्रहस्येति आदिना वन्हित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकमिति ग्रहपरिग्रहः एवमग्रेऽपि संबंधेति साध्यसामानाधि
करण्येत्यर्थः तेन अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वमुपेक्ष्य तादृशाविरोधित्वादरण· प्रतियोगितानवच्छेदक
त्वादिनामिति आदिना समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपरिग्रहः निरासइति प्रत्यक्षाविरोधित्वोक्ताव
भावप्रतीयोगितानवच्छेदकत्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहनिरासेऽपि वह्निमदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिग्र
हनिरासोन संभवतीत्यवरमाविरोधित्वोक्तौ तु स संभवति तस्य समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रह
विरोधित्वादिति भावः असंग्रहइति तस्य समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वादिति भावः ॥ राम०

188

धारणापि इति समूहालंबनेप्रकारभेदेन विशेष्यताभेदाद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारतानि
रूपितविशेष्यत्वं निरुक्तावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्तावगाहित्वस्य स्वातंत्र्येणानिवेशे
नापि वह्नित्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानवारणासंभवतीत्याशयेनाह समूहालंबन
ज्ञानादेर्यौति व्याप्तिलक्षणोपीति अपिनाकारणीभूतज्ञानविषयतावच्छेदकसमुच्चयः तद्विशेषणामिति न व्याप्यतान्यो
न्याभावघटितेतल्लक्षणेलाघवमितिभावः एतदिति लाघवमित्यर्थः तादृशसंबंधताभावेति साध्यतावच्छेदकसंयोगसं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकविषयत्वादिना वह्नित्वज्ञानात्यंताभावेत्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदकतयेति संयोगेनव
ह्निसाध्यके व्याप्यत्वेति शेषः तादृशावच्छेदकत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निष्कृष्टयोर्विशेषणा
नाविशेषेणाहेतुमान्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये विशेषणानाविशेषेणासाध्यवान्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे
दकावच्छिन्नघटत्वाभावघटितानां लाघवमिति अन्योन्याभावगर्भाणामित्यादिः नचविशेषणानाविशेषेणानिवेशादेव

लाघवमिति वाच्यं तन्न्यायमते साध्यवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावनिवेशेन लाघवा
भावात् अथवहितो नरत्वस्यापि तन्न्यूनवृत्तित्वघटितत्वादाहतन्न्यूनवृत्तित्वंवेति यद्रूपमिति यद्रूपपदार्थ इत्यर्थः अन्यपदेति
अत्यंताभावान्योन्याभावयोरित्यादि नन्वतिरेकिरूपापि साध्याद्यभावसामानाधिकरण्यस्य हेतावभावेन तद्ग्रहस्यान्यतरस्यासंभ
वेति केवलान्वयिस्थले चेति विशिष्योक्तिरसंगतेत्यत आह व्यतिरेकीत्यादि प्रसिद्धमिति साध्याद्यभाववद्वृत्तिपदार्थ इत्यादि
न संभवतीति साध्याद्यभावविशिष्टं यच्च साध्याद्यभावभावस्यैवाप्रसिद्धत्वादिति भावः उक्तमिति केवलान्वयिस्थले चेति विशि
ष्योक्तमित्यर्थः प्राचीननये यत्नमत्वयोरनुगमादाह एवमिति व्याप्यादिघ्नादृत्तमिति तत्र यच्च साध्याद्यभावसामानाधिक
रण्याभावस्याप्यवतादिति केनातिप्रसंग इति भावः अत एव समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वादिव ज्ञानानुगममिति पूर्वो
पदर्शितमिति शेषः असंगत इति एवकारेणात्यंताभावगर्भव्याप्तिव्यवच्छेदादिति भावः लक्षणायेति लक्षणावव्याप्तिप
देऽन्योन्यपरे वा उचितमिति संदेहे लाघवस्यैव निर्णायकत्वादिति भावः अप्रसिद्धेरिति समूहालंबनत्वस्य प्रतियोगिताम राम०

वच्छेदकत्वादिति भावः ननु नाहत्याद्यवगाहित्वप्रसिद्ध्यर्थमेव समूहालंबनपर्यन्तानुसरणमत आह लाघवादिति अत्रेष्टा
पत्तिमात्रं काहनवेति· न च पितादृशाहेतुत्वमपि· अवच्छेदकतायां व्यासज्यवृत्तित्वे विनिगमनाविरहाभावादाह गौरवे
रणं चेति लाघवात् शरीरलाघवात्· उपस्थितिलाघवमप्याह प्रथमेति प्रातिस्विकरूपेण हेतुत्वे व्यभिचारादाह विभिन्ने
तिसमाधानग्रन्थं जनज्ञानमनुपनीतममयीत्यादिग्रन्थं तात्पर्यविषयमिति हेतुधर्मिकसोपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीविरोधित्वे
ननस्वरूपस्येत्यादि यव्याख्यातं मूलत्वरूपस्योपाधिधर्मिकसाध्यसाधकत्वादिज्ञानस्याभिन्नधर्मिकत्वमपाहेतोर्व्याप्तिग्रह
विरोधित्वस्यासंगतिरेवं पूर्वपक्षे व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाहेतुत्वस्यानुक्तेः नैन व्यभिचारज्ञानस्येत्यादि मूलमप्यनु
क्तं वांनमिवेत्यत स्समुद्दिश्य घटकार्थमनुसरन्नन्यथा व्याप्यवर्ती:पाधाय: विवक्षितार्थेन व्याप्त्यविषयीत्यादिना वक्ष्यमाणमर्थे
विवक्षितार्थमेवाह दोषिनोत यात्वेपीति उपाधिरितीति पाद्यहेत्वाभाससामान्यलक्षणे साक्षात्प्रतिबंधकत्वं च ज्ञानका
प्रतिबंधकत्वे सति न प्रतिबंधकत्वमित्यर्थ इति भावः व्याख्यायां अन्योन्याभावघटितेनेति न व्याव प्रतियोग्यनधिकरण

वृत्तित्वविशेषितात्यंताभावगर्भस्यासंग्रहः तत्र वृत्तिमत्ताया अप्रसिद्ध्या अप्रभावादित्तिभावः अतएव तद्वृत्तीतीति अन्योन्याभावघ
टितेत्यर्थः तथा च प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितस्यापि संग्रह इति भावः अन्योन्यं यत्रास्तं तागुरुके तिष्ठेनीति सिद्धान्त लक्षणोक्ती
त्येत्यर्थः गुणाद्यवच्छेदेनापीति तथा च संयोगिभेदे गुणे न संयोगिभिन्नत्वमित्यादि प्रतीती गुणादौ संयोगिभेद इति षु संयो
गिभिन्नत्वाद्यवच्छेदकत्वाभावविषयिणीति न तु गुणाद्यवच्छेदेन संयोगिभेदे संयोगिभिन्नत्वाद्यभावविषयिणीति भावः सं
योगिरूपेति वस्तुगत्या, संयोगिरूपः प्रतियोगी तन्निष्ठत्वादित्यर्थः तादृशेति प्रतियोगिपदं न्नीतार्थः नाव्याप्तिरिति सत्ता
वन्निष्ठप्रतियोग्यवृत्तिद्रव्यादिभेदप्रतियोगितावच्छेदक द्रव्यत्वादेः संयोगत्वविशिष्टसंबंधेनिष्ठत्वात् शभेदप्रतियोगी
तानवच्छेदकत्वेन संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति भावः अप्रसिद्धेरिति संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितया
संयोगावच्छिन्नतद्वृत्तेः स्याप्यव्याप्यवृत्तित्वादिति भावः तदनभ्युपगमे त्वाह प्रतियोगिपदं मीविवेय धर्मं चेत्तिसंयोगीसत्ता
दिमाहेति द्रव्यादिभेद माहायैवातिप्रसंगाभावाद्गुणवान् घटेरिमाहेत्वघ्नमादिभेदस्योपाताभावमादायधर्मत्वादिपारिभाषि राम०

कावच्छेदकरूपादेवातिप्रसंगाभावादित्याशयः पूर्वकल्पे संयोगेन द्रव्यस्य व्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमे संयोगेन साध्यता
यां साध्यतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्ववारणाय तन्मध्ये दत्तसार्थक्यं संभवतीति एतत्कल्पे च तदभ्युपगमेऽपि न द्वैयर्थ्यमित्याशये
नाह सुतरामिति आहत्येवेति न यावत्पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यैवानिवेशेन नोक्तरीत्यातिव्याप्तिपरिहारसंभव इति
भावः व्याप्यवृत्तितेति अत्र व्याप्यवृत्तित्वं हेत्वधिकरणांतर्भाविनैव कथ्यते तेन संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादावपि प्रति
योग्यवृत्तित्वाप्रवेशात्संग्रहः अयमेव व्यावृत्तिपाक्षिलक्षणस्यादिः तेनानुमितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदको
द्याउपदर्शितरीत्याप्रवेशेऽपि न क्षतिः नव्यापकं तद्व्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन नाव्याप्तिः साध्य
केन हेतुः उभयत्र एतद्धर्मसामान्यमलक्षणे च संक्षेपं तेन स्वपदस्य साध्यपरतायां न व्युत्पत्तिभंगः अत एवात्र स्वसा
ध्येत्येव पाठः अन्यथा व्युत्पत्तिभंगापत्तेरित्यपि परास्तं संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ स्वसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितानवच्छेदकद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नासंताभावस्य द्रव्यत्वाद्यधिकरणेऽसावयविनि सत्त्वेनाव्याप्तेराह प्रतियोगिताव

छेदकमानवच्छेदकरूपेणनिरूप्यपेक्षया व्यापकतावच्छेदकरूपघटितनिरुक्तलघुत्वापेक्षया लघुतरमिति व्यापकतावच्छेद
करूपघटितलघुत्वापेक्षया व्यापकरूपघटितेन लघुत्वस्य लघुत्वादिति भावः नन्वेवं व्यापकरूपघटितलघुत्वा
मेव। न चैतद्घटकत्वे व्यापकतावच्छेदकरूपविशिष्टत्वेन व्यापकरूपस्य प्रवेशेन पूर्वलघुत्वान्नलघुत्वं प्रत्युत गुरुत्वमे
वेत्यत आह इदं त्विति वस्तुकथनमिति व्यापकरूपस्य वस्तुगत्या व्यापकतावच्छेदकरूपत्वे विशिष्टत्वादिति भावः अने
न व्यापकतावच्छेदकरूपविशिष्टत्वेन। उक्तमेव निरुक्तव्यापकरूपघटितमेव। दीधितिकारेणास्मत्तौ न्यायादित्ता कालिक
व्याप्यवृत्तित्वे केवलान्वयिसाध्यकेः व्याप्तिर्दुर्ज्ञानत्वे दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वे केवलान्वयिसाध्यकेपि ज्ञानाधीनमाऽ असम्भवाभाव
स्येति न दूषणम्। दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वे केवलान्वयिसंयोगाभावादि साध्यकमुपेक्ष्य। अमत्र। कालिकाव्याप्यवृत्तित्वे केवलान्व
यिसाध्यके। दुष्टेषु काधीनत्वेनेति सार्वत्रिकत्वयोगादिसाग्नियेत्यन्वयः सार्वत्रिकत्वेजितप्यावस्यन्ति विषयत्वस्य संस्का
रविषयत्वस्य च केवलान्वयित्वं न सम्भवतीति तत्परित्याग इति भावः जन्यज्ञानेनीतीअत्र जन्यत्वाताभाविषयस्यामा रामं०

रीकत्वेन जन्यज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयित्वमिति ध्येयं सर्वदैवेति तथा च तस्य नाव्याप्यवृत्तित्वमिति न त्वपरित्याग इति भावः
अत्र ज्ञानपदं विषयत्वस्य ज्ञानस्वरूपत्वाल्लाभाय विषयस्वरूपत्वेन तस्याव्याप्यवृत्तित्वेनाव्याप्यवृत्तित्वासंभवादिति ध्येयं
जन्यद्रव्यस्य प्रलयकालासंबद्धतया तन्निष्ठाभावस्य तत्कालावच्छेदेनासंभवादाह व्योमादाविति स्वात्मकाव्याप्यवृत्ति
केवलान्वयिनस्सर्वव्यापकत्वासंभवादाह व्याप्यवृत्तिकेवलान्वय्यंतरस्येति प्रमेयत्वादेरित्यर्थः तदभावासंभवस्येति
गगनाभावाभावासंभवस्येत्यर्थः इदं चाप्रथमलक्षणाभिप्रायेण द्वितीयलक्षणे गगनाभावाभावसंभवेपि गगना
भाववद्वृत्त्यन्योन्याभावाप्रसिद्ध्या व्याप्तेर्दुर्वचत्वादिति ध्येयं वन्ह्यधिकरणेति पर्वतादाविति शेषः अव्याप्तेरिति स्वाधिकरणी
भूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तित्वानवच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकेति लक्षणे तु गौरवापत्तिरिति बोध्यं गगनादिमद्भेदे एवं
तिश्चान्यभेदप्रतियोगितावच्छेदकानां हेत्वधिकरणतावत्प्रवृत्तितयान्यभेदस्य लक्षणाघटकत्वासंभवादिति भावः यत्किं
चिद्व्यक्तिसमवेतधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक इति पाठः यत्किंचिद्व्यक्त्यसमवेतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति पा

टी॰ ९९

ऽपि सम्बन्धार्थः द्रव्यद्वयस्यापीति गुरुत्वसाध्यके जातिसाध्यके चातिप्रसंगरूपेत्यादिः नियामकसंबंधेनेति समवायेन स्व
रूपसंबंधेन चेति शेषः संयोगानधिकरणत्वस्येति इदं चाव्याप्यवृत्तेरधिकरणतावप्यव्याप्यवृत्तित्वमिति निरूपणाशयेनः अन्तरा वेति
विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टसत्ताभावस्य गुणत्ववृत्तिप्रतियोगिकत्वाभावेपि गुणावृत्तितानवच्छेदकविशिष्टसत्ता
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भावः इतरथा तु साध्ये त्वहेतोः अतिव्याप्तेरपेक्षहेतोस्तु॰ नादृश्यानिरूपकत्वं स्व प्रतियोगि
निष्ठाधेयतानिरूपकत्वं॰ अन्यावच्छेदेन॰ प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेन॰ व्याख्याने॰ तादृशानिरूपकत्वस्याव्याप्यवृ
त्तित्वप्रसङ्गे नहि अव्याप्यवृत्तिज्ञापकव्याख्याने॰ तत्कल्पे॰ तादृशानिरूपकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वकल्पे॰ पृथक्शंकानुत्थाना
दिति न च यावत्तत्कल्पे एव पृथक्शंकानुदयेन पृथक्दोषदानासंगतिरिति भावः प्रथमे यावत् साध्यव्यापकव्यापककत्व
रूपानौपाधिकत्वे॰ स्वसमानेनेति अत्रावच्छेदकत्वद्वयमपहाय तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकतादृशप्रतियोगिताव
त्त्वमित्यतिलघूपि नहृत्तो संभवतीति ध्येयं॰ अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपं सर्वत्वं व्यापकत्वादन्यमनुवचमन अभिमान्यं राम॰

रिमितत्वनिरूपकेति अत्र परंपरया स्वनिरूपकत्वं स्वाश्रयनिरूपकत्वपर्यवसन्नं बोध्यं तेनाभाववत्त्वनिरूपकत्वस्य हेतुसा
मानाधिकरण्ये सत्वनिवेशनदोषो नेति ध्येयं न संभवतीति साध्यसामानाधिकरण्यमात्रस्यैव चालनीन्यायेन हेतुसा
मानाधिकरण्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति भावः अभावस्याखंडत्वादिति तथा च हेतु
सामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगितो भेदेपि न क्षतिरिति भावः इत्यतोपि एतादृशलाघवादपि॰ एवमभिधाने साध्यसामाना
धिकरण्याभावघटितलक्षणाभिधाने तनु यस्य त्योऽत्यन्ताभावघटितव्यापकत्वनिवेशाभिप्रायकमिदं लक्षणं तदा हेत्वधि
नो व्यापकतावच्छेदकप्रवेशात् संगतं इत्यत आह तादृशहेतोरिति हेत्वधिताविति आदि॰ ननु॰ लक्षणं॰ अतिव्याप्तिमिति संबंधसामान्ये
न वह्निसामानाधिकरण्याभाववति गगनादौ धूमसामानाधिकरण्याभावादिति भावः अननुगमत्वादिति पत्वतन्वप
र्यवसायित्वादिति भावः ॥ ॥इति श्रीमहादेवविरचितायां सर्वोपकारिण्यां व्याप्त्यनुगमव्याख्या ॥ ॥कार्यकारणभावग्रहे हे
ति व्याप्तिग्रहात्मककार्यं सामान्येनेत्यर्थः स्वमतानाह इति सामान्यममत्या सर्वोपसंहारादिति व्याप्तिग्रहोपायत्वं येनानुभूता

१५०

टी.

199

याः संस्कारसत्वादिति भावः समानाधिकरण्ययोरिति अत्र सामानाधिकरण्यं निरूपकताख्यपर्याप्तिसंबंधेन बोध्यं
तेन द्विवचनसंगतिः महानसीयवह्नीति व्यनुमितिं वेत्यन्तमेकोऽन्वयः वह्निपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणा
भिप्रायकः वाकारेणास्यायां तदुभयं तु समानाधिकरण्ययोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतो वह्निमानित्यनिश्चितसाध्यकानुमि
तौ व्यभिचारेण वह्निपरामर्शत्वेन हेतुत्वस्यासंभवेन तत्कृतलक्षणाकरणत्वासंभवमीति उभयत्रैवेति कस्यभेदेनेतिशो
षः स्विवह्निमत्वं निर्दिवतेस्माहस्वेव स्वाव्यतिलक्षणस्यपस्यानुशासनादिति भावः इंद्रियसंबद्धे धूमादौ धूमत्वादिति षट्विशि
षणताया धूमाद्यनुवृत्तितयाऽऽधारसमवसंगतेत्यत आह समवायघटितेति तथा च स्वैविषयिकाधारसममीति भावः धूली
पटले धूमत्वस्याविशेषणत्वादाह विशेषणत्वमिति प्रकारत्वमितितत्पाचेंद्रियसंबद्धविशेषणताविरहिपितत्वानप्रका
रताशाल्येति पर्यवसितं तेन धूमत्वादिनि षप्रकारतापाधूमादावव्यच्छेदस्य लाभेन गौकारेपिनरूक्तेः बहुव्रीह्यापत्तिरिति
अधिकरणव्युत्पत्तिहि अत्र पाशिगरिस्वादिति पमभयोगविषयत्वादिति भावः परंपरेति तत्संबंधेत्यत्र तत्पदमिद्धूयप राम॰

रंज्ञानपदं चवह्निमारणारीत्यानहिरिंद्रियजन्यज्ञानपरंतथाचतस्सन्निकृष्टविशेष्यकस्यजन्यज्ञानप्रकारत्वमत्रपरंपरा
संबंधइतिभावः सैवेतीतितत्पाद्य सैवविशेषणतेत्यस्य सैवविशेषणतापद्यमानतिकाद्यंत्यर्थः तस्याविशेषणताप
द्यमानतिपाद्यत्वकथनंतुतांत्रिकाणांतादृशपरिभाषारक्षणायेतिभावः अत्रैवेतीति अत्रेदंबोध्यंहीयितान्वयस्यवहि
रिंद्रियेणएतज्जन्यज्ञानेजननीयेचेत्यर्थः लौकिकः संबंधइतिकारणतावच्छेदकीभूतसामान्यप्रकारकज्ञानविशेष्य
वहिरिंद्रियस्यलौकिकः संनिकर्षः ज्ञानसकारणतावच्छेदकीभूतसामान्यप्रकारकज्ञानस्यतन्हिंद्रियजन्यत्वमितिवहि
रिंद्रियजन्यत्वमित्यर्थः नियामकंकारणतावच्छेदकतयासहकारितयाचतत्पुरुषीयचक्षुः संनिकर्षविशिष्टविशेष्य
ताविरूपितायात्पुरुषीयचक्षुरिंद्रियजन्यज्ञानप्रकारतानवच्छिन्नविशिष्टधूमत्वात्वेनहेतुतात्पुरुषीयधूमत्वप्रकारकालौ
किकधूमचाक्षुषत्वेनकार्यतेत्यादिरीत्यापर्यवसन्नमिति वह्निः पदस्येतिवहिरिंद्रियस्यप्रत्यासत्तिलौकिकसंबंधतदिं
द्रियजन्यत्वनिवेशोनतुमनसइत्येतत्सूचकस्यवहिः पदस्येत्यर्थः एवंचेतीति एवंचेत्यस्यवहिरिंद्रियप्रत्यास

त्तोर्वर्तमानयोः कारणतावच्छेदकघटकतया मानसेऽप्यन्यज्ञानप्रकारसामान्यमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे चेत्यर्थः अग्रे मनः
संयोगसत्त्वेऽपि तत्तस्य लौकिकत्वं मनोजन्यत्वं व्यावर्तकमिति मनःस्थले लौकिकसंबंधमनोरूपेंद्रियजन्यत्वयोरनिवे
शे इंद्रियसंबद्धविशेष्यकत्वमपि ज्ञाने नानिवेशनीयमित्याशयः ज्ञानलक्षणानिरासार्थं ज्ञानलक्षणायाः सकलाका
गोचरमानसबोधनिर्वाहिनिरासार्थं यत्किंचिदितीति सकलाकाराप्राप्यितो सकलाकारगोचरमानसबोधस्य ज्ञानलक्षणा
येन निर्वाहादिति भावः वर्तमानस्येत्यस्य इति यद्यपि परम्परामित्यनेन तरमेवैतद्वाच्यं न तु मध्यम एव न पार्थिवद्वेतीत्यनेन स
चितास्य रसः परम्परामित्यंतर्भावेनेतिप्रमानिरासाय मध्ये तत्तद्व्यक्तिरिति ध्येयं संयोगस्थले संयोगजनितद्रव्यप्रत
क्षस्थले वहुमात्रेणेति तन्तुअनेवावहुधनिखिलद्रव्यसाक्षात्कारसंतानापत्तिरित्यर्थः अपेक्षणीयत्वस्य सहकारित्व
स्य अवच्छेदनेतदिंद्रियजन्यत्वादिविशेषणोपादानादि अतिप्रसंगेनात्कैवल्यादिनावहुमात्रेणातिप्रसंगेत्यर्थः वि
मितिज्ञानप्रकारसामान्यमेव प्रत्यासत्तिरस्तु किं तद्विशेषणेनेति भावः विशेषणेति परमाकस्यापीत्यादि कारणाद राम०

तित्वस्फुटप्रीत्यजिज्ञासाविषयतयाप्ययमत्तर इति शेषः एतेनेत्यादिनेति अत्र एतेनेत्यस्य इंद्रियसंबद्धत्वानि संविहाय तद्विशेष्य
कज्ञानप्रकारत्वस्य ज्ञानेनेंद्रियजन्यत्वस्य संबंधे लौकिकत्वस्य च निवेशेनेत्यर्थः अन्यथेत्यादि चक्षुर्मात्रानुशापादाह
धूलीपटल इति धूलीपटलस्य इत्यादेरप्यर्थः तेन धूमभ्रम इत्यादेरपि साधारण्यलाभः धूमीयत्वाग्रेति इदं च व्याप्तिवि
शेषवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेवानुमितिहेतुरित्याशयेन ननु प्रथमोक्तक्रमेण विशेषणफलप्रदर्शनसंगते चिमेनकं च
त्यादिकमसंगतं तेन चरमोक्तक्रमेण विशेषणफलप्रदर्शनाद्यत्न तत्संगमयितुमाह चरमोक्तक्रमेणेति विशेषणे
ति चरमोक्तस्येत्यादि चरमोक्तक्रमेणैवेति केनचिद्विरोधेनाप्ययमपरिगृहीतत्वादिति सामान्याभावस्य संग्रहाय सिद्धत्वा
दिति भावः विशेषणान्तरयोरपि लौकिकत्वतदिंद्रियजन्यत्वयोरपि तद्ग्रहे तत्सामान्याग्रह इत्यर्थः ज्ञानमात्रमिति
लौकिकसंनिकर्षाविगमेयोग्यत्यादिकारणविरहितेन यावद्यापत्याद्यनुपस्थानात्पाग्रेर्न संभवतीति भावः ज्ञानादिनेत्यस्यापि
तिशेषः सामान्याभावेन इंद्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतसामान्याभावेन वह्निसंयोगी संयोगीत्विति संयोगे

९०२

२०३

ही.

नवह्निमत्त्विसंयोगेनहृत्त्वविमर्षः नानोभ्याप्नोसंयोगस्यसंसर्गतयाप्रकारत्वाभावेनासंगतेः सामानाधिकरण्येति
नयावयवर्तीयधूमेधूमव्यापकवह्निमद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहासंभवइतिभावः अनेकेत्यादि अत्ररूपत्रितयादेरनुगत
त्रित्वाद्यवच्छिन्नस्यवारणायावच्छेदकांते नानाधिकरणमत्स्यासन्नघटादेरनेकवृत्तिनावच्छेदकत्वेनघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य
वारणायानुगतरूपेति अनेकवृत्तित्वघटितं रूपावच्छिन्नमिति अनेककमितिशेषः तेनैकव्यक्तिवृत्तिघटादेर्व्युदासः अनेकवृत्ति
कमितिनतद्रूपादेर्वारणायहत्यंतं वह्निमत्त्वादेर्वारणायैकमिति नानेद्रतिसतिसप्तमीयं ननुसामान्यस्यस्वाश्रयस्य
वभासकतयाकालादेर्घटित्वानाश्रयतयाततज्ज्ञानमतआहतस्यपीतिन चैवंवह्निमानितिज्ञानोत्तरंसकलवह्निमतो
सामान्यजप्रत्यक्षानुपपत्तिःवह्नित्वस्यपरंपरासंबंधेनतत्राप्रकारत्वादतआहइत्यंचेति नतत्संबंधावच्छिन्नजनकतायां
तत्संबंधावच्छिन्नप्रकारत्वनिवेशोयस्यार्थः वह्निमत्त्वेतिनहाप्रत्ययवह्निमहाहाविमर्षः परंपरेतितदुक्तेत्यादिनानंतरमेव
निरवकाशत्वाद्वह्निमानित्यादिज्ञानस्यवच्छेदःसामान्यजत्वानामितिसकलवह्निमत्ताहोनामित्यादि नचैवंपरंपरासंबं रुम०

धेनवह्निमानवगाहि वह्निमानिति बोधानंतरं सकलवह्निमतां प्रत्यक्षानुपपत्तिरतआह वस्तुतस्त्विति ज्ञानस्यैवेति द्
रं च वह्न्यभावाराशीत्या सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्याशयेन सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे नाहृतज्ञानप्रकारतावच्छेदकवह्नित्वा
वच्छिन्नस्य संयोगेन नाहृतज्ञानप्रकारतावच्छेदकवह्नित्वस्येव वा परंपरया हेतुत्वं बोध्यं ज्ञानस्येति इद मपि तात्पर्यप्रत्या
सत्तित्वे सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे तान प्रकारवह्नित्वस्येति बोध्यं न या कथ्यमानत्वेऽप्यककार्यकारणाभावो तरकल्पनात् सर्वे
उक्तं वा त्वित्याद्विवह्न्यभावानुशयाद्याह स्वंदरुरवेति उक्तत्वेनेति सर्वं देवाख्यं द मैवेत्यादिनेत्याहिः परंपराघटकेति स्वाश्रय
प्रतियोगिकप्रागभावादिमत्त्वरूपपरंपरासंबंधघटकेत्यर्थः वा तुल्यमपदृष्टिनाये त्तितामदृशनं चाति परंपरया प्रत्यास
त्तस्यापि प्रत्यासत्तित्वमुत्पादनायेति भावः आदियदेयग्रासेन त्वेनमसमं आदियदेयग्रासेति । सपिपाठसद्भूति
रूपाद्यात्मकजम्यक्तित्वस्य त्वेरूपत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वमासामनतआह किंचेति नाहृत्य मितिवह्निरिंद्रियजन्यज्ञानहृतिथ्यो
यः सामान्यज्ञानं । सामान्यप्रकारकं ज्ञानं अत्रापि वह्निरिंद्रियसन्निकर्षः संबंधो ग्राह्यः तथा चैतन्मते तत्सुरूपापद्य

१३

टी·

205

113

हेतुः संनिकर्षविशेषस्तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितधूमत्वादिप्रकारताशालिचाक्षुषत्वादिना कारणता धूमविषयकालौकि
कचाक्षुषत्वादिना कार्यता मानसस्थले तु धूमत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुतेति बोध्यं नवीनमतमिति पूर्वकल्पे इंद्रियभे
देन पुरुषभेदेन च गुरुतरानंतकार्यकारणभावप्रसंगात् लौकिकसंनिकर्षस्य संयोगसंयुक्तसमवायादिरूपतया अनुगत
स्य सर्वसाधारणस्य लौकिकसंनिकर्षत्वस्यैकस्याभावाच्चेति भावः इत्थं च · सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे च · निर्विक
ल्पकात्मकमिति स्मरणात्मकमपि द्रष्टव्यं पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिनोक्तेः पर्यः कथनमात्रमिति मात्रपदेन
निवेशाच्च वच्छेदः नचैवं घटत्वाद्यादिसामान्यासत्त्वे सामान्यज्ञघटचाक्षुषापत्तिः नह्यमीनादृश्यपालत्वादिसामान्यस
त्वादिना आहत्वाचारीति सामान्यान एव चाक्षुषापत्त्याद्यवच्छेदेनैव · स्वरूपकथनमात्रासद्विषमुराहत्वस्कमरिखितीति अतएवे
ति सामग्रीपदस्य फलोपधायकपरत्वे सामान्यज्ञानघटितस्यैव तथात्वेन तत्र सामान्यज्ञानातिरिक्तत्वरूपांतरत्वं न संभ
वति असाधारणपरत्वे तु नादृशानामालोकादीनां नादृशानांतरत्वं संभवत्येवेति भावः तेन रूपेण · आलोकत्वादिना रूप०

त्याशयेनैवेतिनत्वावतादृशालौकिकोषाभावादीनांतत्रहींद्रियजन्यत्वानंगीकारात्त्वंकृतमेवननुसामान्यप्रत्यास
त्तिजन्यत्वाने स्वातंत्र्येणाकारणत्वंकिंतुतेषांसामान्यप्रत्यासत्याफलजननेसहकारित्वमात्रमितिभावः अनुभवविरुद्ध
मितित्यावसुरभिचंदनमित्यादिवाह्यषेसकलसौरभादिभानापत्तिरितिभावः तद्दमीष्ट्रयेनिस्वातंत्र्येणत्याहि· वहूपमा
णारित्यैवानभिप्रसंगेस्वातंत्र्येणतादृशासामग्र्याहेतुत्वमेंफलमित्याशयेनाह वस्तुतस्त्वितिवाह्यषतान्यवारणायता
दृशातानस्यवाह्यषत्वावारणापत्तादृशात्वंमानसाद्येवनतुवाह्यषमित्यत्रनियामकत्वाभायेत्तियाभवत् सौरभत्वविशि
ष्टेतिवैशिष्ट्यंवैशिष्ट्यंवैलानिकंवाध्यंतेननतादृशासामग्र्याप्रसिद्धिनिवंधनोदोषः एवंसौरभमुख्यविशेष्यकेत्वत्रसौरभपदं
सौरभत्वविशिष्टपरंवैशिष्ट्यंवैलानिकंतेननतादृशवाह्यषाप्रसिद्धिनिवंधनोदोषइतिध्येयं अनतिप्रसंगेसुरभिचंदं
नमित्यादिवाह्यषस्यसकलसौरभादिविषयकत्वाभावसंभवेनलौकिकत्वस्यातिलौकिकत्वंनिवेशपतादृशावोधसामग्र्याः
स्वातंत्र्येणानहेतुत्वमित्यर्थः अनतिप्रसंगपेयपपादयतिसुरभिचंदनमितिसंभवात् संभवदुक्तिकत्वात्· तत्रनेसंभ

मित्युक्तसामग्रीस्वरूपकारणाभावादिति भावः चाक्षुषसामग्री चक्षुःसंयोगादिरूपा तत्सहकारी चाक्षुषः तत्र प्रसिद्धा तद्धर्मविशिष्ट
लौकिकचाक्षुषसामग्र्यप्रसिद्धा तादृशेति तद्धर्मं तद्धर्मिकारणत्वकल्पनादित्यर्थः तद्धर्मविशिष्टविशेष्यकेति तद्धर्मवत्सुखविशे
ष्यकेत्यर्थः एवमग्रेपि तद्धर्मस्यातीन्द्रियत्वादेव लौकिकचाक्षुषकारणतादृशालौकिकेति आपाद्यस्याप्रसिद्धेरिति यत्तु नापाद्या
प्रसिद्धिः तद्धर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षापत्तेरेव चाक्षुषसामग्रीकाले तद्विशेषणत्वनियामकाभावकाले च तत्सुखविशेष्यकचाक्षुषपर्यव
सानादिति तद्घटितोपाधिवन्तं तं तद्रसत्वाद्यतीन्द्रियसुखविशेष्यकप्रत्यक्षेपि विरोधिचाक्षुषादिसामग्र्यभावहेतुत्वेन तद्घटितोपाध्य
यतेः तत्सुखविशेष्यकप्रत्यक्षे च मानसमेव प्रसिद्धं एतदभिप्रेत्यैवाह दिगिति प्रतिपत्तव्य इति प्रत्नोपन्निम्र सौरभादिमिन्नास्थि
रत्वादुपपत्त्या आपाद्यत्वादिति याचोपगत्वस्याहेः तस्याऽनासंभवादिति सौरभत्वस्याऽनासंभवादित्यर्थः यत्तु सौरभत्वस्याऽनात्मकसा
मान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदककोटौ सौरभत्वप्रकारताया अपि निविष्टतया सौरभत्वसामान्यलक्षणात एव सौरभत्वभानसंभवान्
चेति तद्रसत् संनिकर्षस्य विषयप्रत्यासन्नत्वेव हेतुतया सौरभत्वस्य स्पर्शविषयसौरभत्वायत्तनत्वविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यभावात् राम॰

208

त्वासौरभत्वेऽभावेन सामान्यलक्षणातो निर्वाहस्याशयात् नन्वेवमपि सौरभत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थं अपेक्षणीयायाः सौरभ
त्वप्रकारकचाक्षुषसामग्र्या अभावेन सौरभस्यापि सौरभत्वसामान्यलक्षणातो भानासंभवादिति आह नवमतइति पूर्वोक्तयुक्त्या
वक्ष्यनरित्यादिनोक्तयुक्त्या· विशेष्ये· प्रकारसाधारणविशेष्ये· अनपेक्षणादिति सौरभमुख्यविशेष्यकचाक्षुषं प्रमेव सौरभमां
शेऽलौकिकचाक्षुषसामग्र्या हेतुत्वस्योक्तत्वादिति भावः नन्वावगाहिस्मरणमूलके उपनीतभाने शुक्तिवृत्तितात्मकधर्मस्य ज्ञाने
न सामान्यलक्षणयैव शुक्तिभानसंभवतीत्यत आह प्रमुखतत्ताकेति संयोगात्मकेत्यादि अत्र निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय प्रथ
मभजन्यांतं तानलक्षणाजन्योपनीतभाने न द्वारतायद्वितीयं अपरापरेति घटत्वाद्यन्योभयानिरितत्वं निवेशपदघटत्वाद्यन्यतस
न्वेतत्त्रितयानिरितत्वादिकं निवेशयन्नर्थः ननु एवमपि घट इति लौकिकप्रत्यक्षस्यालौकिकप्रत्यासत्तिसाध्यप्रत्यासत्त्युभयजन्यत्वा
पत्तिरत्र घटापत्तिमाह घटस्य निर्विकल्पकेति तद्दूरहतीति सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय प्रकारकांतं निर्विकल्पके
तद्वारणाय जन्यांतं तन्त्रावगाह्युपनीतभानस्य तत्ताद्रूप्यसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यत्वमेवेत्याशयेनाह प्रमुखतत्ताकस्येति ना

१०५

शो.

209

105

संग्रह इति पदस्य स्वकालिकसंबंधेन मद्वृत्तत्वविशिष्टतयोल्लिख्यमानस्य कालिकसंबंधेन तद्वृत्तिपरत्वात् प्रकारकत्वादिति भावः
शाब्दानुभवशाब्दस्मरणयोरिति परस्परमिति शेषः अगृहीतग्राहित्वापत्तिः तन्मते न प्रमात्वापत्तिः तन्मते ऽगृहीतग्राहित्वस्यै
व प्रमात्वलक्षणत्वादिति भावः कश्चिदिति लाघवात्पदज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु गुरुणा पदार्थस्मृतिव्यापारकत्वेनेत्यस्वरसः उभयोः शा
ब्दानुभवशाब्दस्मरणयोः न द्वैविध्यमिति गवादिपदेष्वपि विशिष्टत्वेनेति शेषः इष्टापत्तिरिति तथाच शाब्दानुभवशाब्दस्मरणयोः पर
स्परं कार्यकारणभावो नत्वं यद्धेतोऽभिमतः अपि तु प्रथमपदशाब्दबोधप्रकारत्वे समानप्रकारकत्वेनैव ग्राह्यतेऽत्र इदमिति
भावः प्रमत्वापत्तादिति गौगौर्य इत्यादौ तिरस्कृतज्ञानस्यैव गोत्वप्रकारकशाब्दबोधसमानप्रकारकतया तत्स्वघटकशक्याभाववत्त्वा
मौ शक्तिप्रकारकत्वादिति भावः एतेनेत्यादिव्याख्यामाराद्देयाद्दाह जातिविषयत्वेनेत्यादि गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैवेति एव
कारेण सन्निविषयकत्वे शाब्दबोधप्रयोजकत्वव्यवच्छेदः तथाच शक्तिग्रहे विषयिततया पदस्य शाब्दबोधप्रयोजकत्वं तस्यैव वाच्य
त्वमिति व्यक्तिशक्तिसत्वेपि न तस्य वाच्यत्वमिति प्राप्तेः कुञ्जेनेति कुञ्जशक्तिवादिनाप्यस्ते शाब्दबोधप्रयोजकत्वाभावेन नैयायिक शाब्द०

मनाच्छिन्नो ऽयमिति भावः ननु कुत्र शक्तिवादिमते गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वे जातिविषयकत्वप्रकारकत्वस्य का ऽता
नावच्छेदककोटावनिवेशेन तन्मते शक्यतावच्छेदकगौरवदोषस्यासंगत्यापत्तिरिति हृदयं गोत्वाद्यवच्छिन्नं निरस्तं वक्ष्यमाणगौरव
दोषस्य पाठविषयकत्वेपि शाब्दबोधप्रयोजकत्वं तस्यैव वाच्यत्वमिति नियमकल्पनायां गौरवपरत्वेनासंगतत्वाभावात् जातिविष
यकत्वज्ञानानुपपत्तिरिति शक्तिविशेष्यकजातिविषयकत्वप्रकारकज्ञानानुपपत्तिरित्यर्थः उपदर्शितनिरीत्या जातिविषयकत्वे
नैवेत्याद्यपि व्याख्यानं ग्रन्थे येन नादृशज्ञानस्यैव हेतुतालाभादिति भावः निरन्तरामेवेति जातिविषयकत्वस्य ज्ञानानुपपत्तिरित्यनुषज्य
ते ऽक्त शक्तिग्रहे शक्तिविशेष्यकत्वसत्त्वेपि न जातिविषयकत्वप्रकारकत्वमत्रनुत शक्तिविशेष्यकत्वमपीत्याशयेन नितरामि
त्युक्तिः। निरस्तमिति न त्वाखण्डशक्तिमते गोत्वेपि दृष्टा को ऽनि शक्तिग्रहस्यैव गोत्वप्रकारशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुतेति भावः निपत
संस्थानं व्यंग्यस्यैव जातित्वनियमे मानाभावेनाह उक्तेः अवसीतिन तु रासं वितानेति अप्रयाः पूर्ववाद्देनैरूपद्रवन गवादि
पद्मादावपि समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन नदसंगत्यापत्तेरिति भावः अपूर्वगवाननुभवप्रसंगाच्चेत्यपूर्व

टी०

वाद्यंशे यासंगतिः स्वरीतिस्त्वागत्यात्रास्वरसदशायां येनाहदीधितौ कश्चिदिति विशेषणतात्पर्यादिलिंगत्याच सामान्यलक्षणानंगीक
त्रीप्यनुमितौ परामर्शादिरूपस्य स्वविशेषणतापर्वतत्वादिज्ञानस्य हेतुतायाः अंगीकारे तासामान्यलक्षणानसिद्धेरिति भावः अननु
भवादिनितत्याचाभावकस्यापि संबंधविधयाभानासंभवदितिभावः नन्वेवं घटत्वाद्यप्रकारकस्य घटादिप्रत्यक्षस्यानुभवादुष्टत्वादे
रप्यनुपास्थितस्यैवप्रकारत्वापत्तिः न च प्रमेयत्वादिना घटत्वादिज्ञानेपि घटइत्यादिज्ञानविरहात्तत्र विशेषणज्ञानं हेतुरिति वाच्यंप्र
मितेपितुल्यत्वादतआह यत्वतत्वेति पंचेतित्वमत इत्यादितेन गुरूणामप्यास्वाप्यनभ्युपगमेपिनासंगतिः व्याप्यादिग्रहइति दीधिति
स्थव्याप्यादिग्रहादिमस्याविभक्तांशो विहाय प्रतीकधारणात् आदिना प्रामाण्यपरिग्रहः इत्यर्थः इति भावार्थः हेतुत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबो
धत्वावच्छेदेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति तथाच दंडेमानिमन्नुमितौ विशेषणतावच्छेदकीभूतप्रकृतदंडमान्यार्थं सामान्यलक्षणोपपत्ति
भावः ननुप्रत्यक्षमात्रहेतुतायां न छिशेषणादिविषयतानिवेशोपि सामान्यलक्षणायाअसिद्धातदनिवेशाकथनस्यानुपयोगात
आहप्रत्यक्षस्येत्यादिधेयमित्यन्तरग्रंथः इतिनिरस्तं इत्यपिनिरस्तं ज्ञानादीत्यादिनेति इदंच दीधितौ विशेष्यतानादिने रामं०

नेतिपाठाभिप्रायेण· विशेष्यज्ञानत्वादिनेतिपाठे आदिना संबंधज्ञानत्वपरिग्रह इति ध्येयं· नहि दोषरणाकज्ञानत्वं स्येव तद्विशे
ष्यकज्ञानस्यापि रूपितिकाचिन्न संभवात् संसर्गेन विशेष्यादिज्ञानजन्यत्वानुमितेरपि संभवादिति भावः मानाभावेनेति उक्तरूपेणादि·
तज्जन्यज्ञानस्य च सामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकं विशेष्यादिविषयकज्ञानस्य च· विशेष्यज्ञानं· विशेष्यादिज्ञानं संज्ञानेति
तथा च सामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकं सामान्यप्रकारकतदाश्रयविषयकप्रत्यक्षत्वं न तु सामान्यप्रकारतानिरूपिततदाश्रयवि
षयताकप्रत्यक्षत्वमिति भावः एतादृशानिर्विकल्पगोचरज्ञानस्य यद्रूपेण प्रत्यक्षमिति विरहः इति तथा च सार्वत्रिकापादनेष्टापत्ति
रिति भावः· संशयानुपपत्तिरिति स्वरूपतो घटत्वादिनिश्चयसत्त्वादिति भावः प्रतिबंधकादिति प्रतिबध्यतावच्छेदकेव निश्चयात्मक
तत्त्वप्रसक्तिः स्यादिति भावः सामग्रीति स्वरूपतो निखिलजातिधीरूपसामग्रीसत्त्वे· ननु घटत्वेऽपि तद्व्यक्तित्वमनिगाहनेन पंच
टत्वांशे सामप्रकारकघटत्वप्रकारकज्ञानापत्तिरतस्माह· एवमिति तथा च यथा जातित्वप्रकारकज्ञानस्य स्वरूपतो घटत्वज्ञा
नस्य च सत्त्वेन जातिमान् घट इति प्रत्यक्षं घटत्वनिष्ठप्रकारताद्वयवत्तया स्वरूपतो घटत्वप्रकारकत्वं च यावत्पोगितांप्रम

हेघरत्वाद्यंशे धर्मिज्ञानसत्वेन स्वरूपतो घटत्वज्ञानसत्वेन च प्रकारताद्वयवत्त्वयायोगीनां सार्वज्ञ्यं तया सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्य
क्षप्रकारताद्वयसत्वेन निरुक्तसार्वज्ञ्यापत्तिर्दुर्वारेति भावः नतु विशेष्यज्ञानमिति विशेषणतानं तु बाधकाभावात्कारणमेवेति भावः॥
॥इति श्रीमहादेवविरचितायां भवानंदीव्याख्यायां सर्वोपकारिण्यां सामान्यलक्षणापूर्वपक्षव्याख्या॥ ॥स्यादेतदिति यावत्तद्धर्मा
नावच्छेदककवुद्धौ तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुतायां विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकत्वाविधयात्कृष्णत्वादसमानविषयकत्वनिवेश
प्रयोजनाभावेन तस्यैव स्वप्रकारसंबंधेन संनिकर्षत्वकल्पनात् ज्ञानधर्मिणां संशयविषयत्वानुपपत्तिः अप्रसिद्धधर्मविशेष्य
कधर्मत्वप्रकारकज्ञानस्येतसत्वादिति भावः तद्धर्मेतीति तत्याचधर्मज्ञानस्य धर्मितांप्रत्यासत्तित्वमेव सामान्यलक्षणायाः प्रत्यास
त्तित्वं न तु ज्ञानलक्षणायाः इति भावः संप्रतिपन्नौ सर्ववादिसिद्धत्वे लाघवादाहस्वाश्रयविशेष्यकत्वेनेति सार्वज्ञ्येति निर्विकल्पक स
जन्यभावच्छेदकानाक्रांतत्वादिति भावः तत्तद्व्यक्तित्वादीति आदिना नानाद्वित्रिधर्मप्रकारकत्वपरिग्रहः नन्वेवं ज्ञानलक्षणावैयर्थ्यमि
त्यत ज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्त्यैवोपपत्तेरत आह इत्थं चेति सर्वदा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानापत्तेराह यदा चेति विशिष्यधर्मेति राम०

वेशप्रयोजनमाह नघटत्वादीति विशिष्येंद्रियनिवेशप्रयोजनमाह नचेत्तित्तथापीभिन्नयापिघटत्वादेः शेषप्रमेयत्वादेरपिप्र
त्यासत्तित्वोपगमादिति भावः प्रत्यासत्तितयाइति विशेषणताविशेषेणात्वादितस्य घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वस्येतिधर्मितावच्छेद
कप्रकारकज्ञानविधेयत्वादि· तेनघटत्वादेः प्रत्यासत्तित्ववादिनाप्याकाशाभावादेर्नोप्रत्यासत्तित्वोपगमेननतेषांप्रत्यासत्तित्वा
पत्याकथमीश्वरज्ञानस्यप्रत्यासत्तित्वखंडनमित्याशंकानिरस्ता धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवप्रत्यासत्तित्वोपगमात्
सामानाधिकरण्येन· सामानाधिकरण्यमात्रेण· एवमग्रेपि· मनुतद्विषयतानिरूपितविषयतासंबंधेननतद्बुद्धिप्रतीतदर्मा
वविषयतानिरूपितविषयतासंबंधेनतदभावनिश्चयस्यसमानविषयकतयाप्रतिबंधकत्वेनसामान्यलक्षणावश्यकीत्यत
आहतेषीति नोकथममग्रेनिश्चयात्मकत्वापांसमानविषयकत्वेनेति उक्तरीत्येत्यादि· संदेहोपपादनेयीतिसामान्यलक्षणायेत्यादि
कृत्नसंदेहइतितन्यायात्सामान्यलक्षणयापिनसंदेहोपपत्तिरितिभावः भवतुपसंभइतितयोर्वोक्तरूपविषयकसंशया
नुपपत्त्यातत्सामानाधिकरण्यमात्रेणविशिष्टबुद्धौनदवच्छेदेनविरोधिनिश्चयस्यैवविरोधितयोक्तरीत्यासमानविषयकत

टी॰ याविरोधित्वाभावेन प्रसिद्धधर्मेणैव संशयोपपत्तौ न तदनुरोधेन सामान्यलक्षणावश्यकत्वमिति भावः अनुपलब्धि नानिरि-
क्तेति कर्मधारयः समानविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि समानधर्मितावच्छेदकत्वं निवेशनीयमित्याशयेनाह संशयस्येति
तद्धुरितरूपेणेति समानविषयकत्वेन प्रतिबंधकतामते महानसीयधूमो वह्निव्याप्य इति निर्णयस्यापि धूमत्वेन तद्विषयके
धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशये प्रतिबंधकतया न तदुपपत्तये तदवच्छेदकं समानधर्मितावच्छेदकत्वं न प्रवेशितमिति सूचना-
य तद्रूपेणेत्यनुक्त्वा तद्धुरितरूपेणेत्युक्तं अत एव समानधर्मितावच्छेदकत्वानंतर्भावेण प्रतिबंधकत्वादेव तद्रूपत्वेन तद्रू-
पव्याप्तित्वेन समानविषयकतामात्रेणाप्रतिबंधकतावादिमतेपि तत्र समानधर्मितावच्छेदकत्वानंतर्भावेऽप्या-
येनाह अभ्युपेयेत्यादि उपपादयति प्रसिद्धरूपभिन्नत्वधर्मितावच्छेदकविशेषदर्शनेनातिरिक्तसंभावनायाश्च योग-
मुपपादयति प्रसिद्धरूपेणेत्यादि रूपेण वायुत्वाभावव्याप्यत्वनिर्णयसत्त्वे तस्यादि संशयायोगाद्रूपं वायुत्वाभावव्याप्य-
न वेति संशयायोगात् तत्स्वरूपं वायुत्वं न वेति संशयपर्यवसाने न तदानीमननुभवादिति भावः तद्धुरितेत्यप्रसिद्धरूपमित्र रान॰

त्वघटितेत्यर्थः रसादिवेति स्त्र्यादिनागंधादिसकलगुणाक्रमादिसकलपदार्थपरिग्रहः इत्यर्थः इतिभावार्थः सामान्याभावेति
घटादिसामान्याभावेत्यर्थः संनिकर्षो यद्यपीति सामान्यलक्षणास्वीकार इति शेषः नैयायिकस्येति मीमांसकैस्सामान्यलक्षणा
नंगीकारादिति भावः व्यभिचार इतितज्ज्ञानं विना तत्प्रकारकज्ञानासंभवादिति भावः व्याघवादाहज्ञानविशेषणेति · नपेक्षित इति
अभाव इति शेषः तेन तमोभिन्नघटादावितरत्वेन माने विवादाभावेपि न क्षतिरिति ध्येयं · संख्यायायोगादिति अभावत्वधर्मितावच्छे
दकाकाभावत्वसंशयायोगादिति भावः प्रतियोगिनिर्विकल्पकानन्तरमनुभवविरुद्धस्य घटाद्यभावप्रत्यक्षस्यापत्तिरेवाभावप्रत्य
क्षे प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे मानं तत्र न हेतुत्वं योग्यानुपलब्धिविशेषणतया अभावप्रत्यक्षत्वस्यैवका
र्यतावच्छेदकत्वेन तदुक्तादुष्टनिर्विकल्पकानन्तरं घटाभावप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारा घटत्वरूपेण घटज्ञानं विनापि तत्पापटत्वादिरू
पेण पटादिज्ञानसहकारेण पटाद्यभावप्रत्यक्षजननेन घटत्वरूपेण घटज्ञानविरहस्याकिंचित्करत्वात् न चाप्रमत्तप्रसङ्गः सत्का
रित्वात्तत्पत्तिरिति वाच्यं तथापि घटत्वप्रकारकघटज्ञानसत्त्वे उक्तापत्तेर्दुर्वारत्वादिस्याशेकापातस्यात्रापि न तत्र हेतुत्वमविच्छिन्नमिति

टी. योगिताकाभावप्रत्यक्षेऽन्याप्रकारकत्वाङ्गीकारेण प्रतियोगिज्ञानहेतुत्वेनोक्तापत्तिरिति समाधानमित्याशयेनाह ननु भूतलमित्यादि घट
त्वप्रकारकघटज्ञानसत्त्वे घटो नास्तीत्याकारकबुद्धेरेवोदयेन न वक्ष्यमाणापत्तिरतोऽत्र पाठानुसरणं अभावत्वाप्रकारकत्वेति प्रति
109 योगितया घटीय इत्याकारकस्येत्यर्थः आपत्तिरिति घटत्वप्रकारकघटज्ञानसहितेन्द्रियसंबद्धविशेषणतासत्त्वेन तत्कार्यताव
च्छेदकाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नापमाफलत्वनसहापत्तिरिति भावः पटाभावत्वाहिना घटाभावावगाहिनि भ्रमरूपे पटो नास्तीत्यादिप्र
त्यक्षे व्यभिचारवारणाय घटत्वरूपेण घटज्ञानकार्यतावच्छेदके घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहित्वस्यावश्यं निवेशनीय
त्वे इन्द्रियसंबद्धविशेषणताया अपि कार्यतावच्छेदके तद्रूपे निवेशनीयं अन्यथा तत्रैव भ्रमे व्यभिचारेण घटत्वरूपेण घटज्ञान
स्य तस्याः सहकारित्वासंभवादेवमुक्तानुभवापत्तिर्दुर्वाराऽस्मानुभवस्य वस्तुगत्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानुभवत्वादित्याशये
नाह प्रतियोगितावत्त्वावगाह्यभावप्रत्यक्षत्वमिति मात्रैवेति वाच्यमिति शेषः घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेति घटत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वावगाहीत्यर्थः तेनोक्तभ्रमे न व्यभिचारः इत्येव इत्यादौ च पर्यवसितमिति घटत्वरूपेण घटज्ञानसहकृतघटवत्ता रूपम०

भावसहकृतघटाभावनिष्ठेन्द्रियसंबद्धविशेषणतायाघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाह्यभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नोत्पादकत्वेन
नन्वित्यस्यावतारणिकोक्तदोषाभावात् ज्ञानुभवापत्त्यभावाच्चेति भावः व्यभिचार इति साध्याभावलक्षणायाः इहंत्वादिनावधानेऽ
स्यादि। तस्यतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहित्वाभावेन प्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः तेनेतितत्पा
चविशेष्येविशेषणमित्यादिविषयताशालिभावप्रत्यक्षानंगीकारेणविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकेवविशेषणतावच्छेदकप्र
कारकनिश्चयस्यापेक्षणतेनविकल्पकोत्तरमभावप्रत्यक्षापत्त्यसंभवेनतत्रप्रतियोगिज्ञानहेतुत्वमप्रामाणिकमेवेतिभावः
ननुप्रतियोगिज्ञानस्यस्वातंत्र्येणाहेतुत्वेपिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणनिश्चयस्यहेतुत्वानुरोधेनैवसामान्या
भावभानेयावत्प्रतियोगिरूपविशेषणनिश्चयार्थंसामान्यलक्षणांगीकारस्यावश्यकत्वमित्यतआह नन्वितितत्पाचविशेष
णतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयमात्रस्यैवतत्रापेक्षणेनविशेषणनिश्चयस्यानावश्यकतयानसामान्यलक्षणासिद्धिरितिभा
वः द्वितीयेतु सामान्याभावधीविषयीभूतसकलप्रतियोगिसंनिकर्षार्थंसामान्यलक्षणांगीकारेतु अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतज्ज

110

नकत्तापां विशेषणाविषयकत्वनिवेशस्याव्यापकत्वमित्याशयेनाह पूर्वोक्तेति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वस्वरूपेणेत्यर्थः अथ पक्षति
रेकादेवासिद्धिरित्याशयेनाहाप्युपेत्येति एतदाशयेनैव हि थितो हेतुत्वेपीत्यपिशब्दोपादानेऽस्वं च हीथितो यत्नियोगिज्ञानस्य हे
तुत्वेपीत्यस्यप्रतियोगीघटादेरुपविशेषणाविषयकत्वस्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकतावच्छेदकत्वेपीत्यर्थ इति शेषः· नन्वप्र
तियोगिकेमिति हुट्व्यक्तिप्रतियोगिकेत्यर्थः तद्धटज्ञानत्वेनातत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुतेति तज्ज्ञानप्रत्यक्षत्वे तदभावज्ञानापत्ति
वारणाय भवशाकी निवेश्यः प्राचीनेति स्वमते समनियताभावैक्यात तत्सत्त्वे व्यभिचाराद्योध्यः यावत्तेजोज्ञानादितिनाद्यशोम
दिति एव मध्येपि तद्वर्थे· यावत्तेजोज्ञानार्थ· सामान्यलक्षणाप्रत्यासंगे कार्यमिति तत्प्रत्यवप्रतियोगिज्ञानहेतुतामाघ्रमेधकारणप्रत्यक्षाम्नु
रोधेन सामान्यलक्षणासिद्धिरिति भावः ननु ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधेन ध्वंसप्रागभावाधिकरणे सामान्याभावासं
भवेन कथमुक्तसामान्याभावस्यायकारत्वसंभवऽत आह ध्वंसेति· प्राक्‌ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितमयमजलेग·
प्रागभावध्वंसयोरिति · अत्राश्रयनाशजन्यध्वंसस्यात्यन्तसंभवोपि संभवतीति न तु प्रागभावस्येति प्रागभावस्याभ्युपगतत्वमित्याशयः एवम्•

येनप्रागभावस्यपूर्वनिपातः यत्रपावर्शेरितितथाचअधिकरणतेजसांध्वंसप्रागभावयोरंधकारपदार्थत्वेनितंभविनामत्रा
संभवेपिनदोषइत्याशयः कुत्रकियन्निस्तेजोभावेस्तमोव्यवहारइत्यस्यनिर्णीतुमशक्यत्वादाह किंचेति· तथाचेतितथा
भावेयावत्त्वानिवेशेनअधिकरणतेजसांध्वंसप्रागभावयोरप्यत्रासंभवेपिनदोषइतिभावः यावदभावेतिनत्वाभावाभा
वप्रत्यक्षंपूर्वंनियमतस्तद्धिशेयाभावकूटेपिसंनिकर्षसत्त्वादितिभावः अन्यथाकल्पत्वादितिसामान्यलक्षणयापीत्यादि· तथा
चांधकारस्यासंवेद्यतापत्तेरव्याप्तिरितिभावः तेजस्त्वादिनेतिआदिनातदधिकरणत्वसंग्रहःतेजसंसर्गपरिग्रहः तेजस्त्वस्याधि
धिकरणतेजस्साधारणत्वेन ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितातिप्रसक्ततयानतदन्ततिप्रसक्तंधर्ममादाय तत्कालावच्छेदेनेतितत्पदं ध्वं
सप्रागभावपरं व्यधिकरणतेजोनिष्ठतदधिकरणाद्वृत्तित्वस्यतत्कालानवच्छिन्नतयानैतस्यातिप्रसक्तत्वमितिभावः तत्र
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेतिअत्रावच्छेदकत्वद्वयंस्वरूपसंबंधरूपं बोध्यं तेनतेजस्त्वादेरपिनद्वित्वादिरूपावच्छेदक
त्वेपिनक्षतिः कथमिति तेजस्त्वादेर्नानादेशप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादितिभावः अन्यतमाभावइतिअन्यतमत्वेना

टी· १११

221

रोक्षसंबद्धस्यते·तद्याभावात् तन्नस्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् अत एव·अयंनाया
वराएव तद्याभावादेव·घटस्याघवच्छेदेनैव·घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वेनैव·तद्याव यद्याघटध्वंसप्रागभावादीनां घटत्वाद्य
न्नप्रप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षं तद्यांधकारघटकतेजोध्वंसप्रागभावयोरपि तेजस्त्वाद्यप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षसंभवान्नानु
पपत्तिरिति भावः अनावश्यकत्वादिति तथा च तेजोभावकूटे ध्वकारप्रतीतिविषयत्वं न संभवतीति भावः मास्त्विति अनेन सामा
न्याभावमानानुरोधेन सामान्यलक्षणायाअनावश्यकत्वेपीति सूचितं अन्यथा· सामान्यलक्षणां विना·मदुक्तदिशाअप्रमेत
भावे इंद्रियसंबद्धविशेषणतायाएवेत्युक्तरीत्यासंनिकर्षार्थमेव सामान्यलक्षणोत्तिन च सामान्यलक्षणायाएव संनिकर्षत्वे
कल्पंसंनिकर्षार्थिकत्वोक्तिरिति वाच्यं तद्धि इंद्रियकरणकतद्धर्मवित्त्वबोधसामग्रीसापेक्षायाएव तस्याः संनिकर्षत्वेन प्रत्यक्षं ते
नादृशसामग्र्यभावेन तस्याः स्वतः संनिकर्षत्वासंभवेन तत्याके: इदं·घटमुख्यविशेष्यकं घटोभविष्यतीत्याकारके·उपनी
तविशेष्यके तिउपनीतमुख्यविशेष्यकेत्यर्थः मनसेन्नि रहंमत्यक्षमित्यनुव्यवसायेविरोधादिति लौकिकप्रत्यक्षएवसाम   साम·

ग्र्याव्यंजकत्वेन वह्निविषयकस्य न स्याल्लौकिकत्वमत्र सामग्र्या व्यंजकत्वविचारासंभवादिति भावः घटेन भविष्यन इत्याका
रकमन्यह्लाभिप्रायेणाह घटविशेषणकेति अनेन घटो भविष्यतीत्यनेन · सामान्यप्रत्यासत्त्यनंगीकर्त्रविशेषणाधीहेतुत्वा
नंगीकारादाहहेतुत्वाभिप्रायेणेति सामान्यलक्षणयेति इदं च पूर्वापि दर्शितरीत्या न तद्धर्माश्रयमुख्यविशेष्यकत्वाद्युपादेयव
नहींद्रियकरणकतद्धर्मवत्त्वबोधकत्वे लौकिकत्वसामग्र्या अपेक्षेत्याशयेन नेत्रज्ञानसंनिकर्षापेक्षयैवेति पूर्वग्रंथाविरोधकत्वस्या
यथाश्रुताभिप्रायकत्वादिति प्रागभावसाध्यकेनेति व्याप्तिश्च यत्र यत्तद्गुणावच्छेदेन घटादिचरमकारणं तत्र तद्गुणावच्छेदेन
घटादिप्रागभावइत्याकारकेति ध्येयं बलवत्त्वादिति अथ यानुमित्यनुनविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याएव बलवत्त्वेन प्रत्य
क्षे भवतीयोगपंशे लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावात्कथं बलवत्त्वमिति चेन्न तथापि समानप्रागभावलौकिकप्रत्यक्षेच्छायां तन्मात्यक्षसं
भवे नद्धेतुरोधेन सामान्यलक्षणाया आवश्यकत्वमित्यत्र तात्पर्यात् · असत्वेनेनीति घटादिकार्योत्पत्तिहेतोश्चरमकारणप्रत्य
क्षं न न तत्र व्याप्तिस्मरणं न तः पक्षधर्मताज्ञानमिति न तदानीं प्रागभावस्यासत्वमिति भावः ज्ञानस्येति कपालादाविमादि

दी· नेननियतताधिकरणकप्रत्यक्षोपपत्तिः कार्यपधानमाप्यत्वस्यग्रहपर्यंतं प्रागभावस्यासत्वेनतत्प्रत्यक्षायोगादाहतत्तत्कावेति न
ष्ठेति अनेनप्रागभावस्यासत्वेनेति प्रागुक्तं समाहितं नेति· तत्प्रत्यक्षासंभवइत्यग्रेननान्वयि· विनिगमनेति· लाघवादित्यविनि
गमनेत्यर्थः ज्ञानसेवेति एवकारोप्यर्थे· नन्वेवमपिप्रागभावलौकिकप्रत्यक्षेबाधकाभावः कार्यपधानव्याप्यत्वस्यैवात्रचक्षुः
ष्ठुणानभवेनप्रागभावव्याप्यत्वस्यापिप्रागभावकालेज्ञानसंभवात् तत्राह एवंचेति प्रत्यक्षाभ्युपगमेलौकिकप्रत्यक्षाभ्युपग
मे· संनिकर्षस्येति लौकिकेस्यादि· कारणत्वेति लौकिकप्रत्यक्षेविषयसंनिकर्षयोः कारणत्वस्यक्लृप्तत्वादितिभावः गौरवादिति
तथाच प्रागभावस्यायोग्यत्वेनलौकिकप्रत्यसंभवइत्याशयः अनुमितिरेवेति तयैवतद्व्यवहारसंभवादितिभावः मतभेदेन·
नव्यमतेन· प्राचांमतेनाह यद्देति प्रागभावप्रतियोगीत्वस्येति प्रथमकल्पे प्रागभावनिष्ठघटप्रतियोगीकत्वस्यर्थः घटविशे
ष्यकानुमानकल्पेयथाश्रुतमेवेतिध्येयं नन्वयम्घटोभविष्यतीतिप्रत्यक्षमित्यादिनाप्रत्यक्षप्रतीतिमुपक्रम्यपूर्वपक्षेभविष्य
त्वंहिसाध्यनावच्छिन्नमारणात्याद्बोधप्रक्रियोपदर्शनेनसमाधानमनुपपन्नमनस्तदाशयमाहनन्वित्यादिनाघपेनास्तीत्याकारक राम·

224

मिति प्रागभावप्रत्यक्षमित्यनेनान्वयः ननूत्पत्तिमत्तया प्रागभावप्रतियोगीनयोत्पन्ने ऽनुत्पत्तिमत्त्वाभावेन प्रागभावप्रतियोगि
त्वासंभवात् वर्त्तमान प्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वमित्यसंगतमतः प्रतीकमधृत्वैव तद्व्याख्यायमाह उत्पन्नेऽपीति क्रियात्मकतये
ति हरणासंबंधस्य क्रियात्मकत्वहरणस्यावाच्यत्वादिति भावः तत्प्रागभावः उत्पत्तिप्रागभावः प्रामाणिक इति तथा चोत्पन्नेऽस्युत्पत्तिम
त्त्वमिष्टमेवेति भावः अस्वीकारादिति सामान्यलक्षणानंगीकर्तृमिरित्यादिः इदंभविष्यत्वमिति इदमितिप्रतीके भविष्यत्त्वमिति
पूरणीयमिति गतेर्वेति वर्त्तमानादिहिनस्यापि गतत्वः परादिन तयापरत्वः पदार्थत्वादिति भावः वर्त्तमानेत्यादि उत्पन्नेऽपीत्यादिः
अनन्वय इति उत्पन्नेऽनुत्पत्तिमत्त्वाभावेन बाधादिति भावः एवं इहाग्रघटोभविष्यतीत्यादौ यात्र यद्देशाविशेषकालविशेषया
रधिकरणत्वेनान्वये ध्वंसतीत्यादौ तेन ध्वंसतीत्यादावपि अन्वये अधिकरणत्वेनान्वये ननु भविष्यतीत्यादाविव ध्वंसतीत्यादावप्यु
त्पत्तिनैव प्रत्ययार्थ इत्यत आह अत्रेति ध्वंसतीत्यादावित्यर्थः एव मग्रेऽपि प्रत्ययार्थेति आख्यातत्वेनाख्यातार्थत्वमर्थः प्रतियोगि
त्वे पच्यमानार्थघटाद्यन्वितप्रतियोगित्वेनान्वयापत्तेरिति धात्वर्थनाशोत्पन्नेऽपीत्यादि सबाधितइति भावः अनन्वयाया

टी॰ ११३ 113

नास्तीतियाथेवाधेनेत्यादि॰ तस्यधात्वर्थस्यस्वभेदान्वयानुरोधाद्वृत्तिवस्त्वर्थेऽस्तिनिरूपितमुख्यत्वमित्यादिभवत्रत्वउदाख्यातयोः भूधा
तोरितिद्दहाघघटोभविष्यतीत्यादावर्थोत्पत्तिः सन्नेवेति एवकारस्योत्पन्नत्वव्यवछेदः प्रयोगः स्यादितितत्पाद्यसर्वत्रभूधातोरु
त्पत्तिरेवार्थः अनुत्पादनस्यसत्तापदमप्युत्पत्तिपरमेवेतिभावः प्रत्ययार्थः भविष्यत्त्वम्प्रत्ययार्थः लक्षणा चेति आख्यातस्य
त्यादि॰ नन्वेवं देशविशेषकालविशेषयोर्घटोधनिर्वर्त्यस्वरूपसत्तायामन्वये भवनेष्वः समुत्पद्यतेतिप्रागुपदर्शितदोषादुर्वारत्व
न आहदहायेतिप्रागभावदशितिमेनभवनेष्वद्दत्यादिदोषवारणात् प्रतियोगितिस्वरूपसत्तात्मकप्रतियोगिनि॰ अनेनप्रागुपदर्शित
स्यध्वंसाभाविनीत्यादिदोषस्यकपालनाशेत्यादिदोषस्यचवारणंतत्प्रयोजनं घटतमक्कालाधिकरणीकार्याएतद्देशाघतनकाला
धिकरणाकवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनोस्वरूपसत्तानशाब्दबोधघटइत्याद्यन्वयबोधः अन्वयसंभवप्रयोगादितिवदुन्नीदि
गाभविष्यतीत्यर्थ॰ तादृशप्रयोगेऽभयत्राप्यसंभवादित्यर्थः उभयत्रान्वयेनैवतादृशप्रयोगसंभवादित्यादि नाशानन्तरंतिवा
योगिनोरिति॰ नाशेन्वयादृष्टे नहिनंदुपतीत्यादिप्रयोगः तत्प्रतियोगिध्वंसेनध्वंसाविनाशकेयरध्वंसादन्ततौतिप्रयोगः रम०

तथा चाद्यतनकालत्वान्निरद्यतनकालत्वान्न भविष्यत्त्वादौ भविष्यति योगी घट इत्यन्वयबोधः अन्वयासंभवादिति तथा च भविष्य
तीत्यादावुत्पत्त्यर्थकत्वं भूधातोरावश्यकमिति भावः नन्वेवं भूधातोरुत्पत्त्यर्थकत्वे भूसत्तायामित्यनुशासनविरोधो दुर्वार इ
त्यत आह भूधातोरिति सत्तामात्रेति न घटाकाशं भवतीत्यादौ सत्तारूपार्थसंभवेन न तत्परोक्तानुशासनविरोध इति भावः भू
धातोरुत्पत्त्यर्थकत्वे नानार्थत्वापत्तिरनुशासनविरोधतादवस्थ्यं चेत्यत आह तत्रैवेति अन्यदेशान्न हि इति तथा च भूधातोर्लक्ष
णायोत्पत्त्यर्थकत्वे च न नानार्थत्वं न वा मुख्यार्थपरानुशासनविरोधश्चेति भावः अनायत्तेति अन्वयानपेक्षेण स्वप्रतीत्यपेक्ष्य
सज्येनेति भावः पूर्वोक्तेति चिरविनष्टेपीत्यादिनाग्रेणानुपदर्शितेत्यर्थः इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ हि घोत्पत्तिमानस्यानुभ
वविरुद्धत्वमित्यस्वरसादाहाहुरिति प्रागभावप्रतियोगिकमिति न थाच तदनुरोधेन सामान्यलक्षणावश्यकेति भावः नत्वइह कपाले
एव मग्रेपि घटत्वावच्छिन्नप्रागभावप्रतियोगिताकमिति इदं च प्रतीकं अन्वय इति अनुषंगेणान्वयः अन्यगामित्वादिति सामान्या
भावावगाहिनाद्यशब्दसमयानुरोधेन प्रागभावध्वंसयोः प्रतियोगिताप्यपि घटसामान्यस्वीकारादिति भावः चरमघटेति

महाप्रलयस्यादि॰ अत्र रहस्यं नीतिनकपादे॰ प्रागभावस्य घटप्रागभावस्य सामान्याभावता घटसामान्याभावता॰ एवमपि
सर्वाधिकालेतिसंसारस्यानादित्वादितिभावः अनुक्तोति शुद्धघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तत्प्रत्ययविषयत्वादितिभावः नन्वभाव
इतियदासेनाभावत्वेवत्वादि॰ परध्वंसाद्यभावद्वयस्यार्थः सिद्धान्तेति अभावमात्रेयोगीकाले तिरिक्ताभावानंगीकारस्यप्रसिद्धत्वेनम
र्थः भावत्वेति अननुगतानामेवाधिकरणानामननुगतपदार्थैः ध्वंसाद्यभावस्येनतादृशधीविषयत्वसंभवेवेभपर्थः अभन्वेतिभा
वात्मकाधिकरणोद्यभावत्वाभावादितिभावः भावाभावसाधारणाभावत्वांगीकारेप्याह अनेकेयाग्मिति शाहृत्तिमागभावस्याद्
त्यर्थः संभवद्धियन्नरतयाप्रकालीनाभावादिविषयकतया॰ नाहरोमेति अत्यन्ताभावविलक्षणप्रागभावत्वेस्यर्थः अप्रमाण
संभवदिश्यत्वंनरत्वेपिशहसवत्वंनरसाधकत्वे॰ ताहद्यायन्यायस्यान्नसंशोधमत्वमाशंकाहतत्वचेत्यादि॰ अतिरिक्ता
भावेति अत्यन्ताभावातिरिक्ताभावस्यार्थः उत्पन्नेरितिअतीउत्पत्तयेतिशेषः अनन्यथासिद्धअन्यथानुपपद्यमानेन
त्यनित्यवंहीति घटोत्पत्तिप्रयनित्वंहीत्यर्थः ध्वंसेतीति नचैवमपि महाप्रलयेनियसंगः घटादिध्वंसभेदात्मकपटादिध्वंसप्रति राम॰

योगीयचरमध्वंसभिन्नाद्धितिवाच्यं ध्वंसपदस्य ध्वंसमात्रनिरूपकप्रतियोगित्वपर्यन्तत्वाभप्रयोजकत्वोपपाभात् ननु सुखदुः
खाभावान्यतरस्यैव स्वतः पुरुषार्थतया पापध्वंसस्यान्यतरत्वतया स्वतः पुरुषार्थत्वासंभवेन तत्साधनतया च गौणपुरुषार्थ
त्वासंभवेन प्रायश्चित्तफलत्वासंभवात् पूर्वकल्प एव साम्प्रतं· नवोक्तदोषः निष्फलस्यापि योगक्षेमसाधारणजन्यत्वसंभवाद
तत्राह नवीनमत इति स्वत इति बलवद्द्वेषविषयाभावत्वस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वप्रयोजकत्वेन सुखदुःखाभावयोरि
व पापध्वंसस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वसंभवस्यैव अत एवाहिकं दुःखध्वंसादेः स्वतः पुरुषार्थत्वं तत्रत नवीनोक्तं संगच्छत इति
भावः अत एव· वृजिनमारारोत्पादानसंभवादेव· आपाद्येति नष्टदुरितपुनरुत्पत्तिरूपापाद्याप्रसिद्धेः आपादकात्· आपादन
संभवात्· प्रथमदुरितोत्पादापादकयोः प्रसिद्धिसत्त्वादिति भावः तदभावादेव· तद्दुरितसामग्र्यभावादेव· कालीनेति
कालोऽत्र क्षणरूपः तेन स्थूलकालमादाय न दोषः अविकल्पकस्य चतुर्थादिक्षणे पुनरुत्पादापत्तिर्न संभवति चक्रैयो
र्वापर्यन्तनिर्वाहाय चरमकतत्वध्वंसत्वेन हेतुना कस्यचिद्विशेषगुणस्यानपरविरहादित्यनुमायेताहनिर्विकल्पकस्येति द्वितीय

११५

229

न्या॰ 115

न्तीयज्ञानयोः पुनरुत्पादापत्तेर्निर्विकल्पकप्रतिबंधकतयैवनिराससंभवादाहयत्तु पर्यन्तं ज्ञानइतिचतुर्थ्यादिहेतुताइत्यर्थः
तत्रचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्री विकल्पकसामग्र्योस्तत्तीयादिहेतुत्वेपिसत्त्वादितिभावः तत्कालीनेतितत्कार्यनिष्पत्तिकालीनो
त्पत्तिकेत्यर्थः ध्वंसादीतिध्वंसानन्तरस्यापिनादशास्यविनिगमनाविरहेणप्रतिबंधकतयात्राहितानन्तरेत्यर्थः विनिगमनावि
रहेणेतियोहेतुतयापुनरुत्पन्नपुनरुत्पादवारणासंभवादितिभावः हेतुतायाइति अनंतेत्यादि प्रागभावहेतुतामतेप्युत्प
न्नेपितत्कार्यापत्तेः किंचित्प्रागभावसत्त्वेनविशिष्यैवतस्यावाध्यत्वादितिभावः मिथ्याज्ञानवासनायाइति मिथ्याज्ञानजन्यसं
स्कारस्येत्यर्थः मिथ्याज्ञानंचात्माहंगौरोहंइत्यादिज्ञानं कल्पितइति तथाचतत्त्वज्ञानेनोत्पत्त्वज्ञानेनवासनानाशा
न्नधर्माद्युत्पत्तिरितिभावः ननुस्वसमानकालोत्पन्नपदार्थानांप्रागभावस्यसमनियतत्वादेकेननानंतानांकारणत्वक
ल्पनगौरवमतआह किंचेतिन चेतितस्यभावत्वइतिशेषः ध्वंसप्रतियोगीतिजन्यसत्त्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेप्रागभावा
नंगीकारेजन्यस्यप्रागभावप्रतियोगीत्वरूपत्वासंभवेनध्वंसप्रतियोगीत्वरूपत्वमित्याशयेनेदं आनादित्वेतिविना रामः॰

शिसमवेतस्यसाक्षिनियमादितिभावः अनुपपत्तिरिति इति नतस्यभावत्वमितिशेषः अतएवतस्यभावत्वाभावादेव-
सः निरुक्तोधर्मोधर्महेतुः सामान्यादितुल्यत्वेतिविनाशितयासामान्यादित्वाभावेनतुप्रत्यक्षोनिर्मितिभावत्वेनाभावत्वेन
चेतिविनाशिसमवेतभावस्यसाक्षिनियमास्यवत्वेनानिर्णयः समवेतत्वेनाभावत्वेनानिर्णयः अतमितिनेयामता
द्यविद्यावादिनयानस्येवानाद्यविद्यानामकत्वादितिभावः सामग्र्यव्यवहितोत्तरकालत्वस्यसामग्रीसमयध्वंसाधिकर
णसमयध्वंसानधिकरणत्वेसतिसामग्रीसमयध्वंसाधिकरणसमयस्य-नान्वितिनमयावनोक्तरीत्यात्रपुनरुत्पत्त्या
पत्तिरितिभावः तदधिकरणलक्षणोक्तिरत्र द्वितीयादिलक्षणासंबंधेऽतिव्याप्तिवारणायाद्यपदंप्रागभावविशेषणं प्र
थमलक्षणप्रागभावस्याधिकरणमहाकालत्वान्नियताऽसंभववारणायलक्षणेति घटसमानकालोत्पत्तिकत्वे पाधा
त्मकस्यलक्षणसंबंधेऽतिव्याप्तिवारणायचरमलक्षणपदं महाप्रलयोत्पत्तिसाधारणंचेदं महाप्रलयात्मकचरमध्वंसा
त्मकलक्षणमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयात् महाप्रलयानंगीकारे गुरुलक्षणानवधिनामिदं गुर्वभिप्रायेन लाघवाद

टी० 116

क्षणाद्यधिकरणयावत्काले इति स्वप्नाद्वितीयादिक्षणसंबंधेऽतिव्याप्तिवारणाय चरमाधिकरणान्तं कालविशेषणं प्रथमक्षण
स्यापि यावत्कालप्रागभावानधिकरणत्वादसंभववारणाय तदधिकरणेति प्रागभावविशेषणं तदधिकरणं यस्येति बहु
व्रीहिणा तद्रूपार्थकं यत्किंचित्कालिकसंबंधेन प्रथमक्षणप्रागभावस्य तद्वृत्तित्वाभावादसंभवः पर्याप्तेन तदधिकरण
त्वस्य यावत्कालविशेषणत्वलाभेन यावदंतर्गतमहाकालप्रागभावाप्रसिद्धा प्रथमक्षणस्य तादृशयावत्कालांतर्ग
तप्रथमक्षणप्रागभावानधिकरणत्वेन घटासंभवस्य दुर्वारत्वात् द्वितीयादिक्षणस्य तादृशतृतीयादिक्षणप्रागभावा
धिकरणतयातिप्रसंगतादवस्थ्यमतो यावदिति प्रागभावविशेषणं कालिकसंबंधेन तद्वृत्तित्वलाभाय प्रथमकालपदं का
लिकसंबंधेन प्रागभावाधिकरणत्वलाभाय घटसंकालपदं घटाद्यधिकरणेति घटादिसंबद्धत्वपर्यः जन्यमात्रस्य कालो
पाधितया ज्ञानस्यापि समयत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यात्तादृक्कालिकसंबंधेन जन्यभावीति तद्धटपूर्वकालीनस्य नाशादिभावीति
तद्धटविशेषणं उक्तरीत्या ज्ञानस्यापि समयत्वात्तादृक्कालिकसंबंधव्यापकमिति कारिकास्थं घटान्तं व्याचष्टे ध्वस्त इति राम०

तथा घटस्वलक्षणाध्वंसानवच्छिन्नस्य लक्षणायोग इति फलितं ननु सामान्यतः लक्षणाः समयस्याभिधानमयुक्तं द्वितीयलक्षणो
त्पन्नध्वंसप्रतियोगिस्थूलकालसंबंधेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयलक्षणापदस्य लक्षणान्तर्विशिष्टपरतायाश्चावश्यक
त्वादित्यत आह अत्र चेति उत्पत्तिमत्वादिनाद्यस्थूलकालसंबंधस्याप्याद्यलक्षणासंबंध एव पर्यवसानेनोत्पन्नत्वस्य व्यर्थ्यादि
ति भावः उभयत्र उभयत्रापि व्याख्यातेनोक्तातिप्रसंगावारणादाह यदीयेति यदीयोत्पत्तिपूर्वकालीनतत्स्थानसंबंध
स्य घटोत्पत्तित्वाभावादाह घटोत्पत्तिलक्षणा इति अविनश्यदवस्थानज्ञानसंबंधस्योत्पत्तित्वं मध्यमसमयपदोपादाने व्य
संभवीत्यत आह विनश्यदवस्थामिति तज्ज्ञानध्वंसीति तज्ज्ञानसंबद्धत्वर्थः मध्यमसमयपदमिति नान्यतिमुक्तामायं न
ननु क्रियेति अत्र क्रियामात्रस्यापि ध्वंसस्येति च सावधारणोऽत्र मध्याह्नमात्रस्य कालोपाधित्वाप्रतिलक्षणे यावत्क्षमा
रणातिव्याप्त्यप्रसंगतेः । ननु प्रतिलक्षणांकस्याविच्छिन्नाशेन जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेन तद्द्वयोत्पाद द्वितीयादिलक्षणाविन
वपदाभ्यास्यापि तद्विरियसमये संबंधस्याकांक्षितत्वात्तस्य च द्वितीयादिलक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वान्नोक्तातिव्याप्तिरि

टी० ११७

117

233

मत्त्राह न हेतोस्त्वादिति कालोपाधित्वाभावादिति जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानंगीकारादित्याशयः अत एव सर्वक्रियामात्रस्ये
त्याद्युक्तेः यत्नोत्क्षणं क्रियाया विनाशाभ्युपगमेपि द्वित्रिक्षणमध्ये क्रियाया विनाशोत्पत्तौ जातत्वमेवासिद्धमत आह यन्निष्ठक्षणमितिल
क्षणांतरोत्पत्तिलक्षणं निरुक्तेति स्ववच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्य व्याप्यत्वे पर्यवसानादिति भावः नन्वित्थं तत्त्ववसर्वेषामिन
देर्योनुपपन्न इति भावः पूर्वोक्तेति पदस्य घटोत्पत्तिक्षणादिस्वाद्युक्तस्यार्थः न तु स्वरूपायापीति अपिना कालिकसंबंधेन ध्वंसस्य स्वत्वेनोत्ति
त्वामसमुच्चयः अथ क्षणावच्छिन्नस्य कर्मणा एव क्षणत्वमित्याशयेन क्षणलक्षणमुक्त्वा तादृशस्य क्रियामात्रस्येव क्षणत्वमि
त्याशयेन क्षणांतरमाहस्वध्वंसेति द्वितीयादिक्षणस्य पदार्थमाद्ययासंभववारणाय प्रतियोग्यंतं पदार्थविशेषणं अती
तपदार्थमादाय तद्वारणाय स्ववृत्तीति क्षणादौ यो घटात्मकस्थूलकालेतिव्याप्तिवारणाय पावृत्तीत्यंतं यथाश्रुते इति क्षणिकमित्या
दिव्यवाहिनाज्ञानादि परिग्रहः स्ववृत्तिरिति स्ववृत्तित्वं च वर्तमानतारीत्या कालिकसंबंधेन बोध्यं अत्र ध्वंसप्रतीयोगितोरकक्षणाव्याप्ति
त्वाभावेन स्थूलकालव्याप्तित्वेन वक्तुनासंभवाति प्रसंगो सत्वादिति असंभववारणायेति शेषः अनंगीकारे त्वितित यावभेदस्य व्या

राम०

व्यवहितत्तयास्थिरस्यकमादेः क्षणमपिस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वासंभवादसंभव इतिभावः यावन्तीति इदं चनादृशायां किंचि
त्ध्वंसवैशिष्ट्यमादाय तादृशसंसर्गवारणाय। लक्षणत्वे। लक्षणत्वसंभवे। किंचित्कालावृत्तित्वं। किंचित्कालावृत्त्यभावत्वे। पूर्ववर्त्ति
कालिकसंबंधेन स्ववृत्तित्वस्य यावदभाववैशिष्ट्यस्य लाभायेत्यर्थः। अतिरिक्ताभावानंगीकारदशायां यावन्तीति रिक्ताभावघटित
मुक्तलक्षणं न संभवतीति भावः। ध्वंसविरोधादिति इदं चातिरिक्तध्वंसस्य परितः स्वपूर्वत्वमिमामाशयेन। उभयं स्ववृत्तित्वस्य पूर्ववृ
त्तित्वोभयं। द्वितीयादित्युक्तौपि स्वस्य पूर्ववर्त्तियत्किंचित्पदार्थवैशिष्ट्यसत्वादतिव्याप्तिरतो यावदिति कालिकसंबंधेन स्वपूर्ववृ
त्तित्वनिवेशप्रयोजनमाह नैमित्तिकालिकसंबंधेन स्ववृत्तित्ववैशिष्ट्यनिवेशप्रयोजनमाह नवेत्यादिना इत्याकाशस्य ज्ञानस्य
तिश्रवैनादृशैक्षणत्वानव्याप्तिमादाय वनिरुक्तनिवेशादुष्प्रयोजनसंभवेन स्ववृत्तित्वस्य प्रथमोक्तत्वेपि कालिकसंबंधेन तन्निवेश
प्रयोजनं प्रथमं नोक्तमिति ध्येयं। असत्वेपीति अव्याप्तिरित्यनेनान्वयः सत्वेपि उक्तत्वान सत्वेपि अतिव्याप्तिरित्यनेनान्वयः स्वपूर्व
त्वमिति लक्षणलक्षणाप्रविष्टमित्यादि उत्पत्तिलक्षणाप्रविष्टलक्षणस्येति। उत्पत्तिलक्षणास्वनिष्ठपाठे उत्पत्तिमदित्यनावादित्यस्य उत्प

टी०

त्रिघटेरनत्क्षणाघटितत्वाद्विमर्थः स्वानंतरोत्पन्नस्य स्वद्वितीयक्षणोत्पन्नस्य वासंभवेनोक्तरीत्या महाप्रलयक्षणेनाव्याप्तिरित्याशये
नाह महाप्रलयाभिरिक्तक्षणोति। यावद्वितीतिक्षणावविशेषणमितिशेषः नघटोत्पत्तिक्षणाइत्यादि। यद्यपिक्रियायाउत्तरसंयोग
नाशपतयाकपालक्रियाजन्यकपालद्वयसंयोगजन्यघटोत्पत्तिक्षणे वयवक्रियानाशस्तथाप्युत्तरसंयोगजन्यतदुत्पन्नर
संयोगजन्यकार्यतत्संयोगवद्घटेनाकपालावयवकपालिकावयवेनकपालसंयोगजन्येनकपालावयवकपालिकातत्कपाल
संयोगजन्येतत्कपालतत्कपालसंयोगस्तेनघटोत्पत्तिक्षणस्यलाभिप्रायेणाह नस्याद्वितीयपूर्वकालाप्रसिद्धेरितिभावः। स्थि
रघटादिस्थले क्षणद्वयमध्ये क्रियायाउत्पत्तिविनाशाभावेपि तृतीयादिक्षणोत्पन्नसंभवेन नरुधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या तदुत्पन्नेनाव्या
प्तिरित्याशयेनाह नाभावश्चप्रागभावविनिश्चयःस्थिरइत्यादि प्रतिक्षणोत्क्षेपोत्पत्तिविनाशयोः संभवेन तथाहोत्तेरुत्पत्तिनिश्चयइत्यत आह महा
प्रलयोसत्वाविनिश्चयस्याप्रसिद्धिरिति महाकालस्याक्षणत्वाभावात् तत्संबंधस्योत्पत्तिनाशाभावाच्चेतिभावः। क्षणस्यावश्यकत्वादितिमहा
कालीयघटाद्यधिकरणतापात्त्यादि। एवमन्येपि अनुगमे शेषिनिश्चयवच्छेदकतयेत्यादि। तेषामेवानिश्चायकत्वादितिभावः। समा०

करणेति स्वध्वंसेति ध्वंसप्रतियोगितानाधारत्वादित्यर्थः ह्येवंरूपैर्पूर्वैरित्यादि · चरमध्वंसस्यैवेति इदमुपलक्षणं चरमध्वंससंबंध
स्यैव चरमध्वंसस्य महाप्रलयोत्पत्तित्वादित्यपि द्रष्टव्यं मतांतरमाह नान्येत्यादिना · महाकालेलक्षणात्क्षणव्यवहारविषयत्वस्य के
नाप्यनभ्युपगमादप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेरस्वरसाद्वाहकश्चिदिति लक्षणाघटितमितिलाघवादित्यादि · अत्रदीधितावुत्पत्तिरित्येव
पाठः उत्पत्तिशिष्यपिकेत्यादिति पाठस्तु प्रामादिकः एतल्लक्षणस्यनिर्दुष्टत्वादिति ध्येयं अत्रापि · लक्षणाघटितोत्पत्तिलक्षणे ·
इति बोध्यं · इत्यतो जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वं बोध्यं तेषामपि · स्वानधिकरणतत्तन्नामपि · यत्किंचिद्घटके · यत्किंचिद्घटनापत्तेः स्वा
नधिकरणासुनाहयातेषु · तत्पदार्थापादनं · तत्पदोत्पत्त्यापादनं · कादाचित्कत्वे · किंचित्कालानुत्पत्तिकत्वं · कारणोपि · नकाला
व्यवहितपूर्ववृत्तिकारणाभावप्रयोज्यमित्यर्थः कादाचित्कत्वस्य · किंचिद्देशानुत्पत्तिकत्वस्य · कारणोपीति देशवृत्तिकारणाभा
वप्रयोज्यत्वादित्यर्थः सामानाधिकरण्येति समवायघटितेत्यादि · अस्य याकार्यकादाचित्कत्वस्य कारणकादाचित्कत्वानधीनत्वे
उत्पन्नमेरोरित्येतादृशधीमत्तितादृशघटाभ्यासेव · तद्भूमेत्वापादकाभावइतितत्त्वेत्यर्थः नत्वेनतत्वेन तत्र घटित्वेन · कथमिति

सामान्यसामग्र्या एव व्याप्त्यादिकाया: सत्वादिति भावः नन्वदृष्टत्वेति विशेषसामग्रीसहकृततायाएव सामान्यसामग्र्याः फलव्याप्य
त्वादिति भावः नन्वदृष्टाद्यधिकरणतंतुरूपविशेषसामग्र्येव तत्राप्यसीत्यत आह नन्वयरानधिकरणेति अभावादिति विशेषधर्मा
वच्छिन्नं हेतोरेव विशेषसामग्रीत्वेन तादृश्यानंतर्तंतौ विशेषसामग्रीत्वासंभवादिति भावः ननु नन्वपटस्य समवायेन स्वाधिकरणानंतं
नरेघापि सत्वेन तत्र तादृशस्यपेन तत्र तंतोरभावेनव्यभिचारात्कथं तत्र घटत्वेन ननं नंतर्वृतांतस्यानेकत्वमित्यत आह अत्रेदमिथ्या
दि· व्याप्यवाह्य उत्पत्तिसंबंधेनेति तत् पूर्वकालेतदृश्यवकिन पूर्वकाले नास्तीति तथा चैवं दैशिकव्यभिचारस्य दैशिकव्यापकताविघट
नद्वारैव हेतुताविघटकत्वात्पाविशेषकारणतायां कालिकव्यापकतायादैशिकसामानाधिकरण्यमात्रस्यव निविषत्वेन दैशि
कव्यापकतायाश्चविवेशेनो दैशिकव्यभिचारस्यनदोषत्वमित्याशयः एककालीनत्वादिरूपं विशेषसामग्रीवैशिष्ट्यं सामा
मान्यसामग्र्यामस्येवेत्यत आह विशेषसामग्रीवैशिष्ट्यं वेत्यादि· मन्वेवंस्याश्चिद्विशेषसामग्र्यास्तादात्म्यरूपं वैशिष्ट्यं तस्या
श्चित्समवायरूपं तादृश्यननुगमः स्यात आह स्वयमद्येत्यमिति यादृशविशेषसामग्र्या येन संबंधेन हेतुतात्तस्यास्तेनैव संबं राम०

धोवेशिष्ट्यमितिनानानुगमइत्याशयः सर्वत्रैवकारणतायांकालिकदैशिकव्यापकत्वाद्वयमेवनिविशतइतिवादिनांमतमाहकेचि
त्विति व्यभिचाराभावाद्विनिनतंतुत्वेनतन्यरत्वेनकार्यकारणभावेकालिकदैशिकव्यापकत्वाद्वयमेवनिविशतइतिशेषः नन्वेवम
यित्रियासंयोगयोः कार्यकारणभावेव्यभिचारेणाव्यापकत्वाद्वयनिवेशासंभवेनपूर्वोक्तप्रकारस्यावश्यकत्वेकिमर्थमेता
वानुक्लेशइत्यतआहएवमीति एवमपिसमवायेनकार्यमितिनियामकान्याभइत्यस्वरसादाहाङ्कुरिति सामानाधिक
रण्येति समवायविशेषणतोभयघटितेत्यादि ननुद्वयोस्तंत्वोः कारणत्वकल्पनमपिहौकस्यप्रागभावस्यकारणत्वेला
घवमितियुक्तानेकत्रप्रागभावासिद्धावपिद्वितंतुकएवप्रागभावसिद्धसंभवेनानेकत्रप्रागभावसिद्धाविन्यादिनाद्वितंतुके
प्रागभावसिद्धेरन्यत्रप्रागभावसिद्धिमूलकत्वोक्तेरयुक्तेमतआहद्वयोरेवेति आशयःअनेकत्रेत्यादिग्रंथस्याशयः तदेवा
शंकतेनचेति तत्रनवतंतुकपटेतत्वेन दृष्टांतंतुकपटध्वंसत्वेन महापटपूर्वस्वसमयेरोत्पत्तिर्भवितिव्वेत्याशयेनाहइदंचेति
प्राक्कालेपीत्रिस्यापिनोत्तरकालपरिग्रहः भवतिभवत्येव नन्वेवंद्व्यणुकवतिदृष्टांतरानुसरणाकर्यतत्रदृष्टांततंतुकपटोत्पत्तिरिन्तप्रा

हस्ततरेति अभिघातेन वेगाद्यभिघातादिना· तत्समवायिकारणसंयोगनाशेनेति शेषः तत्रापीव· त्वन्मते तु कपटनाशादेव
घटनाशात्तु कपालयोरपि शिरिति तदानीं द्व्यणुकाभावस्य प्रतिबंधकाभावस्य हेतोस्तत्र सत्त्वादिति भावः विनिगमनाविरहेण नानाध्वंसा
नां प्रतिबंधकत्वे गौरवादाह तन्नाशकेति· तत्र च तत्क्षणावच्छिन्नत्वं च· सत्त्वेन· तत्क्षणवृत्तित्वेन· कार्यानुत्पादेः तत्पूर्वपाणकार्या
नुत्पादप्रयोजकस्याभावं· तत्तत्क्षणे नाम्नैव ति यावत्तत्तुल्यत्वेन जनकत्वासंभवादिति भावः अवच्छेदकतयैव कारणतावच्छेदकतयैव·
यतनाद्यनादिकारणीभूततयागभावीनामित्युक्ते तत आह अवच्छेदकत्वेपीति कारणतावच्छेदकतया नत्वभिहितावपीत्यर्थः वेतिरिक्त
प्यर्थकं कारणत्वमिति तदनन्तरं योग्यं तयावकारणत्वमपि स्यादिति नचेष्टं असमवायिकारणस्येति इदमुपलक्षणं समवायिका
रणान्तरनाशवतां तत्तन्तोरपि अंशेपीत्यपि बोध्यं ननु कालिकतत्पदविशिष्टप्रागभाववत्त्वापन्नमिति निवेशान्न दोषः अतीतानागतसंयोगाना
मतयात्वादत आह ननु तत्तु मात्रेति दैशिकतयेति तत्त्यावत्कालिकव्याप्यत्वनिवेशेन मटोत्पादकविद्यमानसंयोगानामदै
शिकव्याप्यत्वमेव निवेशनीयं तत्त्यावातीतानागतसंयोगानामपि तयात्वेन तत्पटानुत्पत्तिप्रसंगनाशस्य सत्त्वमिति भावः नैवं राम०

१२०

मितिअतीतानां विशेष्यत्वेनानागतानां विशेषणत्वेन वा कारणत्वादिति भावः तत्पटेति इदं च विशेषणतां नमदसमानकालो
त्पत्तिकतत्पटानंतरकालवृत्तिसंयोगवारणाय तत्पटसमानियतकालसंयोगवारणाय तत्पटानधिकरणमितितत्पट
ध्वंसेरिति इदं चातीतसंयोगवारणाय वारणायवारणायापि अपिनातीतवारणपरिग्रहः स्वस्वविशेषपर्यंतानुसरणा
त्केशरत्पा स्वरसाराहुः आहुरिति तत्वे नैवतद्ध्वंसेनैव वारणायेति एतद्धारतांवसंयोगत्रयमात्रसत्वेतत्पटोत्पत्तिवारणा
येत्यवधेयं अतिगौरवादित्यादिकारणतावच्छेदकगौरवस्याधिक्यादिति भावः निमित्तस्येवेति चकारोनुक्तासमवायिकारणोकत्व
समुच्चायकः आचार्यइतितन्मते च कपटघयोरिसंबंधेन द्वित्वोत्पत्तिवारणाय तत्र पर्याप्तिसंबंधेन तत्प्रागभावस्य हेतुत्वं वाच्यं
व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रागभावस्यापि व्यासज्यवृत्तित्वस्वीकारान्न दोष इति भावः एतेनेति विस्तरस्तोत्तिस्त्रापीति · परस्य न तीयस्य
द्वित्वोत्पत्त्यापत्तिः प्रागभावं विनाप्युपपादिता · अत्र केचित् अपत्त्यं तत्वेन तान स्पादर्शोत्पादस्य वारणाय इदं घत्वावच्छिन्नेप्रयत्नं
न मिथ्याज्ञानजन्यवासनानां तत्तद्ध्वंसत्वेन हेतुत्वे हेतुत्वे गौरवमिति लाघवादिदं घटत्वावच्छिन्नमप्यादत्न्यसानप्रागभावत्वेन हेतुत्वं

१२१

२४१

दी० कत्त्वमतइतिप्रागभावसिद्धिः नचतस्यसामग्र्यादितुल्यत्वसंभवेनाभावत्वेमानाभावइति पूर्वोपदर्शितदूषणमसंगतमितिवाच्यंमा

121 वत्वग्राहकप्रमाणाभावेनैवतस्याभावत्वसिद्धेरितिवइतितरसत् ध्वंसेनातिरिक्तप्रागभावकल्पनामपेक्ष्यलाघवेनाद्यजनक

तावच्छेदकतयाजन्यकाभूतवासनास्वेवैकजातिकल्पनायाउचितत्वादितिदिक् अधिकमस्मत्कृतभवानीदीप्रकाशेनुसंधेयं व्या

ख्यायां। संयोगात्यंताभावइति। ल्वप्रतियतपूर्ववर्त्तिताकत्वादिहेतुर्वाप्यइति अत्रावच्छेदकतासंबंधेनसंयोगेप्रतितेनसंबंधे

नसंयोगात्यंताभावस्यहेतुत्वंबोध्यं प्रादेशिकत्वेतिदेशविशेषावच्छिन्नत्वेप्यर्थः एवमग्रेपिप्राकारेणेतिक्ष्मतियतपूर्ववर्त्ति

ताकत्वादित्यत्रावच्छेदकतासंबंधेनतिरतीयांशेऽवच्छिन्नत्वं कार्यतानिरूपकत्वरूपहेतुत्वेकदेशकार्यतान्वयि वाच्यमितिअत्रावच्छे

दकतासंबंधेनसंयोगंप्रतितादात्म्येनयावत्त्वेहेतुत्वंबोध्यं अभावात्तादात्म्येनाभावात् नत्ववच्छिन्नइति अवच्छेदकतासंबंधेन

तत्रेत्यर्थः नचद्रव्यत्वादिपरः उभयेतिसंयोगात्यंताभावप्रागभावावच्छेदकोभयेत्यर्थः हेतुत्वापेक्षयाअनन्यथासिद्धत्वघटक

त्वनापेक्षयाप्रागभावस्येतिक्ष्मतियतपूर्ववर्त्तिताकत्वादिहेतुत्वंअनन्यथासिद्धत्वमात्रे तस्यच प्रागभावस्यच स्वावच्छे राम०

एकावच्छेदेनऽवच्छेदकतानाघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन स्यादितितथा चोक्तरीत्या लाघवात् प्रागभावसिद्धिर्नस्यादिति
शेषः शाखावच्छेदेनेति उत्पद्यमानसंयोगस्य शाखानवच्छिन्नत्वेन नियामकाभावादित्यर्थः यथाश्रुते तु क्रियासंयोगयोः स
मवायसंबंधेन हेतुहेतुमद्भावेनासंगत्यापत्तेः तदवच्छेदेन शाखावच्छेदेन वाऽंशेऽवश्यमित्यादि प्रादेशिकत्वेति तथा च त
द्दशक्रियायां निरुक्तजनकत्वेनैव संयोगस्य प्रादेशिकत्वनियमोपपत्तौ किं तु यथा द्रुकत या प्रागभावकल्पनेनेति भावः
अभावेनेति निरुक्तजनकत्वासंभवेनेति शेषः तत्र तत्क्रियासमये देवे ज्ञेय एवकारस्यान्वयेनेत्यनंतरं योज्यः तथा च तत्र तत्क्रियायाम्
स्येनैवेत्यर्थः एवकारेण निरुक्तजनकत्वव्यवच्छेदः हेतुतया हेतुत्वस्य वकुप्ततया प्रागभावाभावादेवेति तथा च निरुक्तजनक
त्वस्यासिद्धतया प्रादेशिकत्वनियामकत्वासंभवेन प्रागभावस्य तन्नियामकतया कल्पनमावश्यकमिति भावः नन्वेवमपि वृ
क्षाभिमुखक्रियातः शाखावच्छिन्नसंयोगोत्पादे हेतुत्वीरः तस्या एव तत्र सत्त्वेन हेतुत्वसंभवात् न अत आह शाखेति क्रियांतरस्य शा
खाभिमुखक्रियायामेः तत्र शाखावच्छिन्नसंयोगे तत्त्वेन तत्र सत्त्वेन हेतुत्वादिति फलानुरोधित्वात् कल्पनाया इति भावः ली

लाघवमीकारेति तस्य चायमाशयः लाघवात्स्वच्छेदकमनंतभोक्षैव प्रतियोग्यभावयोर्विरोधः मूलेह्यहद्वेनकपिसंयोगइत्यादिप्र
तीतौ तांवच्छेदकतिवृक्षकपिसंयोगावच्छेदकत्वाभावो मूलादिनिष्ठो विषय इति · अथाप्यच्छेदीति नचसिद्धासिद्धिभ्यां व्याघात इति
वाच्यं उक्तविरोधेनार्थतस्तन्निरासइत्याशयात् तस्यैवेति अन्यथाधाराद्वाहिकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भावः। पूर्वत्रप्रथमेद्वि
तीये · चतुरणविशेषस्य निर्विकल्पकावगाहितया चतुर्णास्य · रावकारणतिकारणतांतरानुपगमेप्यतिप्रसंगाभावादितिभा
वः तथात्वं · अतींद्रियत्वं · प्रत्यक्षेतिप्रागभावप्रत्यक्षमर्थः तस्यप्रागभावस्य · संबंधितावच्छेदकेति निर्विकेल्पकत्वमर्थः प्रा
नप्रागभावत्वादीति प्रादिनाप्रत्यक्षप्रागभावत्वपरिग्रहः दीधितौ रावकेति अवच्छेदकत्वादिसंबंधेनेमर्थः आदिनातादात्म्यप
रिग्रहः कार्यभावस्येति यावत्साद्यवच्छेदकस्य वा साध्यहेतुत्वे प्रतिमाप्यमिकनिर्विकल्पकं प्रतिचेति शेषः उक्तरीतिकार्यभावस्य
शरीरावच्छेदकस्येति शेषः उक्तरेत्यस्य निर्विकल्पकोत्तरेत्यर्थः व्याख्यापां पंचमतुरणइतिवनुर्यहरणे निर्विकल्पकोत्तर
णानस्यनाशादितिभावः उक्तरत्वंसंबधं समभिव्याहृतस्य नाशयेनाह ध्वंसावच्छिन्नेति लाघवादाहुनादशेति प्रायमिकनिर्वि राम॰

कल्पकेत्यर्थः शाखादेरिति। संयोगस्याहेशिकत्वनियमापेक्षेति शेषः अतिरिक्तभागाभावेतिरेतस्य हेतुत्वेव न विनिगमनावि
रहः धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वस्यैव विनिगमकत्वादित्याशयः द्विसमवायिकारणकस्थले एकस्यासमवायिकारणसंयोगस्य
तत्वेन हेतुत्वादेवतन्तुत्वाद्यनियमसंभवादाह वक्ष्यतीति। चरमतन्तुसंयोगस्य तत्वेन हेतुत्वे द्व्यणुकपटादेः स्वाश्रयतावच्छेदकतन्तुद्व
भिन्नत्वानुपपत्तेराह संख्याविशेषस्येति द्व्यणुकेच। संख्याविशेषस्य द्वित्वस्याद्यनियामकत्वेन असमवायिकारणेनेति चरमतन्तु
गतैकत्वेनेत्यर्थः नादृशेति चतुर्थरूपस्य कारणत्वेनैवेति तथा चैतद्रूपमारातीत्याद्वित्वस्य लाघवासंभवेन प्रा
गभावस्यैव न सिद्धेरिति भावः अत्र प्रथमद्वितीययोः द्वितीयतन्तौ यदा द्वित्वं तस्यासमवायिरूपमिति तस्य समवायिप
त्वे चिद् समवायिसत्वेऽप्यसमवाय्यनुमाह द्वयोर्द्वयोः प्रथमोत्पन्नगतद्वित्वादेव चरमोत्पन्नगतैकत्वस्य च सत्वेनानयोर्विशेष्य
कारणत्वे भिन्नतरसमवायिनां तन्तूनां द्वित्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया नादृशाकारणत्वे मानाभाव इत्यस्य रसादाहव्यायस्तत इति
विनिगमनाविरहेपीति तथा च त्रित्वस्थले पि लाघवाभावान्नमा गमाभावसिद्धिरिति भावः कल्पनान्तरस्य पूर्वोक्तधर्मादिकल्प

 123

नान्वयस्य॰ तत्र त्रित्वादौ॰ एकस्याग्रहेनियत्वाद्वनस्याः सर्वत्राविशेषेणासत्वादित्यसंगत्वेतिभावः एकत्वद्वयमोत्रेतिमात्रपदे
नत्वतीयैकत्वस्यवच्छेदः द्वयोर्हित्विज्ञानेएकत्वद्वयमात्रज्ञानेपि त्रित्वाद्यनुत्पादो विवादपदम्ः द्वित्वज्ञानसहकृतैकत्वज्ञानादेः त्रित्वा
द्युत्पादकत्वमतेतत्रत्रित्वद्युत्पादादृतत्वाद् द्वित्वाज्ञानदशायामेकत्वद्वयज्ञानेतितदित्तिज्ञानविशेषणायामित्येकत्वद्वयज्ञानेतृती
येकत्वमपि विषयस्तज्ज्ञानगतनद्धक्तित्वमेवेत्यर्थः ततत्रित्वप्रतीतिप्रत्ययमाशयः सामान्यतोव्याससम्भवान्निसंख्यायामपेक्षा
बुद्धेर्हेतुः अपेक्षात्वंचनानैकत्वावगाहित्वं॰ नानात्वंचानुगतानाति प्रसक्तेर्द्वित्वादमपूर्वमिति एकत्वद्वयज्ञानत्वेनहेतुत्वंपर्यव
सन्नं त्रित्वादिस्थलेप्येकत्वद्वयज्ञानसत्वान्नव्यभिचारः एवंचोत्कापत्तिवारणाय त्रित्वादौ तृतीयैकत्वावगाहेकत्वद्वयज्ञानत्वा
दित्वादौ हेतुत्वेयत्नामान्ययोरितिमायेनतत्रित्वयस्तितिएकैकस्यतज्ज्ञानस्यतद्वक्तित्वेनहेतुत्वमावश्यकमिति नादृष्येतिति
एकत्वज्ञानेत्यर्थः एवमग्रेपि अपेक्षाबुद्धेः ईश्वरयोगीतरपेक्षाबुद्धेः सयाकारणत्वेतिविनिगमनाविरहेणातत्वेनकार
णताद्वयेत्यर्थः त्रित्वादेः पूर्वत्रित्वादेरसत्वेनविशेषणत्वासंभवादाहायलक्षणीभूयेपि स्वस्यस्वजनकतावच्छेदक सम॰

त्वानंगीकारेत्वाह स्वित्वाघाघ्रेयेति आत्मखंडोपाध्यातिरिक्तस्यानन्तमलस्य स्वरूपतोवच्छेदकत्वासंभवादाह तत्प्रागभावेति
त्वेति युगपदुत्पन्नस्यायुपलक्षकं युगपदुत्पन्नस्वरूपयौगपद्यस्येति येन आत्मयोग्यविशेषगुणो युगपत्संभवतीत्यत आह यौ
गपद्यमिति व्यक्तीतितनतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नत्वमर्थः यत्तत्सममितिपौर्वापर्यघटितत्वस्येत्यादिः सामान्यलक्षणेति तदाज्ञानत्वादि
नानन्तानां युपस्थापनेपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नघटितपौर्वापर्यज्ञानासंभवादिति भावः ज्ञानेच्छेति स्वरूपयोग्यस्य ग्रहादेवेत्या
दिनियतस्यातिरेकेति पौर्वापर्यघटितनियतव्यतिरेकमात्रमर्थः कार्यकारणेति स्वरूपयोग्यत्वं सामान्यतइत्यादिः अवश्य
तिसामान्यलक्षणाकारेणापीत्यादिः अभ्युपेत्येति अन्वयग्रहस्यापि कारणताग्राहकत्वमभ्युपेत्येत्यर्थः वस्तुतस्त्वतीन्द्रियस्य
प्रयोजनाभावइतिभावः इच्छात्वविशिष्टेति इच्छोपलक्षणं ज्ञानेच्छास्थले ज्ञानत्वविशिष्टोपनीतभाने इच्छात्वविशिष्टलौकि
कप्रत्यक्षात्मकस्येत्यपि द्रष्टव्यं तेन ज्ञानेच्छास्थले ज्ञानत्वेच्छात्वनिर्विकल्पककाल एव ज्ञाननाशात् तत्पर्यन्तं तदा ज्ञानत्वादि
नान्वयग्रह इति शंकानवकाशः सामान्यलक्षणानंगीकर्तृविशेषणताज्ञानहेतुत्वानंगीकारेणाति विकल्पकापत्तेर्वेत्या

यायेनाह विशिष्टेतिपर्य्यवसानमात्रलक्षणापर्य्यवसन्नं पंच्ये· एवं किन्त मितिसामान्यलक्षणानंगीकर्त्तृत्वादि· विशेष्यविशेषणानि
नि इच्छात्वप्रकारकगुणाभावेन न तद्दृशोविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य तत्त्वासंभवादिति भावः इतिमते· इतिसिद्धांतिमते· प्रकारां
तरेण· कस्यनुत्पादइत्याद्युक्तप्रकारेण अन्वयमात्रेति मात्रपदेन पौर्वापर्यव्यवच्छेदः तद्ग्रहस्त्वनुमानादिनैवेति भावः ता
नयोरेवेति वाहुल्याद्देवहुमिनो योगादेर्ह नुत्पादनादिग्रहणोवाहुल्या युत्पात्तिर्नेष्यते इच्छादिकालेचमदुत्पत्तेरिष्यतेराव
वाधकाभावात् अतएव ज्ञानायोगपद्यादेकमनइतिसूत्रेणानयोरयोगपद्यानिषेधसंगच्छत इत्याशय· विंशत्येतीति
चैकपेक्षत्वानानावेशेत्पादसंभवात्तु नियोगपद्यांगीकारेणनिरवयवत्वात् इति चायं विंशत्यंगुलीषु विजातीयतियत्नेच्छोत्वा
दृष्टानुरोधेनमहत्यंगीकारस्यसार्थक्यादेतेनानेतिगौरवसंभवत्येर्थः तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वसंबंधेन गतत्वेनापि नियतस्यगौरवत्वाभावा
प्रतियोगित्वस्य· अन्यथा एवास्यांगीकर्तृमतेलाघवेनतत्प्रकारकग्रहविषयत्वस्येव तन्नियामकत्वसंभवतीत्यतआह अन्य
थास्वात्मनंगीकर्तृमतइति संभवतीति प्रमेयत्वादिनोपस्थितेस्तादृशव्यवहारजनकत्वाभावादिति भावः नच्छावत्तेनापत्त राम०

क्षनियामकत्वस्यावर्त्तनायतद्व्यावर्त्तेतत्वमागतेच्छाविषयोपाधिस्यैवसामान्यलक्षणावच्छेदकीभिभावः विशेष्यविशे
षणाभावेविनिगमनाविरहादाह प्रकारकज्ञानत्वेनवेति कारणताद्वयस्यावच्छेदकत्वेप्यवच्छेदकलाघवमस्त्येव
नत्वाह किंचेति · बाधेतिआधातिप्रसंगवारणाय सामानाधिकरण्यं द्वितीयमतिप्रसंगवारणाय समानविशेष्यत्वंप्रत्यासत्तिः
तयाचकालिकीव्यापकतासमवायेनव्यापकताविशेष्यतयाचव्यापकत्वेनैककारणतायामेवनिविष्टेतिनातिप्रसंग इतिभा
वः प्रकारविशेष्ययोर्म्मध्येनाधिकभावस्यासर्वत्रदुष्परिच्छेदत्वादाह किंचेति · प्रमेयत्वादिनेतिज्ञानेच्छायांचाव्याप्तेति नोत्पादि
तिस्तत्राह संसर्गस्येहादिरितीतिभावः एवमग्रिमग्रन्थेपिसत्वादित्यनंतरमयंशेषोबोध्यः एकस्मिन्नितिनानाव्याकारणताव्य
त्वे सामग्र्यभावोनानाव्यापकताविशिष्टस्यैकस्यानिवेशादित्याशयः अन्यथा · सामग्र्यभावोनानाव्यापकताविशिष्टायाएक
व्यक्तेरनिवेशे · उक्तातिप्रसंगः उक्तरीत्यातिप्रसंगः तमेवाह व्यधिकरणेतिप्रमास्वत्वसादिनिकाले आत्मन्येवेसादि · नर्किंचि
द्वितीयक्षणेहयैकालिकैरेवाधिकव्यापकतयोः सत्वेनोक्तस्थलेतिप्रसंगवारणायनाहशैकव्यक्तिनिवेशस्यावश्यकतयावपूर्व

१२५

टी.

249

कानि प्रसंग इति प्रघट्टकार्थः वाच्य इति तथा च ज्ञानागोचरविषयकेच्छानुरोधेन सामान्यलक्षणावश्यकीति हृदयं अन्यासक्तिन्न
मिति शास्त्रज्ञानमित्यादि प्रत्ययेन विषयता संबंधोपि सन्निकर्षो नियामक इत्याशयस्तेन न पूर्वापरविरोधः अविशेषादिति यथा
यथि यथार्थख्यातिरूपकार्यजनकयोरित्यादि दोषाभाववैशिष्ट्यग्रहादीति दोषाभावसहितभेदाग्रहादित्यर्थः आदिनादोषस
हितभेदाग्रहपरिग्रहः वस्तुतो दोषाभाववैशिष्ट्यग्रहयोरेकैव संख्यानान्वयः आदिनारजतत्वाभावाग्रहपरिग्रहः उपपत्तिरि
ति नन्वनेनत्वविशेषाद्देव सहकारित्वेन लक्षणासंभव इत्याशयः कारणेति जन्यत्वारित्यादि दोषस्यैवान्यरजतत्वग्रहप्रतिबं
धकदोषस्यैव उपस्थितमिति इदं चानुपस्थितेचेत्यादि पूर्वोक्तदोषनिरासायोक्तं तस्य योभेदाग्रहः नन्निषेधयोरजतभेदाग्रहः
एवमग्रेपि उपस्थितमर्थमपीति अपिरवधारणे ननु सिद्धरूप्योपस्थितेरजतेऽसिद्धोपरागेणाप्रसिद्धमत आह हृदयमिति
सिद्धानुपरागेणाप्रसिद्धविषयकेच्छायां ताद्रूप्यग्रहस्यैव विरोधितया रजतत्वाभावाग्रहस्याजतत्वांशे रजतत्वप्र
कारकत्वादितिभावः अनुभवेन तस्यापि विरोधित्वमित्याशयेनाह तथात्वेपीति आत्मनिष्ठतयेति वाकाचिक्यादिरज राम०

तसाहश्यप्रज्ञानमेवद्वेषद्वेष्यमिष्टेष्टेदं । न्नमात्रजनतांशेपमात्मकन्नमाजविषयीभूपजयेतिरजनसाहश्यमेवद्वेषद्वेष्या
येनयथाकथंचिदितिभेदाग्रहविशेषणांशेपाप्रयोजनमर्थः तादृशोच्छेदितिउपस्थितेघटादावप्यांतस्येमादिः विसंवादिछे
त्यर्थः ननुसंवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रहहेतुतापेक्षया लाघवेनस्वप्रकारीभूतरजतत्वाश्रयत्वसंबंधेनरजतत्व
ज्ञानत्वेनहेतुत्वमेवोचितमितिचेत्सिद्धरजतज्ञानादेवाज्ञातरजतगोचरेच्छासंभवान्नतदनुरोधेनसामान्यलक्षणावश्य
कत्वमतआह इत्यादिकमितिउद्यमिति आर्थसमाजग्रस्तस्यकार्यतानवच्छेदकत्वपाप्रमात्वादिवत्संवादित्वाच्छानत्वादिकं
नकार्यतावच्छेदकमितिइच्छाज्ञानयोःसमानप्रकारकत्वसमानविशेष्यकत्वाभ्यामेवहेतुत्वमित्यज्ञातगोचरेच्छानुरो
धेनसामान्यलक्षणावश्यकीत्याशयः लाघवादितीतिलाघवंचविरोधीत्यंतेहेतुत्वेनाचेतोनिश्चेयं । लाघवादितिविद्वतो
तिस्वरूपसद्विन्यादिनाकालामरणाज्ञानस्यानिष्टभेदेपक्षो । भवत्येवेतितयाचाज्ञानेष्यादिष्टपर्थमितिभावः अभ्युपेत्येतित
थाचेच्छायांबाधनिश्चयस्यविरोधित्वपक्षेपीच्छासामग्रीघटनायाज्ञानेत्याघुक्तमितिभावः गुर्वित्ति । इदंचामामारोपज्ञाने ः

प्रागभावप्रत्यक्षानंगीकर्तृजनकमिश्राशयेनतत्रैवाप्रागभावप्रत्यक्षाभावस्य कारणतावच्छेदककोटावनिवेश्यत्वादिति भावः वर्त्तमा
नप्रागभावेति॰ इदं च प्रागभावांगीकारे तदनंगीकारे तु वर्त्तमानकालध्वंसाधिकरणक्षणान्यत्वस्य कमिति साध्यं द्रष्टव्यं अतएव
नुपदं दीधितिकृता प्रागभावघटितं साध्यं विहाय द्वितीयं ध्वंसघटितसाध्यं कृत्वा द्वितीयसाध्यानुसारेणाहरुगतत्वकालस्य तियोगि
कं येति पक्षधर्मतावलादिति त्याद्यक्षकालपक्षकानुमानेनैव तुल्यवित्तिवेद्यतया सुखविशेष्यकासिद्धसाधनमिति भावः अनुमा
नेनुत्पत्तिवेद्यमानंगीकारे च तत्कालकोपनीतभानादित्यद्रष्टव्यं स्वरूपेणेत्यतीतसाधनवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात्मके
साध्ये प्रागभावपर्यन्तमित्यर्थः तत्र साध्याप्रसिद्धिः अनागतत्वेन त्वनुमानेनैवसिद्धत्वात्तत्वं प्रतियोगिभासकाभावेन सुखप्रा
गभावस्य प्रत्यक्षासंभवात्तथापि सुखेत्यादिना हि साध्यकानुमानादनागतसुखोपस्थितौ तदंशेऽपनीतभानात्मकप्रागभावप्रम
त्यक्षस्य साध्यप्रसिद्धेसंभवो द्रष्टव्यः एतदस्वरसादपि वा द्वितीयसाध्यानुसरणं एतेन साध्याप्रसिद्ध्यनुरोधेन द्वितीयसाध्या
नुसरणस्यावश्यकत्वे प्रथमसाध्यानुसरणाद्वैयर्थ्यमित्यपिप्रत्युक्तं असिद्धत्वस्वरूपेणेत्यतीतत्वाद्यत्तं सुखेत्यादेस्ताध्या राम॰

न्मकेत्यर्थः उद्देश्यासिद्धेरिति असिद्धत्वस्वरूपालाभ इत्यर्थः कथमिति दृष्टान्तपक्षसाधारणैकसाध्यासंभवादिति भावः लाघवा
दपेक्षकालिकत्वेनैवेति अनुगतत्वादिति अनुगतसाध्यसामानाधिकरण्यात्मकत्वादित्यर्थः तथा चानुगतेनैतादृशप्रतियोगित्वेन
कालत्रयघटितत्वानुमाने साध्यमिति भावः तदुपगमेऽपीति नत्र व्यभिचारादिति शेषः आयोग्यासेति महाप्रलयाव्यवहितत्वम
वेत्यर्थः व्यभिचारेणेति तयोरन्यतरक्रियादिरूपजन्यभावाधिकरणत्वादिति भावः इदानीन्तननित्यद्रव्यादावपि महाप्रलयेऽव्यभिचा
रवारणाय जन्यभावेति पाकानुमानेति पाकविशेष्यकत्वेन साध्यतानुमानेत्यर्थः तत्रानागतपाकज्ञानाभावेन सिद्धपाकविशे
ष्यकपरामर्शादिनानुमितौ पक्षधर्मताबलेनानागतपाकभानमिमाद्वेल्लमाणत्वादिति भावः आकारस्थद्रव्यप्रकारतापि
कत्वमभिप्रेत्याह नकेवलमिति ननु घटो न वेति घटत्वकोटिकसंशये घटत्वस्यैव कोटितावच्छेदकतया कोटितावच्छेदकघटत्वांश
इप संगतमत आह घटो न वेतीत्यादि विशेषदर्शनेन तयाऽव्याप्यदर्शनेन तया साध्यदर्शनमेव घटात्मकाभावव्याप्यदर्शनमेव ता
नन्त्रे तायां वर्तकधर्मदर्शनेन तया अनुमितमिति घटत्ववानित्यनिश्चयस्य घटेतरावृत्तित्वरूपव्याप्तिविशिष्टधर्मवत्तानाना

त्मकतया घटाभावत्वकोटिकसंशयं प्रति व्याप्यदर्शनतयैव विरोधित्वसंभवादिति भावः किं त्विति अत एवात्र दीधितौ घट
संदेहमित्यनुक्त्वा घटाभावतासंदेहमित्युक्तमिति ध्येयं विरोधित्वेति नं चैवमपि घटभेदाभाववत्यघटत्वव्याप्यवत्ताधीत्वम
स्यैवेति वाच्ये तद्भाववत्त्वेन तथाविरोधित्वासंभवस्याशयात् तथात्वे स्वात्मनि योगितावच्छेदकत्वेन घटवद्ग्रहः तद्व्याप्य
वत्ताज्ञानस्यैव विरोधितया प्रकृते घटत्वावच्छिन्नस्याकोटितया घटत्वे तद्ग्रहाभावेन तस्य तत्र व्याप्यदर्शनतया विरोधित्वासं
भवदित्याशयात् तथा च स्वातंत्र्येणाविरोधित्वमुक्तं अत एव स्वातंत्र्येणाविरोधित्वस्याभिमतत्वादेव ज्ञानसामान्यपरमि
ति तथा च निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताया निज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयताकज्ञानत्वेन हेतुतेति भावः
निर्विकल्पकमिति निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयताकमित्यादिः विशिष्टज्ञानेति साधारणप्रमेयत्वादिप्रकारकघटत्वादिज्ञानस्यै
व सामग्रीसत्त्वादित्यर्थः एवकारेणानिरवच्छिन्नघटत्वादिविषयताकज्ञानव्यवच्छेदः तथा च तदंशेऽप्रमाप्रकारकतत्प्रकारकता
त्वावच्छिन्नं प्रति तदंशेऽप्रमाप्रकारकतज्ज्ञानत्वेन हेतुतया प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताकता राम०

संभवतीतिभावः अत्र यद्यप्येवानिर्युक्तिसंबन्धवः तदंशेऽन्याप्रकारकतत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतितदंशेऽन्याप्रकारकतज्ज्ञानत्वेन
हेतुत्वे प्रमाणाभावः नचैवं जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानदशायामपि निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नापत्तिरिति
वाच्यं तादृशप्रकारतायाः कस्याप्यकार्यतावच्छेदकत्वाभावेन तत्तदवच्छिन्नापादकाभावात् तदवच्छिन्नापत्त्यभावात् नच त
दवच्छिन्नापादकाभावेऽपि तादृशप्रकारताशालिज्ञानं कश्चिदेव जायते क्वचिन्नेत्यत्र किं नियामकं स्यादिति वाच्यं नियामकत्वस्य
कारणत्वादिविकल्पेन दुर्वचत्वात् तादृशानुयोगासंभवात् नच तादृशप्रकारतान्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वे कस्यानुयोगासंभवस्ये
वेति वाच्यं कार्यमात्रवृत्तिजातेरेव कार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशानुयोगस्याप्यसंभवात् ननु निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रका
रताकत्वं यं घट इति ज्ञाने प्रतीनिरवच्छिन्नघटत्वप्रकारताकस्यायं न घट इति घटभेदज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तादृशघटत्वादिप्र
कारतात्वादशभेदज्ञानस्यैव कार्यतावच्छेदकं तेन तादृशभेदग्रहं प्रति तदवच्छिन्नापादकत्वमिति चेन्न इदंत्वादिधर्मितावच्छेदक
तादृशघटत्वादिप्रकारतायाः कार्यतावच्छेदकत्वाभावेन निरुक्तभेदग्रहदशायां तदवच्छिन्नापादकाभावेन तदवच्छिन्ना

टी०

255

पादनासंभवेन तदवच्छिन्नं प्रति निरुक्तभेदग्रहस्यापि प्रतिबंधकत्वासिद्धेः यत्तु अयं न घट इति भेदग्रहदशायामयं घट इति निरव
च्छिन्नघटत्वप्रकारताकानुमितिवारणाय तादृशप्रकारताशालितानुमितिं प्रति तादृशभेदग्रहस्य प्रतिबंधकत्वमावश्यकं तादृश
घटत्वं प्रकारताकानुमितित्वस्य परामर्शकार्यतावच्छेदकत्वान्न सिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकत्वाच्चा निरुक्तभेदग्रहसत्त्वेन तदवच्छि
न्नापादनसंभवादिति तदसत्· अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन निरवच्छिन्नघटत्वप्रकारताकानुमितेरसिद्धेः
सिद्धौ वा तादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति भेदग्रहस्य प्रतिबंधकत्वसिद्धावपि प्रत्यक्षादिसाधारणतादृशविशिष्टबुद्धिसामा
न्यं प्रतिबंधकत्वासिद्धेश्च न च तादृशानुमितित्वं तादृशविशिष्टबुद्धित्वं वा तादृशभेदग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकमिति विनिगमना
विरहान्नास्ति ह्रीति वाच्यं प्रत्यक्षादिसाधारणधर्मस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे लाघवात् तादृशविशेषे गौरवापत्तेरेव विनिगम
कत्वात् अथैवमपि जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानदशायां तादृशभेदग्रहसत्त्वान्निरवच्छिन्नघटत्वप्रकारताकानुमितिवार
णाय तत्र निरवच्छिन्नघटत्वविषयताकत्वानस्पहेतुत्वे कल्पनीये विशिष्टबुद्धित्वस्यैव निवेशेन निरवच्छिन्नघटत्वप्रकारता राम०

विशेषबुद्धिमात्रे निरवच्छिन्नघटत्वविषयताकज्ञानहेतुत्वं निर्व्यूढमेवेति चेन्न जातित्वादिना घटत्वज्ञानदशायां निरवच्छिन्नघट
त्वप्रकारताकानुमित्यभावस्य जात्यादिप्रकारताकविलक्षणतायामर्षाभावाद्दोषोवधयत्नेरिति· अत्राहुः भेदग्रहस्याप्रतिबंधक
त्वेयस्य पुरुषस्य पूर्वं कदापि तद्घटेंद्रियसन्निकर्षो घटत्वज्ञानं वा नासीदपि तु अयं न घट इति भेदग्रहाव्यवहितपूर्वमेव तद्घ
टेंद्रियसंनिकर्षजन्मांतरानुभूतघटभेदस्मरणं वा ततोऽयं न घट इति भेदबुद्धिः ततो भेदबुद्धिनाशो वा तुर्यक्षणे यं घटः स्याद्यवि
शिष्टप्रत्यक्षे ततस्तद्घटनाशे तस्य पुरुषस्य भेदग्रहोत्पत्तिसमयेन तद्वितीयक्षणे यत्क्षणे वा तत्र शाब्दविशिष्टप्रत्यक्षे सम
न्निप्रसंगः न च तत्क्षणे किं प्रतितद्व्यवहितपूर्वोत्पन्नविशेषणज्ञानादिघटके विशिष्टहेतुसामग्रीकप्रसंग इति वाच्यं तादृ
शानंतपुरुषीयानंतविषयघटितनतश्चाद्यविशिष्टप्रत्यक्षे स्वानधिकरणक्षणोत्पत्त्यादिवारणाय तत्तद्व्यक्तिहेतुत्वमावश्य
कमिति वाच्यं प्रागभावाभ्युपगमे तदभावादेवास्य तत्र तदनुत्पादात् अनभ्युपगमे तत्पुरुषीयज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतितादात्म्यसंबं
धेन तत्पुरुषस्य हेतुतया सामान्यकारणाभावादेवास्य तत्र तदनुत्पादसंभवात् एवं च भेदग्रहप्रतिबंधकत्वसिद्धौ तदभावरूपा

पादकत्वव्याप्तिसंभवेन निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताशालिज्ञानं प्रति निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयताकज्ञानस्य हेतुत्वमा
वश्यकमेव एवं जातिमत्त्वादिना घटत्वादिज्ञानदशायामपि घट इत्याद्यविशिष्टप्रत्यक्षादिव्यक्तेरुत्पादवारणायापि तादृशज्ञा
नस्य हेतुत्वमावश्यकमिति तदसत् तादृशपुरुषविशेषे मानाभावात् तत्संदेहेपि तादृशहेतुतानिश्चयासंभवात् वस्तुतस्तु
निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताशालिप्रत्यक्षं जायतामितीच्छाविरहविशिष्टविशेषसामग्र्यभावादि मध्यतावच्छेदकत्वेन तादृ
शप्रकारतायामावश्यकमिति तत्त्वात् तादृशप्रकारताशालिप्रत्यक्षाद्युपपत्तिवारणाय तादृशहेतुतावश्यकीति दिक् अधिक
मस्मत्कृतन्यायकौस्तुभे द्रष्टव्यं इत्यस्येति दोषविनिर्मुक्तस्य सगुणवत्त्वे स्वसामग्रीविरहादिति मत्वा पर्यस्येत्यर्थः असंगतत्वे
तिनस्यान्निर्विकल्पकाभावस्यैव तादृशज्ञानाभावप्रयोजकत्वाभावादित्याशयः तादृशदोषाभावः संशयजनकदोषाभाव.
यत्रेमात्रादिनोक्तस्य त्वविशेषस्यासर्वज्ञतापरिच्छेदनयादौ लभ्यमेव सौलभ्येवा तादृशस्यत्वविशेषानुसरणात्क्लेशसाहित्यमुना
नुपपन्नेत्याशयेन स्वयमप्यपर्येव मूलाभावं वर्णयमिव स्वतःसिद्धत्वादिना अयमाक्षेपः न च सर्वज्ञत्वेन माहि मूलोक्ताक्षेपः ना राम०

दृशेतिप्रमेयवानित्याकारकेत्यर्थः समानविषयतामात्रेणाप्रतिबंधकतावादिप्राचीनमतानुसारेणाह परकीयेत्यादिना तेन तिसमा
नप्रकारकत्वेन प्रतिबंधकतावादिनवीनमतानुसारेणाह परस्मादृशेति विशेषदर्शनस्य· घटत्वप्रकारकतादृशज्ञानवत्त्वव्या
प्यात्मत्वव्याप्तिरीयस्य· स्वतएव मूलोक्तसंशयपदेनोक्तसंशयस्याभिप्रेतत्वादेव· इत्युक्तमिति अन्यथातद्दृष्टेर्निश्चयो
जनकत्वमेवस्यादितिभावः आहेयतात्पर्यमुक्त्वासिद्धांततात्पर्यमाह सर्वस्येतितादृशेति घटत्वप्रकारकेत्यर्थः तादृशेति
घटत्वांशेऽप्रकारकेत्यर्थः एवमग्रेऽपि· घटज्ञानेनेति· घटत्वप्रकारकज्ञानेनेत्यर्थः॥ ॥इति श्रीमथुरानाथकर महादेववि
ऽत्ररचितायांभवानंदीव्याख्यायांसव्यभिचारसामान्यलक्षणरहस्यं समा॥ ॥उपाधिज्ञानादिति मूलस्य मिश्रोक्तमुपोद्घा
तपरत्वं विहाय परीक्षितिक्रमं मतं प्रसंगपरत्वमुपपादयति मूलइत्यादिना इतीति एवंरूपेत्यर्थः योजनायामिति अयमाशयः
उपाधिज्ञानादिति मूलेनोपोद्घातसंगतिः प्रदर्शितेनेन यादिमूलेनादृशयोजनायामभिचारतानस्येहतुज्ञानविषयोपाधिज्ञाप
कत्वलाभेनोपाधेर्व्यभिचारव्यापकताघच्छिन्नेनेन ग्राहकत्वं विना तज्ज्ञानत्वाप्यप्रामाणुपपत्तेः तथासत्युपाध्यभावस्यव्या

520

१३०

259

६१· यकाभावविषयाव्यभिचाराभावज्ञापकत्वलाभादुपाधेस्सप्रतियोगिनियतास्वभाववत्तानजनकज्ञानविषयतायाश्चस्वतएकस्या
130 भेनप्रवृत्तस्यव्यभिचाराभावरूपव्याप्तिज्ञानस्यप्रयोजकज्ञानविषयत्वरूपोपयोगकत्वमुपाधेर्लभ्यतइतिमूलस्योपोद्घातसं
गतिप्रदर्शकत्वं अन्तरालाप्रत्याख्योजनायथाश्रुतयोजनमपामुक्तरीत्योपोद्घातत्वाभस्यासंभवादित्ति मामाणिकगौरवं न दो
षायेत्यतआह नन्वाभेति अस्वंगतत्वादिति उपाधिज्ञानस्यव्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकत्वकथनस्यानुपयुक्तत्वादितिभावः
उपोद्घातस्य· मिथोन्योन्यादि सोपाधौ सिद्धिकर्मत्वसिद्धिकरस्यात्वरूपसाध्यत्वसाधनत्वयोरसंभवाभावादाहसाध्येति
अन्याव्याप्त्याव्याप्यत्वस्यपूर्वनियतात्स्यात्तथायेनाहव्याप्येत्युक्तरूपसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विवेचितविवेकेनव्याप्यत्वव्यापकत्व
योः पर्यवसानादितिभावः अभिमानस्य· धर्मस्य· विशेषणत्वरतिउपलक्षणतावच्छेदकरूपावनेनलक्षणस्यदुर्लक्ष्यत्वोप
त्योपलक्षणत्वासंभवादितिभावः सर्वत्रनियमेनाभिमानकल्पनान्तरेहोपवइत्यतआह साध्यतावच्छेदकादीनामिति आव
श्यकत्वइतिअनन्यथासर्वस्यैवयत्किंचिदभिमानविषयत्वेनाभिमततानस्याव्यावर्तकत्वापत्तिरितिभावः एकस्यैवरूपपरस्य एम०

प्रकारसंबंधोभयपरत्वमित्याशयेनाह रागकारेणेति अभिमानघटितेयथाश्रुतलक्षणासाधारण्यायाह धूमवानितिव्या
प्तिसिद्धेरिति असंभवाद्विपर्ययः व्यभिचारित्वाव्याप्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाव्याप्यव्यापकाभावरूपानौपाधिकत्वं विहा
यथावदुपाधिव्यापकव्यापककत्वरूपानौपाधिकत्वपरित्यज्य हेतोर्व्याप्याश्रयोपपादनेबीजमाह धूमवत्वावच्छेदेनेत्यादि तेनसाम
ग्रीरूपोपाध्यभावज्ञानं निरुक्तोपाध्यभावरूपानौपाधिकत्वज्ञानं यावदुपाधिव्यापकेत्यादि अत्रानौपाधिकत्वशरीरसा
ध्यव्यापकत्वस्यैव निवेशेपि दीधितौ व्याख्यायां योपाधिव्यापकत्वनिवेशः प्रकृताभिप्रायेण उपाधेः साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपक
त्वेसाध्यस्योपाधिव्याप्यत्वपर्यवसानेउपाधेरेवसाध्यत्वादिति ध्येयं यावत्स्वव्यभिचारित्वाद्यनौपाधिकत्वान्तरपरित्यागेबी
जमाह यावत्स्वव्यभिचारीत्यादिना अन्योन्याश्रयमुपपादयति धूमनिष्ठेत्यादिना अतएव उक्तरीत्यान्योन्याश्रयसंगमना
र्थमेवमनंतरमितिरणतन्मतेव्यभिचारित्वाव्याप्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपाधिव्यापकाभाववत्त्वमेवानौपा
धिकत्वं यत्रेतिमथ्याचेतन्मतेप्रकृतेसर्वमेवव्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वस्वरूपमेवेत्यभिप्रायः उपाधिव्यापकेत्यत्र उपा

धिव्यापकाभाववत्त्वानौपाधिकत्वशरीरांतर्गतोपाधिव्यापकत्वे॰ ऽसंभवादित्यभिप्रायेणैवेत्यादिरिति भावः उपाधिव्यापके साध्ये
यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वस्यानौपाधिकत्वशरीरांतर्गतोपाधिव्यापकत्वे॰ ऽस्माद्धेतोरिति तदुक्तिरित्यादिरित्यर्थः अथ
रीहारादिति व्याप्तिनिरूपकत्वस्य द्वितीयव्यापकत्वस्याप्रवेशादिति भावः अत एव स्वमते पक्षे सर्वस्य व्यापकत्वस्य व्या
प्तिनिरूपकत्वस्वरूपत्वाभावादेव॰ अपरार्थेति अत एव व्यापाश्रयो मा अप्रय पदार्थत्वाभावादिति भावः उपाधिताघटकसंबंधे
नेतिरीत्यस्य तदधिकरणावृत्तित्वघटकवृत्तित्वनियामकसंबंधभेदे॰ उपाधिताघटकसंबंधं व्याप्येरिति आर्द्रेन्धनादेरपि व्याप्यादि
समानाधिकरणार्द्रेन्धनाभावाद्यधिकरणे कालादौ कालिकादिसंबंधेन वृत्तितया साधनाव्यापकत्वासंभवादिति भावः अत्र जं
न्ये द्रव्यत्वादिव्याप्ये गगनाभावत्वादेर्द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणगगनाभावत्वाभावाद्यधिकरणगगनादौ संबंधसामान्येनैवावृ
त्तितया साधनाव्यापकत्वासंभवासंभवादित्यामेऽरितमुक्तं विशिष्टसत्त्वस्य॰ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वस्य॰ प्रतियोगित्ववि
शेषणांशस्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगित्वविशेषणं॰ तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधित्वस्य तदधिकरणावृत्तित्वासामानाधि राम०

262

करणापत्त्येवोक्तदोषनिरासासंभवादाह तदधिकरणोज्ञायमानमित्यादि· यादृशप्रतियोगिमत्त्वज्ञानमिति यद्यपि तदभाववत्ता
ज्ञानस्यैव तदधिकरणावृत्तित्वग्रहप्रतिबंधकतया प्रतियोगिमत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमसंभवि तथापि तद्धर्मावच्छिन्नवत्त्वाग्र
हे तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तस्यैव प्रतियोगिमत्ताज्ञानात्मकतया नात्र प्रतिबंधकत्वासं
भवः यदधिकरणेऽत्राभावाधिकरणे प्रतियो[illegible]गपाधिकरणत्वेतिस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणत्वेनमर्थः स्वं
यादृशप्रतियोगिता· तेनाभावाधिकरणे तदन्यतरेण प्रतियोग्यधिकरणत्वग्रहेऽपि न दोषः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन
त्यादि· न च वह्निमत्ताज्ञानत्वावच्छेदे यत्किंचिदादौ विषयितापर्याप्त्यनुपाधावव्याप्तिः विषयितासंबंधावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यं
तत्र विषयितासंबंधावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याह यत्किंचिज्जाभावेन विषयितासंबंधेन घटादेरप्यन्यथाविशेषणतया घटम
त्वादेरेवाधिकरणत्वोपगमात् यत्र पक्षइति तत्र व्याप्यः प्रपक्षो विभुत्वादित्यत्र पक्षधर्मविहितविभुत्वावच्छिन्नप्रयत्नपक्षव्यापकमु
मूर्तत्वपक्षत्वं विभुत्वावच्छिन्नप्रयत्नत्वव्यापकमात्मत्वेवासंकीर्णमुपाधिद्वयमिति भावः सर्वनामकार्येऽस्मिन्नादेशान्स

टी. १३२

263

र्वनामकार्याभावइतिसर्वादेः शाब्दासाव्याप्यपिव्याप्यत्वएवसर्वनामत्वोपगमेनभावप्रधाननिर्देशापत्तेरतरेपस्पलक्षणयासा

ध्यव्यापकत्वान्नसर्वनामकार्यमितिभावः असंगतेश्चेत्या अधर्यंतितावव्यापकेपिसाध्यानिरिक्ताध्यव्यापकेपिअपि

नाप्यत्साध्यव्यापकसमुच्चयः संभवादितिध्वनिप्रयोज्यसाध्यव्यापकएवसर्वनामत्वोपगमादितिभावः नयावत्पिशक्ति

प्रयोज्यसाध्यव्यापकेपिनिषेधेतिनमुक्त्वीहावितीत्यादिः असंगतिरितिपर्वतावृत्तिधर्मोपनत्स्याश्रयत्वरूपोपाधिनाघटक

संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपाध्यभावानात्मकत्वयेत्यादिः स्यादिनिष्ठव्याप्यत्वपर्वतेतराभावत्वस्योक्तोपाध्यभावानात्मकत्वात्ता

स्वस्याव्यापकत्वादितिभावः आवश्यकइतिअन्यथासर्वनामकार्यापत्तेरितिभावः साध्येयंनेनोक्तदोषाधिनावेतत्कल्पसंगमनसाधु

त्वमुपपादयति पर्वतेनेतरस्येतिअर्थविशेषणासंहितिव्यभिचाराचारकविशेषणघटितत्वमित्यर्थः तद्विशेषणतावच्छेदकता

दृशविशेषणघटितधर्मावच्छेदेन अत्रतु उपाध्यभावेनसाध्याभावानुमानेतु व्यतिरेकव्याप्तिरेव साध्याभावोपाध्यभावयो

र्व्यतिरेकस्साध्योपाधिरूपस्तद्व्याप्तिरेव एवकारेणोपाध्यभावसाध्याभावयोरन्वयव्याप्तिव्यवच्छेदः अकिंचित्करत्वादित्या रम०

264

म्युद्धरासंपादकं पर्वतांशस्य व्यापककोटिप्रविष्टत्वादिति भावः वैयर्थ्यं व्यभिचारावारकत्वरूपं वैयर्थ्यमनुमानेनेति साध्याभावा
नुमाने स्पर्थः व्यतिरेकनिरूप्यत्वर्थं विशेषणताताश्रयस्य तस्य व्यतिरेकभिन्ने सर्वत्र सत्वेनाव्यावर्तकत्वेन आह यद्व्यतिरेकत्वमि
तिवह्न्यभावादिद्यान्हृदादिवृत्तित्वविशिष्टपर्वतेतरादावतिप्रसंगवारणाय तज्जन्यघटनं साध्याभावव्याप्यतेति अत्रान्वयव्या
प्तिर्विवक्षिता भगत्कमतं व्यतिरेकद्वयादिमूलमुक्तविशेषणाद्यनेनेनानिव्याप्तिवारणाय परे किं तु वह्न्यभावाभावनियमवत्वात्
साध्याव्यापकत्वोपपादनेन तद्वारणाय रमिति वृत्तिः भगत्कमस्य मतं ननु व्याप्यापाद्यान्वयव्याप्तेः प्रथममुपन्यासस्तेनाव्या
पिकापाव्यतिरेकव्याप्तिरित्यस्योचितत्वेन कथं यत्र वैपरीत्येनोपन्यास इत्यत आह स्याद्व्याप्तिव्यतिरेकित्वमिति लब्धेत्वादिति न
याचतस्यव्याप्त्यसंभवात् वैपरीत्यविशेषः नचात्र वैपरीत्येनोपन्यासेन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः कथं व्याप्यव्यापकभा
वत्वाभवइतिवाच्यं यत्र वह्निस्तत्रैव धूम इत्यादौ धूमवत्वादेरिवात्रापि तत्राभसंभवात् न चान्वयव्याप्तेः प्रतीयोगिनि एतत्पा
व्यतिरेकव्याप्तेश्च नन्वतियोगिकाभावनिरूपणापावैयधिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावासंभव इत्यत आह हेतुनावच्छेदकत्वे

१३३

265

शि. रोम्यादि अवच्छिन्नत्वार्थकतृतीयान्तद्वयस्य प्रतियोगित्वेऽन्वयः तत्र सप्तम्यन्तप्रतियोगिन्यन्वयः तथात्र कर्मधारयोत्तरमत्वर्थीयप्र

133 स्याप्ये नाद्रव्याभावेति व्याप्यवृत्त्यभावे इत्यर्थः यद्धर्मावच्छिन्नेति यद्धर्मः साध्यतावच्छेदकं तत्संबंधेति साध्यतावच्छेदकसंबंधेत्यर्थः न

रूपितेति हेतुतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः तत्संबंधेति हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः व्यापकार्थः यः पोवातिरेकप्रत्यादिनियमार्थः अत्र साध्य

दिविशिष्टप्रतियोगिताकान्तस्यापि साध्याभावान्तरगतिरिति हेतुदिशि नमुक्तहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिव्याप्यवृत्तित्वमात्रस्यैव व्यावर्तकतया यथासंनिवेशेऽवैयर्थ्या

भावादेव प्रतियोगितान्तनिवेशात् इति चरमोक्तसाध्यादिविशेषणस्य प्रयोजनमत्रत्वाख्यातव्याप्तिमाह संयोगित्वादिना व्यभिचारवारणायेति व्या

तिरेके प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशादित्याशयः कालिकादिसंबंधावच्छिन्नेति प्रतियोगित्वादित्यनेनान्वितं आदिना व्यधिक

रणसंबंधपरिग्रहः व्याप्यवृत्त्यभावेति कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यतिरेकाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तादृशाकेवला

न्वयाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादिति भावः ननु द्रव्यत्वाभाववत्त्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकत्वस्य संयोगाभावे सत्त्वान्न व्यभिचार

इत्यत आह संयोगाभावस्येति कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादाह व्यधिकरणसंबंधेनेति राम०

संयोगादिनेत्यर्थः अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेतीयार्थः व्याप्यवृत्तित्वाद्वेति तथा च संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वाधिकरणसं
बंधावच्छिन्नसंयोगाभावप्रतियोगित्वाद्व्यभिचार इति भावः तथैव गदाधरीयेव दोषः व्यभिचारस्याभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिव
र्वाहप्रयोजनमाह तद्वृत्तित्वादिनेति आदिना विषयपदवर्जनेन वृत्तितद्वृत्तित्वादिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वास्मादिसंबंधाव
च्छिन्नपर्वनेतरत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य च परिग्रहः तेन रूपभेदसंबंधभेदानुधावनस्योद्देश्यसिद्ध्यर्थत्वसंग
तिः उद्देश्यसिद्ध्यर्थं व्यतिरेकव्याप्तिभावेनान्वयव्याप्तिभावेनान्वयव्याप्तिभावसाधनसिद्ध्यर्थं तद्रूपेति तद्धर्मस्यार्थं व्यापकको
टौ व्याप्यतावच्छेदके रूपभेदसंबंधभेदानुधावनस्योक्तरीत्योद्देश्यसिद्धिप्रयोजनकत्वसंभवेपि व्यापकतावच्छेदके तदनुधावनस्य
नः प्रयोजनकत्वं न संभवतीत्यतो व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकयोरुभयोरेव तदनुधावनस्य प्रयोजनान्तरमाह
अस्य चेति व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकयोः रूपभेदसंबंधभेदाननुधावने संबंधादिनेति आदिना सम
वेतत्वगुणत्वादिधर्मपरिग्रहः तेन रूपभेदानुधावनप्रयोजनत्वाभव्याप्यत्वव्यापकत्वयोरिति यद्यप्येवमपि कालिकसंबंधाव

छिन्नप्रतियोगीताकप्रमेयत्वाभावस्य व्यभिचाराभावोपपादकं इद्रव्यत्वाभावस्य व्याप्यत्वेन संभवस्यैव तथापि तादृशप्रमेयत्वाभावस्य
तादृशद्रव्यत्वाभावव्याप्यत्वसंभवात्स्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगीताकतद्भावस्य द्रव्यत्वाभावव्याप्यत्वसं
भवान्न दोषः व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणैव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशेषणं व्यर्थमेव स्यादिति तावता व्यसाधनयोर्व्याप्यवृत्ति
व्यतिरेकित्वविशेषणसार्थक्यात् एव व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकैक्यात् खंडाभावघटकरूपकमेदसंबंधे
मेदानुधावनमिति भावः अत्राभावत्वे व्यापकतावच्छेदकत्वानुधावनमप्युद्देश्यसिद्धधर्मेवनस्यैव व्यतिरेकव्याप्तिघटकत्वात् प
नन्वस्फुटनयानोक्तमिति ध्येयं विशेषणं साध्यसाधनयोर्विशेषणं नन्वनवीनमते आकाशाभावाभावानभ्युपगमेनाकाशा
भावस्य व्यतिरेकप्रतियोगीत्वाभावादेव न व्यभिचार इत्यत आह आकाशाभावस्यापीति अतएव तद्वत्सामान्यादेवा केवलान्वयि
हेतौ केवलान्वयिधर्मिरूपि न स्यैव व्याप्यत्वस्य सत्वेन साध्यव्यतिरेकप्रतियोगीत्वविशेषणादेव न तत्र व्यभिचार इत्याशयेनाह ना
वृत्तेवेति यथासंनिवेशाइति न यथा चात्र व्याप्यवृत्तित्वस्य व्यतिरेकविशेषणानयैव निवेशेन हेतौ विशेषणानतया निवेशेन संभ रा०

वतीतिभावः अत्रस्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपमेवव्याप्यवृत्तित्वंव्यतिरेकविशेषणं निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशेसंयो
गाभावाद्यावारणात् अवच्छिन्नवृत्तिकात्वनिवेशे चाकाशस्य व्यतिरेकावारणादिति दूषणं नादृशेति व्याप्यतावच्छेदकेत्यर्थः आ
हुरिति अत्रऽऽपाद्यतीति स्वत्वघुसमानेयत्नगुणोव्याप्यतानवच्छेदकत्वमनेहेतौव्यतिरेकप्रतियोगित्वविशेषणस्यानावश्यकत्वा
मेवास्वरसः ननु यथासंनिवेशेवेष्ट्याभावेऽपि हेतौ व्यतिरेकप्रतियोगित्वविशेषणस्य प्रयोजनविरहः किंच व्याप्यवृत्तिव्यति
रेकिणोरित्यत्रकर्मधारयाश्रयणे व्यतिरेकपदोत्तरंमत्वर्थीयासंभवः नकर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिक
रइत्यनुशासनविरोधात् हेतौ व्याप्यवृत्तित्वे व्यतिरेकिणोरित्यत्र द्वंद्वाश्रयणेन हेतौ व्याप्यवृत्तित्वमात्रस्य साध्ये च व्यतिरेकित्वमात्रस्यवि
शेषणत्वमुचितमित्याशयेनाह वस्तुतस्त्विति ननु साध्येऽपि व्यतिरेकित्वमात्रनिवेशे पूर्वोक्तरीत्या संयोगी द्रव्यत्वादित्या
दौ व्यभिचारो दुर्वारः स्यादत आह अन्वयव्याप्तिश्चेति नन्वेतावतावच्छेद्यपर्वतेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नव्याप्य
तानिरूपितव्याप्यतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावेन पर्वतेतरत्वावच्छिन्नानिरू

पितव्याप्यत्वाभावसाधनेनपक्षेतरत्वस्यसाध्याव्यापकत्वात्सोपाधित्वमितिपर्यवसन्नंतच्चानुपपन्नंपक्षविशेषणतायावद
नेतरत्वस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतापाश्रयप्रसिद्ध्यावारनमाह इत्थंचेति वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः बोध्यमि
ति अनुमानमित्यादि नतावदृशानुमाने पूर्वानुमानवदप्रसिद्धिरित्याह नादृशेप्रतियोगिनेतिप्रयोगइति अत्रयथाधूमवा
न्वह्नेरित्यत्रधूमत्वमितिदृष्टान्तप्रयोगोबोध्यः एवं उक्तरीत्या साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनेन तद्व्यक्तित्वादिनेतिश्राधि
नातद्व्यक्तिमात्रवृत्तिमरवंडभेदस्याके परिग्रहः तथाचोक्तोपाधित्वंदुर्वारमितिनिष्कर्षः विशेषणतावस्याभावेनतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावत्व
स्यव्याप्यतावच्छेदकत्वासंभवेनोक्तरीत्यातद्व्यक्तित्वेसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनासंभवादितिभावः इदमित्यादि इदमुपल
क्षणंमनमेववह्निमान्धूमाईन्धनवान्वाध्यमानगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावपिव्यभिचारोबोध्यः नचतद्वर्म
नोदाहृतं व्याप्यत्वनिकामापातात् ननुधूमाभाववान्वह्न्यभावादित्यादावेवव्यभिचारसंभवेनकथंरीत्याहेतुकमहेतुकत्वादिनाकर्ष
र्थनानुसरणमकलमतआह घटाभाववानित्यादिविरहेपिघटमानहिविशेषणतायांपक्षतिव्यतिरेकव्याप्तिविरहेपि नन्वनि: गम०

नव्यभिचारः धूमाभाववत्त्वावच्छिन्ने नितान्निरूपितेसमर्थः व्याप्तेः व्याप्यीभूतान्वयव्याप्तेः अनभ्युपगमस्यापात्ति अ॰तियमानुयो
घेनेत्यादि॰ नोदाहृतं व्यभिचारप्रदर्शनस्यफलत्वेननोक्तं इदमापाततः नव्यासविधमारावेपिवह्न्यादिव्याप्तेरसिध्यापत्तेः इ
ष्टत्वेन तत्र इदमप्युक्तरीत्या हेत्वापरगतत्वमूचनायैवसंभवादित्युक्तं तेन संभावनामात्रताभाविति ध्येयं यत्र तत्त्वसमवेयतस्या
पोनिप्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तु भावभेदवादिमतेऽस्यादि॰ प्रतियोगिभेदेन॰ नादृशाप्रतियोगित्वात्मकप्रतियोगिभेदेन॰ स
रूपभेदे तिनादृशप्रतियोगित्वाभावरूपतानात्वेन यत्र तत्त्वासमवेतत्वानातत्तद्रूपत्वासंभवेनातिरिक्तत्वादिति भावः मतान्तरमाह
स्वविशेषणेत्यादि॰ अत्र स्वविशेषणघटितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वविशिष्टष्यतावच्छेदकता) येत्यादिरेवया
थः स्वविशेष्यतावच्छेदके हेतुमत्त्वं तद्विशेषणशरीरं नहि तद्विशेष्यतावच्छेदकं शरीरहेतुमत्त्वं तदवच्छिन्नाधिकरणाघट
यन्निति शरीरहेतुमत्त्वावच्छिन्नाभावत्वं शरीरं विशेषणं तदवच्छिन्नविशेष्याभावत्वं शरीरहेतुमत्त्वाभावत्वं तद्भिन्नत्वं नश
रीरहेतुमत्त्वे साध्यतावच्छेदकत्वस्याशयः यत्र तत्र अन्यमप्यमस्वपदमभावत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकपरं द्वितीयस्व

परंशरीरादिरूपविशेषणपरं तद्विशेष्याभावत्वेऽप्यत्र तस्य विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तेः तत्पदं विशेषणपरं तद्वि
शेष्यत्वस्य तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽर्थः तथा च यद्विशेषणांतर्घटितं तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृ
त्तिः स्वविशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावो यस्य तादृशं यद्विशेषणं तदवच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्व
भिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति समुदितार्थः घटितत्वं विशिष्टत्वं रूपवत्त्वाभावत्वरूपविशेष्यतावच्छेदके यद्विशेष
णं हेतुमत्त्वरूपं तद्विशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वं तदधिकरणगगनादावृत्तित्वस्य शरीरहेतुकत्वावच्छिन्नाभा
वे सत्त्वेन शरीररूपविशेषणं तादृशं तदवच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वं शरीरहेतुकत्वावच्छिन्नाभावत्वं तन्मे
दस्य शरीराहेतुकत्वत्वस्य साध्यतावच्छेदकेऽसत्त्वान्नव्युदासः शरीराभावाभावस्याभावाधिकरणावृत्तित्वेन शरीरहेतुकत्वा
भावस्य हेतुकत्वाधिकरणाकाशसंकुरादिवृत्तित्वेन च शरीरविशेषणस्य तादृशत्वं न निवेशनीयमतः स्वविशेषणघटितेतिशरी
राहेतुकत्वस्य हेतुकत्वाभावाद्यभावस्याहेतुकत्वाधिकरणावृत्तितया स्वविशेषणतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशस्य राम०

वयव्यकत्वपापूर्वं विशेष्यतावच्छेदकानि येषां येन यानि येषां संभवइति विशेष्याधिकरणत्वं विहाय विशेष्यतावच्छेदकावच्छि
न्नाधिकरणत्वनिवेशः विशेषणानां हेत्वाभावयोरभावकूटमिति कथमत्यपायसंबंधस्फोरणाय स्वविशिष्टेति उभयाभावा
हिंसाधारणशरीरहेतुकत्वाभावत्वभेदस्य शरीरहेतुकत्वत्वावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्यतावच्छेदके सत्वान्नहि दोष्यतावच्छे
दकावच्छिन्नाभावत्वभेदनिवेशः हेतुकत्वाभावत्वभेदस्य शरीराहेतुकत्वत्वेसत्वान्नरवाच्छिन्नेति गुरुत्वकरणात् स्वविशेषणाघ
टितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाग्निलविशिष्टेत्यादि पाठः स्वविशेषणेनेति कर्मधारयः स्वपदं शरीरपरं शरीर
घटितं यद्विशेष्यतावच्छेदकमहेतुकत्वं शरीराहेतुकत्वं तेन दवच्छिन्नाधिकरणात्मिसं कुराह्मिनित्विशिष्टो हेतुकत्वसावच्छि
न्नाभावोपस्थितन् शरीररूपं विशेषणान्तरवच्छिन्नद्वितीयाभावत्वे शरीराहेतुकत्वत्वेनभेदस्य साध्यतावच्छेदकेऽसत्वान्नातिप्र
सइति प्राहुः विशेषणाप्रवेशेऽलेखाहाहाव्ययव्याससेरिति असत्वरसहत्वाकुरिति पाठः असत्वरसहस्य स्पर्शवमप्रीत्याखा
सहत्यर्थः कश्चिद्हिंसनआहरसप्पाकुरिति पाठः तत्र इमन्तआहेमस्पराजमप्रीनीति शेषः आकुरिसत्वरसबीजं वनत्रा नं

दी॰ १३०

273

137

पक्षाणेतरनभ्युपगमे उक्तरीत्याव्यतिरेकव्याप्तेरप्यभावेन तत्रानुमानानिर्वाह इति हेतोर्बाधितो वा धोन्नीतत्वादिति बाधमन्तरेण साध्यव्याप
कत्वादिरित्यर्थः ननु साध्यव्यापकत्वादुपाधिरेवेत्यसंगतं व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकतामते साधनव्यापकस्य साध्याव्यापकत्वेऽप्युपा
धित्वाभावादत आह मारव्यायां यत्रेति। तत्रोपाधेर्न पूरणं प्रपूरणात्केयामयाह सम्पनि पक्षेति तथा च साधनव्यापकोऽप्युपाधिरे
वेति भावः स्वनुपाधित्वे उपाधित्वस्येवाभावादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमिति फलमसंगतमत आह फलमिति वस्तुगत्या पक्षा
वृत्तेरपि पक्षवृत्तित्वस्य मध्यापादनानुपाधित्वनिश्चयसंभवेनोच्छेदासंभवादाह विशेषणेति नामिति पूरणामेतत् उच्छेदपदार्थस्य
न्यस्य पक्षेतरेति विवक्षितमशक्यत्वादाह साध्यव्यापकत्वनिश्चय इति पूरणं विनैवाह पक्षावृत्तेरित्यस्यैवेति उच्छेदेति विशिष्टेनेनत्वा
तयोः कर्मधारयः यत्किंचिदित्यादि अत्र पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतावृत्तित्वादिविशिष्टं यत्स्यादेरुपाधितापत्तिः वह्नि
त्वादेः पर्वतावृत्तित्वादिविशेष्यतावच्छेदकतया पर्वतावृत्तित्वादिविशिष्टवह्नेस्साध्यावच्छिन्नाभावस्य स्फुटादिविपक्षेसत्वेनप
र्वतावृत्तित्वादिविशिष्टव्यापकत्वादतोऽवच्छेदकोटौ विशेष्यतावच्छेदकविशेषणं स्यात् इत्यादि विशेष्यतावच्छेदकं धर्मान्तरा राम॰

र्विषयत्वसामान्यनिरूपितानवच्छेदकत्वेनाद्यत्वादेरसंग्रहापत्तेरतो यत्किंचिद्वृत्तिविषयत्वविशेषणं घटत्वादेरपि घटाद्यधिकरण
त्वादिरूपयत्किंचिद्वृत्तिविषयत्वनिरूपितावच्छेदकतया पर्वतीयघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तद्विषयत्वसत्त्वेन पर्वतादेरपि विषयत्वावच्छेदकताप
त्तेरतोऽवच्छेदकत्वांशे विशेष्यतया विशेष्यतावच्छेदकनिवेशः सामान्यतो विशेष्यतावच्छेदकत्वस्याव्यावर्तकतया स्वविशेष्यतावच्छे
दकत्वमपि इन्धनत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यायोगोलकादावसत्त्वेन स्वविशिष्टत्वेऽपि गुणकर्मान्यत्वोपलक्षितसत्ताभावस्य गुणादावस
त्त्वेन गुणकर्मान्यत्वस्य विषयत्वव्यापकत्वासंभवेन द्रव्यत्वसत्त्वादिमत्त्वगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वस्यानुपाधितापत्तिरतो वै
शिष्ट्यनिवेशः स्वविशिष्टाभावमात्रीयो यत्किंचिद्वृत्तिविषयत्वनिरूपितावच्छेदक स्वविशेष्यतावच्छेदकक स्वविशिष्टाभावपर्यव
पर्यवसाने प्रागुक्तत्वादेरसंग्रहः तद्विशिष्टकायोरयोगोलकादौ सत्त्वादतः स्वविशिष्टत्वत्वावच्छिन्नाभावेति यथाकथंचिन्नपर्व
तेन रत्नाभावस्य हृदादिविषयत्वसत्त्वेन पर्वतादेर्विषयत्वव्यापकत्वापत्तिरतस्तद्व्यवहार्याभावेति विहाय तत्त्वावच्छिन्नाभावेऽनुगतं
प्रागिन्धनाभावस्य हृदादिविषयत्वैः सत्त्वात्तद्विषयत्वकेति तद्धुरिति विषयत्वव्यापकत्वस्वविशेषः इदं चाद्यत्वनिमित्तेनान्वितं तद्व

275

छिन्नस्तत्विशिष्टाभावेति यद्यपि पूर्वमेतद्दूषणेनमुक्तं तथापि विशिष्टविशेषणाभावे विनिगमनाविरहेणैवमुक्तावपि न क्षतिरित्याशयः नान्तरेणेति अप्रसक्तौ तत्पर्वतादिवृत्तित्वशरीरवितं पर्वतीयत्वादावितिति समवायेन घटकत्वं एवमग्रेऽपि धूम वान्वह्नेरित्यत्रेन्धनत्वस्यापि विशेष्यविशेषणाभावे विनिगमनाविरहेणापि पर्याप्त्यावच्छेदकत्वात्तमरित्याशङ्क्यमिति यथा श्रुतविशेषणत्वस्य गुणत्वसत्त्वादाह यत्किंचिदिति अत एवेत्यादि वह्निमात्रस्य रसादेः वक्तव्यत्वमिति आर्द्रेन्धनादेर्व्य दिरूपविपक्षेऽप्रदर्शव्यापकतावच्छेदककोटिनिवेशनप्रवेशादनिपातितं किंचिदिति कोष्ठप्रविष्टत्वमिति अप्रविष्टत्वेन हि घटकप्रती तिविषयत्वादिकं तच्चांशेऽपि संभवतीति द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वादेरपि पक्षव्यावर्तकत्वनिर्वाहः विशेषणत्वेव पर्याप्त्य तमेवाखण्डाभावघटकं सर्वमेवार्द्रेन्धनत्वादिकमसमर्थः व्यापकतावच्छेदकं तत्कोटिप्रविष्टमेवमग्रेऽपि उपाधिनाघटकसंबं धेनेति अप्रयोजकत्वाहरपि कालिकादिसंबन्धेन द्रव्यादिरूपविपक्षव्यावृत्तिनावच्छेदकतया घटकीभूतापर्वतवृत्तित्वविशिष्टवन्त्या दिरूपाधिनावारणासंभवादिति भावः उपाधौ॰ इत्यस्य उपाधौ॰ इत्यादि इत्यादिनानिरूपणपरस्य यत्किंचिदूष्मितावच्छेदक सात॰

वच्छिन्नविशेषणतावार्यकत्वकल्पनागौरवस्यपक्षधरतापतेश्च विवक्षणीयनैवेति अनवच्छिन्नत्वं तस्य साध्यव्यापकत्वसाध
नाव्यापकत्वयोरुभयोरेवान्वयेपि पूर्वोपदर्शितरीत्या एतद्विवक्षणस्यावश्यकत्वादितिभावः तद्विवक्षितमिति कर्मधारये
नन्वयापत्तेरात्तस्येति विवक्षितमिति नहीत्यादिव्याख्यानं इत्यनेन मूलोक्तेरोषपरिहारार्थमादि पक्षेतरत्वस्य साध्यव्याप
कत्वरूपस्यपक्षकतायप्रयोजकरूपवत्त्वं वाससमवेना सीमतत्त्राह नत्वेनेति दूषकतापप्रयोजकरूपवत्त्वेनेत्यर्थः नत्साधेनिम
शेषतयातत्वेनज्ञानस्यवसवेहाः संभवेनपक्षेतरत्वस्यानुपाधित्वाभ्युपगमस्यनयुक्तइमतत्राह इष्टेवेति उपाधितानभ्यु
पगमस्यानुकूलत्वकथंवेत्यर्थः मलेवसाध्यव्यापकत्वस्य साधनाव्यापकत्वे तत्रस्तइत्यादिमूलेवसत्त्वमिति पक्षेतराव्यापकत्वस्य स
त्त्वमिति पक्षेतराव्यापकत्वस्यापि उपक्रमात् पक्षे तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यापकत्वनिरूपणेनोपक्रमात् तावन्मात्रस्योक्तेः पदं हेतो व्यभिचा
रएवेत्यनेनोपक्रान्तव्यभिचारोन्नायकता पयुक्तपदं प्रक्रान्तसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयपरामर्शकमपि तावन्मा
त्रेस्येमानुपूर्विकं पदं तावन्मात्रस्य तादृशपदमितियावता वस्तुतस्तादृक्पदं दूषकताप्रयोजकत्वाकास्यप्रयमपद दूषकतादिति हि

टी.

यपक्षस्य स्वतन्त्रोभयसाधारणेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वसाधारणानां यथाख्येयत्वादिति भावः व्याचष्टे सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वोपयु
क्तसाध्यव्यापकत्वपरतयाभाववद्धे साध्यव्यतिरेकोन्नयनलक्षमेतीति इत्यंतेन साध्यव्यापकताविशेषणेन साधनाव्यापकत्वस्य
तत्रानुपयोगित्वं व्याख्यावीजं स्वयमेव स्फुटीकृतं नचैतदर्थं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमेव तद्दूषकतात्वेन वक्तुमुचितमिति वा
च्यं हेत्वंतस्य तद्विवरणत्वेन तदर्थस्फुटीकरणेन फलतस्तस्यैवोक्तत्वात् अत्र तावन्मात्रस्येति मूले सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वव्यभि
चारोन्नायकत्वोभयाभिप्रायकं तत्र सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वाभिप्रायकत्वे तावन्मात्रस्य साध्यव्यापकतामात्रपरामर्शकत्वं व्यभि
चारोन्नायकत्वाभिप्रायकत्वे तु साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयपरामर्शकत्वं मात्रपदेन विपक्षेमादिविशेषणस्यैव व्यवच्छेद
दीधितिकारस्य व्याख्यानमपि सत्प्रतिपक्षोन्नयनपराभिप्रायके ननु तन्मात्राभिप्रायके एतत्सद्धेनायेवाग्रे दीधितिकारेण हेतुघटकत्वा
द्वित्वस्य सत्प्रतिपक्षोन्नयनोपयोगित्वाद्दीतेव्याख्यानं परिष्कृत्य दोषोन्नयनोपयोगित्वादिरूपमुभयाभिप्रायसाधारणेन व्याख्यानेनो
तमिति मनसि निधायाह ग्रन्थावेति इत्यर्के हेत्वोर्व्यापकं पक्षे इत्यादि साध्यव्यापकाभावस्य सत्प्रतिपक्षस्योन्नायकत्वात् साध्यव्या राम०

पकव्यभिचारस्यव्यभिचारस्योन्नायकत्वादिति योजना साध्यव्यापकाभावस्येति साध्यव्यापकव्यभिचारस्येति च सम्बधारतां वर्तमा
नत्वार्थकेन प्रत्ययेन वर्तमानोपयोगित्वाभावस्य बोधने नोन्नायकत्वपर्यवसितमुन्नयनोपयोगित्वमपि न साध्यव्यापकत्वमात्रे
अत आह । उन्नयनोपयुक्तत्वादित्यर्थ इति तथा च यथाकथंचित् उपयोगस्य विवक्षितत्वे तथा अनुकूलतर्कविधया साध्यव्याप
कत्वेन तस्यापि सम्भवादहेतुत्वमिति भावः एवं चेति मूलार्थस्य तेनान्वयः अन्तरा चेति मूलार्थः अन्तरा चेत्यस्याग्रिममूलार्थः अन्तरा चे
त्यस्य च व्यभिचारोन्नायकत्वादेवेत्यर्थः उक्तरीत्या अनुमानमात्रोच्छेदे न व्यभिचारानुमानप्रवृत्तेरसंभवेन पक्षेतरस्य दूषकत्वसमर्थ
नमेवासिद्धमत आह अनुमानप्रवृत्तिरिति व्यभिचारानुमानप्रवृत्तिरित्यर्थः तदुक्तं दर्शनामेव पक्षेतरत्वस्योपाधि
त्वात्तानदर्शनामेव पूर्वपक्षिणा उपाधित्वमंगीकारोप्यसंभवीत्यत आह तदेवेति तदेतस्य सिद्धांतिनः इत्यर्थः न स उपाधिरि
त्यनेन पक्षेतरस्यैवोपाधिरिति प्रथमदोषोद्धारेपि अर्थविशेषपरामितिच्छिन्नोयदोषोनुद्धृत एवेत्यत आह तथाचेति न्यूनतामं
गापेति न्यूनतामंगायचेत्यर्थः समयति पक्षोन्नायकत्वमात्रस्य दूषकतापरिशेषाय व्यभिचारोन्नायकत्वस्यैव व्यापकभावोन्नायकत्व

पो

स्यापि प्रतिहेत्वन्तरयानैरप्रतिष्ठेपि पूर्वत्तत्स्याहितिभावः पूरयति आदिपदं पूरयति उभयस्यैव व्यभिचारोन्नायकत्वाभावव्याप्यत्वा
भावोन्नायकत्वाभावोभयस्यैव प्रतिपक्षवत्त्वेनेति विरोधिपरामर्शविषयहेतुनिष्ठवत्त्वेनार्थः वस्तुसंप्रत्ययइतिसत्प्रतिपक्षस्य केवल
वहेतुविषयकविरोधिपरामर्शस्यैवानुमितिप्रतिबंधकतया निरुक्तवत्त्वस्यानुमितिप्रतिबंधकतोपयुक्तत्वादिति भावः नवत्त्वं वल
मिति किंतु व्याप्तिपक्षधर्मतारूपमेवेति शेषः तर्कस्याप्यापादकतया विशिष्यारम्भकत्रहेतौ व्याप्तिपक्षधर्मताभंगस्य विरोधपर्यवसान
संपादकत्वनिरुक्ततर्कसंपादकतया वत्त्वं प्रतिपक्षवत्त्वं ननैवं तादृशानुकूलतर्कस्यापनार्थमेव सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षांतर
स्योपाधेश्चोद्भावनमावश्यकं व्यर्थ्यं तद्धेतुस्थाने प्रतिपक्षवत्त्वस्यासंभवेन निरुक्ततर्कस्यापासंभवादित्यत आह तस्या
चेति तर्कस्यापकं नवसंपादकत्वकारणांतरं तदनंतरं नसंपन्नं व्यर्थमेवेति तत्रैकस्यासत्वाभावेन तर्कस्यापनार्थत्वस्यैवास
भवादिति भावः किं चैवमित्यस्येतिमध्ये सःप्रतियक्षांतरवादिस्य व्याख्यानेन न एवं हीत्यस्य एवमिति व्याख्यानेसंदर्भविरोधापत्ते
रितिभावः इत्याहुरिति जिज्ञासुर्वा यस्यापि व्यापक्षपादिर्न्न चिंतो सन गकोग्ने यइति ध्येयं इत्यादि नेत्यनेनंतरं ननुवेय पंक्तिपाठे स्वपाठः राम०

उपाधिः पक्षेतरोपाधिः नास्तीति तन्न यावता हेत्वव्याप्यसत्त्वे बाधो ऽनेन पक्षेतरस्यानुपाधित्वं इष्टापत्तिरेवेति न तदापत्तिसंभव इति भा
वः बाधे बाधकत्वरूपहेत्वाभाससंविभाजकोपाधिमन्ति इत्येवेति एवकारेण पक्षेतरत्वस्य व्याप्यत्वं तद्भाविव्यवच्छेदः तस्य तदंतर्भावे पक्ष
तावच्छेदकावच्छिन्नपदार्थानात्मकत्वे जसत्वादिकमादायापि नियमत इत्यत्रानुपपत्तेरिति भावः पक्षेतरत्वेतिन्न यावत्तदनुपाधित्वे इ
ष्टापत्तिर्न संभवतीति भावः पक्षेतरे उपाधित्वसंभव इति यावता केवलव्याप्तिवत्त्वेन तत्र बाधोक्तीति पक्षेतरस्योपाधित्वावश्यकत्वेन
स्यानुपाधित्वेष्टापत्त्यसंभवः उपाधित्वं च न संभवति व्यतिरेके साधारण्यादिति भावः ननु गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवान्
इत्यादितीत्यादिपदे बाधसत्त्वेन सत्प्रतिपक्षस्यापि सत्त्वात् न तु न्यायकस्य साध्यव्यापकसाध्यवत्त्वप्रमाविशेष्यत्वादेरुपाधेरन्यो
न्यव्यभिचारस्य तत्रस्यान्तरमाहुः प्रसिद्धस्येति यत्प्रसिद्धस्य महानसीयवह्न्यादेर्बाधादिति पाठः असाधके वह्नित्वेन महानसीयव
ह्नेरसाधके उपदर्शितगंधसाध्यके बाधस्य स्फुरत्वेपि तत्र साध्यवत्त्वस्य स्फुरणयानुपपादनाय अत्रासाधक इत्यंतोक्तिः बाध
सत्त्वे ऽपि गंधप्रागभावावच्छिन्नघटत्वे त्रिगंधाभावात्मकस्य पर्वतत्वान्निमहानसीयवह्न्याद्यभावात्मकस्य बाधस्य सत्त्वेऽपि संकोचे

टी॰

141

तिबाधविरोधविषयकत्वस्य संकोचित्यर्थः आहृत्य बाधसामान्यस्यैव बाधपदार्थत्वमभ्युपेत्य व्यभिचारमात्रमाह असंकीर्णबा
धानभ्युपगमात्तु पक्षेति पक्षस्थलीयपक्षवृत्तिसाध्याभावस्य हेत्वाभासविभाजकोपाधिबाधत्वानभ्युपगमात्तादृशबाधस्य
पक्षवृत्तपक्षपक्षतसाध्यवैशिष्ट्यपक्षविरोधित्वघटिततयानद्भावेनतदसंभवादिति भावः एतेन तासंकीर्णबाधानभ्युपगमेऽपि
व्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारवारणाय वृत्तियोगीवैयधिकरण्यघटितबाधानुसरणस्यावश्यकतया कल्पान्तरानुसरणमसं
गतमिति परास्तं अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीय पक्षवृत्तिसाध्याभावस्य तादृशबाधत्वानाक्रान्तत्वात् ननु अवच्छेदकावच्छेदेना
नुमितिविरोधितया न संभवत्येवेत्यत आह पक्षतावच्छेदकेति न याचावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरनङ्गीकारान्तद्विरोधितया नासं
भव इति भावः वह्निसाध्यके तदसंभवमुपपादयति समानप्रकारकेति अनुमितौ साध्यांशे प्रकारस्यैव साध्यतावच्छेदकतया ला
घवप्रतिसंधानजन्यायाव्याप्यकतानवच्छेदकमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नानुमितेर्विरोधितयैव तदसंभवः स्यादत आह सद्धिंगाय
रामशर्मस्येति ततः सद्धिंगायरामर्षजन्यानुमितौति महानसीयवह्नित्वेनानुमितित्यर्थः लाघवप्रतिसंधानादपि व्यापक रप्प०

नान्नवच्छेदकरूपेण व्यापकभानानंगीकारादिति भावः अनुवध्यमानावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमात्रायनेनोमात्रस्येत्यादिनाम्
ल्लोकपरिशेषासंगतिरत आह इत्थं चेति नन्विति निष्क्रिन्नसाध्यवत्त्वस्य साध्यप्रकारकनिश्चयविषयीभूतसाध्यवत्त्वरूपतया
दिग्धासाध्यप्रवेशे गौरवादिति भावः अनुभूतरूपेति अनुभूतरूपकवद्वृत्तित्वोपाध्यानुधावनमित्यर्थः उष्मत्वनिश्चयानुसरणापि
नित्उष्मत्वनिश्चितो अग्नित्तसर्पकेन ग्रीष्मोष्मगतत्वेनेनतत्त्वाभावादिति भावः निश्चिते स्यादित्याचार्यमतेनेत्याह रुपयमेवार्थ इ
भावः तथानुसरणमत्रउष्मत्वनिश्चयानुसरणम् व्याप्तिग्रहेतिश्च नच यव्याप्तिग्रहेत्यर्थः असाधारणेति असाधारणाहेतोर्या
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसत्त्वविशेषादित्यर्थः असाधारणस्य सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्त्वरूपतया साध्याभावव्यतिरेकसहचारज्ञान
रूपेणासपक्षव्यावृत्तत्वांशज्ञानेन हेतोः साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावव्यतिरेकव्याप्तिग्रहात् साध्यव्यतिरे
कसहचारज्ञानरूपेणाविपक्षव्यावृत्तत्वांशज्ञानेन हेतौ साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यव्यतिरेकव्याप्तिग्रहा
द्वेतिभावः नचेति निरन्तरादिहेत्वाभासत्वादित्यं नेमूलं इति मूलार्थ गतस्य मूलस्यार्थे इह पक्षेन व्यतिरेके सन्मतिपक्षः यथावह्निला

टी.

283

पक्षतया गृहीतस्य पक्षेतरत्वस्य व्यतिरेकात्यन्ताभावः साध्यते तद्यथा अभावसाधकतया गृहीतस्य पक्षेतरत्वस्य व्यतिरेका
त्यन्ताभावस्याप्यभावो वह्निः साध्यतामितिमत्प्रतिपक्षः सत्प्रतिपक्षानवकाशात्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यस्यापत्तानुमा
नेनैव वह्निसाधनस्य याथार्थ्यत्वादिति भावः उपाधेरिति पंचमी अयमर्थः साधारणधर्मादित्वेऽपि शंकोदयात् व्यभिचारसंशयो
दयात् अन्ययोगेति उपाधिभिन्नव्यभिचारशंकाजनकत्वेपर्थः व्यभिचारशंकाविशेषजनकत्वव्यवच्छेदसंभवादाह अन्यत्वेनेति
उपाधेर्व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनैव दूषकत्वे अनुपयोगमाह किमर्थः भिन्नक्रमं स्वरूपेत्यग्रेणान्वयः तत्र हि शेषेति पक्षेत
रविशेषेत्यर्थः पक्षत्वापोसंदिग्धसाध्यकत्वरूपपक्षत्वे अङ्गमितिपरमाणावेतस्य गगनासक्तिकत्वरूपसाध्याभाववत्वादिति
भावः नदेमितत्वे अगुणत्वावच्छेदेन पक्षत्वेन संभवति परमाणोः संदिग्धसाध्यकत्वेन निश्चितसाध्याभाववत्त्वरूपविपक्षत्वा
संभवादिति भावः तत्वेन अगुणकत्वेन असंभवेति अगुणत्वस्य समानधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन अगुणकविशे
षितस्यापि भेदस्य परमाणवृत्तित्वे यावदगुणकस्य परमाणुभेदव्याप्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति भावः व्याप्यत्वेपतिरिदं राम०

व्यापकत्वमभिचाराद्यभिप्रायेणा । व्याप्तौ भूतेति उपाध्यभिप्रायेणारम्भं वदीभितौ व्यभिचारादुन्नायकतामात्रेणोत्पत्तेरुन्नाय
कत्वसामान्यमेवानिनिषमित्याशयः दूषयतीति अव्याप्तिरपद्दूषणीत्यर्थः वक्ष्यति वैयर्थ्यादिति अप्रयोजकत्वाद्वेति मूलस्य
चकारवैयर्थ्यादित्यर्थः एवं च दीधितावाहेत्वस्योक्तावित्यसंगं कारयन्नेव साध्यव्याप्यत्वरूपविशेषणावैयर्थ्यरूपं दूषणां
तरमाहेत्यर्थ इति ध्येयम् । तदर्थं । न चेत्यस्यार्थं । विषमव्यापकसाधारणवारणार्थं तन्मात्रवारणार्थमित्यर्थः विशेषणं
लक्षणानियामकविशेषणवैयर्थ्यातिवैयर्थ्यादिमूला पूः न च न्यायप्रयोजकत्वादेकत्वं तमूलतात्पर्यार्थः तथा च ताभ्या
म्याहिलक्षण वाहिमते विषमव्यापकाव्याप्तिर्लक्षणानियामकसाध्यव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यं चेति दूषणद्वयं दूष्यं स
त्वेन वाच्यसामग्र्या दोससत्वेन विवक्षितमिति तन्नाप्रवृत्तिके दृश्यवृत्तिसाधारण्येनाति प्रसंजकत्वात् नित्यसाध्यकस्थलीयपक्षसा
धारण्येनाव्याप्तिकरत्वाच्चेति भावः अनुविधायित्वाभिप्रायादिदं च दीधितौ साध्यानयव्यतिरेकानुविधायित्वं च व्यतिरेकेणेत्यादि
भिप्रायेण अनुविधायीत्यत्रोन्नायकेति पाठेऽप्युन्नायकत्वं तन्न यत्नयोग्यत्वं व्याप्यत्वमिति यावत्तत्रैतानार्थभेदः सम्पन्न इति ध्य

दी॰ १४३

143

285

त्रलभ्यत इत्यंतेन साध्यप्रयोजकत्वस्य साध्यसमव्याप्तत्व समनियतत्वमेवोक्तं ननु तद्धात्मकत्वं नापीत्यादिना ऽभेदोपपत्तेरिति ध्येयं

सत्तिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यपार्थकत्वेन नञोऽभावार्थकत्वेन भूधातोरस्त्यर्थकत्वेन नास्मिन् सत्यभवत इत्यस्य तत्समाना

धिकरणाभावप्रतियोगित्वमित इत्यर्थः एवं तेन विनापि भवत इत्यस्योक्तरीत्या तदभावसमानाधिकरणत्वमित इत्यर्थः

तत्त्वमुपाधित्वेनाभिमत परमित्याशयेनाह नित्यसाध्यकइति विषमव्यापकादाविति आदिना विषमव्याप्यपरिग्रहः अ

तिप्रसंग इति नस्मिन्सत्यभवत इत्यादिना नित्यसाध्यस्यानाधिकरणवृत्ति विषमव्यापकाद्युपाधप्रयोज्यत्वालाभेन न तदुपाधि

त्वनिराकरणायोगादितिभावः केवलान्वयीति नत्रपक्षेतरस्य साध्यव्याप्यत्वसंभवादिति भावः दीधितौ योगाभावं अवयवार्था

न्वयलभ्यार्थाभावं व्याख्यायां योगोपपत्तौ विषमव्यापकस्यापि कथंचिद्योगार्थसंभवेन रूढ्यानुयोगबलात् साध्यव्याप्यत्वस्य

विषमव्यापकव्यावृत्तेन साध्यव्याप्यत्वस्य स्फटिके लौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यादावुपाधिपदे लौहित्यादिधर्मबोधकत्वं साधनधर्म

केवललौहित्यादिशब्दसमभिव्याहारासंभवादाह यद्धर्मविषयकेति विशेष्यनयाविशेषणतया वेति लौहित्यपदार्थस्य विशेष्य राग॰

नयालौहित्यबोधकत्वं साधनस्याकृत्स्यविशेषणतया व्याप्तिबोधकत्वमिति भावः ननु स्फटिके लौहित्यस्यात्रायोग्यत्वात्
स्फटिकस्य लौहित्ये नन्वयेनासामर्थ्यान्तिसमासानुपपत्तिरत आह अत्रेति अभेदान्वये समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वस्य तं
त्रनयालौहित्यपदार्थस्याभेदेनोपाधिपदार्थस्ववृत्तिधर्मान्वयासंभवादाह सम्बन्धाग्रेति स्ववृत्तिधर्मेति यत्र जपाकुसुमे
नत्सम्बन्धिनस्फटिकस्यैकौ च सिद्धेरसमवधानादेव लौहित्यसंक्रमस्तत्रापि स्फटिके लौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरिति प्रयोगा
पत्तिः जपाकुसुमस्य स्वाश्रयस्फटिकांशे च सिद्धेरलौहित्यप्रकारकसमूहालम्बनजनकत्वादेतोर्धर्मांशे स्ववृत्तित्वमिति विशेषः जपा
कुसुमलौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरिति प्रयोगवारणायाह भेदस्थेति प्रतियोगितयेति स्वत्पत्तिवैशिष्ट्येनाभेदेनान्वये बाधका
भावादिति भावः ननु स्फटिकस्य लौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यसमस्तस्थले षष्ठ्या विद्यमानत्वेनाकारेणान्वयबोधसंभ
वेपि लौहित्ये स्फटिके जपाकुसुममुपाधिरित्यसमस्तस्थलेऽन्तरीणान्वयबोधासंभवः स्वनिष्ठभविनोनं नयात्मापत्तिसूत्रमत
आह वस्तुतस्तु लौहित्ये स्फटिके इत्यादिरूपादावपि आदिना लौहिते स्फटिके जपाकुसुममुपाधिरित्यस्य परिग्रहः जनक

रवेति रक्तकारेणास्वच्छत्वमिष्यवच्छेदः व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति सुप्तविभक्तीनेन लक्षणात्वस्य पदार्थः पदार्थेनान्वितत्वस्य संकोचा
यादिति भावः ननु लौहित्यस्यानन्वयेन संक्रामकत्वबोधानुपपत्तिरत आह धर्मस्येति तात्पर्यमर्यादया लौहित्यादिपदसम
भिव्याहारेण जपाकुसुमस्फटिकयोर्विग्रहघटनादशायामुपदर्शितप्रयोगवारणाय स्फटिकान्विते समीपवर्तित्वमप्युपाधि
पदार्थ इति केचित्तदुक्तं तन्मतेऽकराह यत्त्वाह जपाकुसुमस्फटिकयोरिति विग्रहस्थले वक्तृतरसंयुक्तसंयोगाश्रयदेशवृत्तित्वं
समीपेति सामीप्यं वान्यतरसंयुक्तसंयोगाश्रयत्वं त्वाम इति तथा च तस्योपाधिपदार्थत्वं विनाप्युपदर्शितप्रयोगवारणासंभ
वेन तस्योपाधिपदार्थत्वे मानाभाव इत्याशयः ननु तदंतर्भावेणान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वादेव तस्य तत्पदार्थत्वमावश्यकमत आ
ह अन्यथेति सुपदेति जपाकुसुमपदोत्तरसुपदे लक्षणा मार्थयोर्भेदान्वयबोधस्य विभक्त्यर्थयोः [illegible] विना स्वीकारेणात्
स्योपाधिपदार्थत्वे स्फटिकाद्यन्वयासंभवादिति भावः व्युत्पत्तिविरोध इति व्युत्पत्तिभेदकल्पने च गौरवमिति भावः नन्वेवं सुरा
कृत्तित्वेपि लक्षणायां असंभवेन स्वच्छत्वस्यानाभादुपदर्शितरीत्या सिद्धरादेव लौहित्यसंक्रमे पिनादशप्रयोगापत्तिरत आ रामं

288

द्धर्मत्वेनेति स्वविशिष्टप्रतीतिजपाकुसुमादिहेतोः संसर्गः स्वीकार इति बुद्धिस्थत्वेऽपि विशेषणतायाः सामीप्यं चेति सामीप्यस्य समीपवर्ति
त्वसंपन्नियततया तादृशसंसर्गं तत्स्वविशेष्यकत्वनिरूपितत्वरित्यागः तत्र च भेदे सामीप्ये च न याव स्वभिन्न स्वसमीपस्फटिकविशेष्यक
धर्मप्रकारकप्रतीतिजनकं जपाकुसुममिति बोधः अत्र समस्तस्थले बोधमुपपाद्य समस्तस्थलेतमाह स्फटिको लौहित्यवानि-
प्रतीतिजनकमिति अत्र समस्तस्थले समस्तस्थलापेक्षया प्रकारभेदस्यावश्यकत्वेन तत्र लौहित्यत्वेन लौहित्यभानेऽपि वक्ति
वह्निधर्मत्वेन तद्भानेऽप्रमाणाभावात् धर्मत्वांशस्यानिवेशात् हित्याश्रयः स्वसमीपवर्तीति अत्रापि स्वसमीपे स्वाश्रयः लौ
हित्यसंक्रामकत्वबोधप्रकारमुक्त्वा व्याप्तिसंक्रामकत्वबोधप्रकारमाह अत्रापि मतेनेति विशेष्यत्वमिति अर्थः इत्यत्र येन तेनान्वयः
एवमग्रेऽपि यथासंभवं बोध्यं सर्वत्र साधनपदस्य व्याप्यार्थकतया प्रकृतेऽपि साधनपदं व्याप्यार्थकं तथा सत्याह तादात्म्येन प्र
कारत्वमिति व्याप्तिसंक्रामकत्वलाभ इति हेत्वधिकरणस्यानुरोधादाह साधनपदस्यैवेति एतन्मते स्वरूपसंबंधेन प्रकारत्वं द्वि
द्वितीयसमासे प्रत्ययविशेषः सामानाधिकरण्यरूपमिति स्फटिको लौहित्यवानित्यत्र ताद्रूप्यसामीप्ये सर्वत्रासंभवीति नोक्तं तादात्म्य

१४५

टी॰ 289

मितिसाधनपदस्यव्याप्यपरत्वेहेतित्वंचेतितस्यव्याप्यत्वपरत्वइतिविवेकः उपाध्यभावस्येतिअभिचारित्वादिसाधारणोपा
ध्यभावस्यचेत्यर्थः निरस्तमिति अत्र व्याप्योपाधिसामानाधिकरण्याभावस्यपरभावशङ्कायतयामाहद्याभाववत्तिसाध्या
समानाधिकरणोसाध्यव्यभिचारेणामाहशाभावस्यसाध्यव्यभिचारविरोधित्वाभावेनासंगत्यापत्तेरितिभावः व्युत्पत्तीतिव्यव
हाराधीनव्युत्पत्तीत्यर्थः बलादेवेति अत्र यथा घटेघटभेदप्रतीतिसत्वेपियटत्वेनघटभेदस्यघटेघटोनास्तीतिशङ्कायतायां
नेरित्याशयः शाब्दस्यानुपपत्तिकत्वादेवबोधकत्वमप्रतीतित्वैयर्थ्यमाशंक्याहउपाधीत्यादिसंबंधत्वेनेतिविशिष्टप्रतीतिनियाम
कत्वरूपसंबंधत्वेनेत्यर्थः उपाधिव्यभिचाराभावस्यपरभावशङ्कार्थत्वे अग्निमत्त्वेनव्याप्यत्वेनव्यभिचाराभाववत्त्वमित्याद्यपेक्षा
स्यप्रमेयत्वेनेति अत्र प्रमेयत्वपदस्यव्यतिरेकिधर्मोपलक्षकत्वाभेगोहत्वपदेदीधितिकारेणानुक्तत्वसंगमनायाह यथाश्रुतस्येति
तदव्याप्यत्वेनेति अव्याप्यत्वंस्वव्यापकतत्त्वकेयघटत्वाभावः व्याप्यत्वंवाव्याप्यत्वाभावः एवंचाग्निमत्त्वेनव्याप्यत्वस्याव्याप्य
त्वाभावरूपतयाप्रमेयत्वाव्याप्यत्वस्यगमनादोषप्रसिद्ध्यानासंगतिरितिभावः साधनवृत्त्यवृत्तीसाध्यनिरूपितवृत्तित्वतदभावौस राम॰

संसर्गस्येति सर्वत्रैव विशेष्ये विशेषणस्याभावे तत्राभावोऽस्यत इति मतानुसारेणेत्यादि अभावान्वयमिति प्रतियोगिनयेत्यादि
उक्ते अभावप्रतियोगितयान्वये इत्यर्थ्यानुगतेन सत्त्वेनाद्यनुरोधेनाभावविशेष्यकसंसर्गप्रकारकबोधांगीकारे तु यथाश्रुते
नि साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वरूपेत्यर्थलाभादित्येवं च महानसत्वेन वारितमिति हृदयं इत्याहाविति व्यभिचाराभावादित्यंत
इति शेषः समत्वादिति विषमव्यापकेऽतिव्याप्तिरतस्तदिति शेषः अवश्यमिति तथा चावश्यं व्यभिचारविरहघटितत्वेनैव साध्यव्यभिचारा
भावव्याप्यत्वलाभान्न विषमव्यापकेऽतिव्याप्तिरिति भावः व्यभिचारसत्वादिति विषमव्याप्य इति व्याप्तिवारणायेति शेषः अवश्य
मित्यादि तथा चावश्यं व्यभिचारसत्वमित्यनेन यद्भावे साध्यव्यभिचारव्याप्याभावप्रतियोगित्वलाभान्न विषमव्याप्येऽतिव्याप्तिरि
ति भावः तत्र यद्भावे तद्भाववन्निष्ठमेव यद्भाववत्त्वाश्रयत्वनिष्ठमेव ननु व्यभिचारव्याप्यविरहप्रतियोगित्वपर्यवसन्नत्वात्तस्य
तद्भाववन्निष्ठत्वेन निर्वक्तुं शक्यतया तद्विरहस्य व्यभिचारव्याप्यत्वेन व्यभिचारविरोधित्वस्वरूपतापघटनादेवेत्यत आह यद्वेति व्य
भिचारेति अन्वयव्यतिरेकानुरोधेन व्यभिचाराभावानुविधायिव्यतिरेकशालित्वं व्यभिचारव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयशालित्वरूपम

टी. १४६ 146

र्थः तेन यद्धर्माभावान्वयव्यतिरेकयोः क्रमेणाव्यभिचारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाभावेपि न क्षतिः व्याप्तिनिरूपकाकांक्षाशांतये
पूरयति धूमस्येति निर्धूमे महानसक्षणस्य धूमाव्याप्यत्वादाह तन्महानसत्वमिति न च महानसत्वेन्मादिः इदं च न द्विरहितमिति प्र
त्यक्षकमाभिप्रायेणाव्यभिचारविरहितमिति क्षणे तु धूमव्यभिचाराभावेपि यद्धर्माभावासत्वादिति बोध्यं सद्धेतौ साध्यसमव्याप्त्य
पर्यवसन्नो वक्तव्यतेति साधनव्यापके साध्यवत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यावत्तेष्वाभिप्रायपर्यायाभावो पाधिकत्वानुपपत्तिरि
त्याशयेनाह यत्तावतेति तद्व्याभावप्रयुक्तेः साधनाव्यापकत्वलाभाय तादृशेति यद्भावो व्यभिचारविरोधी तस्यापर्याप्तः दीधितौ
तत्रायमुपाधिरिति न यावत् यद्धर्माभावो यत्साध्यव्यभिचारविरोधी तत्वे सति यद्धेतुव्याप्तिः स तत्साध्यकतद्धेतावुपाधिरित्यर्थः साध
नाव्यापकत्वलाभ इति भावः व्याख्यायां पारिभाषिकेति यावत् स्वव्यापकव्यापकत्वादिरूपेत्यर्थः निरुपाधित्व इति एवं चोपाधे
रनौपाधिकत्वे प्रतियोगितया प्रवेशसम्भवेपीति हृदयं उक्तरीत्या साधनाव्यापकत्वमनिवेश्य पदार्थनिरीक्षा प्रकारान्तरेण साध्यव्या
पकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपेण पारिभाषिकमिति सद्धेतौ तादृशोपाध्येरप्रसिद्ध्या तस्यानौपाधिकत्वप्रतियोगितया प्रवेशा राम०

संभवादितिभावः अनौपाधिकत्वमितिव्याप्तिरितिशेषः एवमग्रेपि ॰ ननु तन्नितत्वाभ्यांतस्यैवांगीकारादितिभावः केवलान्वयि
त्वंउनेनस्वस्यापिकेवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमइत्याशयेनाह एवमतेति ॰ व्यापकतावच्छेदकमात्रस्यव्यापकतावच्छेदकद्वितीयदलमा
त्रस्य ॰ व्याप्तिशरीरेत्ति द्वितीयदलमात्रोपादानेधूमादिविषमव्यापकसंधनादेरपिउपाधित्वेनतदभावरूपानौपाधिकत्वस्यव्याप्ति
वातिप्रसंगः यद्वदभावोव्यभिचारविरोधीनतदभावोकोवलनुगमादितिभावः व्याप्यतावच्छेदकमात्रस्य ॰ व्याप्यतावच्छेदकाद्यदलमात्रस्य
दोषोन्तरयनेति व्याप्यव्यभिचारादिनाव्यापकव्यभिचाराद्यननुमानादितिभावः अवृत्तिमात्रसंग्रहायाह आकाशपदमिति अतिरिक्ते
तितदुभयातिरिक्तघटादिसमर्थः तिरक्तेतितदुभयघटादिसमुपगतमत्वावच्छिन्नाभावस्यव्यभिचारविरोधित्वाभावादितिभावः साध्या
तिरिक्तस्येतिउपाधित्वेनाभिमतस्यसर्वस्यैवसाध्यांतर्गतत्वेनाभेदेव्याप्यव्यापकभावासंभवादितिभावः ननुकस्यलेतिरिक्तो
पाधिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धातदभावाप्रसिद्धवतिव्याप्त्यसंभवादाह एवव्यभिचारेति साधनाव्यापकेतिइदंचसहेतोरस्वव्यभिचार
विरोधित्वसाध्यसामग्र्यादिव्यभिचारित्वाभावकत्वेनासंभववारणाय ॰ अनौपाधिकत्वस्यव्यभिचारेत्याह एतत्वेकारिभाषिकत्वेना

बाधे सत्प्रतियोगितया निवेशाभावे तत्र साध्यव्यापकत्वनिवेशावैयर्थ्येन विषमव्यापकस्योपाधितापत्तिरतो निरुक्तोपाध्यभावरूपत्व
मेवानौपाधिकत्वस्य वाच्यं एवं च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरित्याशयेनाह यद्विवेति अग्निमद्गंध्येति अस्तिहेत्वादिय याश्च
नत्रंश्येत्यर्थः साध्यव्यापकत्वन्त्वाभावेति यत्पदार्थस्येत्यादिः पूरयतीति अन्यथा नादृशाविरोधित्वस्यैतन्मतेयथाश्रुतत्वेऽम
वद्व्याप्यत्वरूपतया नेन विषमव्यापकवारणेऽपि विषमव्याप्यस्य वारणासंभवादित्याशयः यदभाववपदार्थस्य साध्यव्याप
कत्वविशेषणलाभेऽपि ग्रन्थस्य पदार्थस्य साध्यव्यापकत्वेन लब्धमेवेत्यत आह यद्व्यभिचारित्वेति पत्रयन्नेति विशिष्टवैशिष्ट्यमिति
न्यायेन साध्यव्यापकवृत्तित्वविशिष्टे यदभावे विरोधित्वान्वयेन साध्यव्यापकवृत्तित्वविशिष्टो यदभावस्तद्व्यभिचाराभाव
व्याप्यत्वमित्यर्थलाभः विषमव्याप्यतन्महानसत्वव्यभिचाराभावाधिकरणतन्महानसत्वस्य साध्यव्यापकत्वात्तन्निरास इति भावः
विषमव्यापकस्य यथाश्रुतविरोधित्वाभावादेव निरास इत्याह विषमेति मूल एवं न च विषमव्याप्तस्योपाधिः मूल एवं न तिष्ठति एक
त्रद्वयमिति न्यायेन यदभावे साध्यव्यापकवृत्तित्वव्यभिचारविरोधित्वयोरन्वय इत्यर्थः व्यापकपदवैयर्थ्यादिति आशयः राम०

साध्यव्यापकवृत्तित्वविशिष्टेयदभावे साध्यव्यभिचारविरोधित्वनिवेशो व्यापकपदानुपादाने विषमव्याप्याभावस्य साध्यवृत्तित्वविशि
ष्टाभावेन विषमव्याप्यवारणेऽपि साध्यवृत्तित्वविशिष्टविषमव्यापकाभावस्य साध्यव्यभिचारविरोधित्वात्तत्रातिप्रसंगवार
णाय व्यापकपदोपादाने तु तथा सति साध्यव्यापकवृत्तित्वविशिष्टविषमव्यापकाभावस्य विषमव्यापकवृत्तित्वेन रिक्तस्य साध्यव्यभि
चारविरोधित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति तत्सार्थक्यं यदभावे साध्यवृत्तित्वसाध्यव्यभिचारविरोधित्वयोर्निवेशोऽनु विषमव्याप्याभा
वस्य साध्यवृत्तित्वाभावेन विषमव्यापकाभावस्य साध्यव्यभिचारविरोधित्वाभावेन च न तयोर्वारणे व्यापकपदवैयर्थ्यमिति दूरयतामि
त्यम् तथा सद्धेतौ साध्यसमव्याप्यसाध्यसामग्र्यादेरुपाधितापत्तेरिति भावः विरोधस्वरूपेति तत्स्वरूपावश्यमित्याद्युपदर्शितविरो
धस्वरूपेत्यर्थः तत्तीयां न दूष्यस्य पाकमं बद्धपेन ठयेन्वयः साधनत्वस्याव्याववर्तकत्वादाहमयहेनेति फलोपधायकत्वस्य न सा
र्वत्रिकत्वमित्याशयेनाह नद्योग्यतेति पक्षधर्मत्वमिति वैशानिकमित्यादि तत्र साधने यत्किंचिदिति मित्रातनयत्वादावित्यर्थः व्य
भिचारोन्नायकत्वेनेति अन्वयव्यभिचारी श्यामो गोलके तन्महानसत्वव्यभिचारिण्याहितिरित्यव्यभिचारोन्नायकत्वेनेत्यर्थः दृष्टिधिति

कारस्य च यस्मिन्सतीत्यादिप्रतीकस्यानुमितिपदं विहाय नन्वित्यादिप्रतीकस्थत्वानुषज्यमानानुमितिपदस्यापव्याख्यातार्थपरित्यागेना
नुमितिप्रयोजकपरतया व्याख्याने बीजमाह यस्मिन्सतीत्यादिना - परामर्शादिसत्वेपि कारणांतरविरहेण कदाचिदनुमितिर्न भव
तीत्यत आह साक्षात्परंपरयेति अनुमितिप्रतिबंधः स्वप्रयुक्तानुमितिप्रतिबंधः इत्यर्थकतयेति अनुमितिर्न भवतीत्यस्येत्यादिः
अत्र एतत्प्रतीके अनुमितिर्न भवत्येतत्प्रतीके इति यावत् व्यभिचारविरोधित्वेनेति साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वरूपव्यभिचारविरोधि
त्वेनेत्यर्थः लाभेपीति यत्तु उत्तरं यदभावइति सप्तम्यंतस्यानुषंगः यदभावे सतीति तदर्थः तत्र यदभावे सति अनुमितिभवनावश्य
कत्वे दूषणांतरविरुद्धत्वादिरित्यादिरित्यादि- तत्प्रतीकत्वेन तु यद्यपीत्यादि इत्यादिप्रतीकस्थ· अनुमितिपदं· अनुषज्यमानानुमिति
पदं व्याप्त्यादेरनुमितिजनकत्वाभावेन तथा व्याख्यानासंभवादाह अनुमितिप्रयोजकतयेति तत्परतयेत्यर्थः साक्षात्परंपरया वा ज
नकत्वस्यैव प्रयोजकत्वमपि न व्याप्त्यादावत आह प्रयोजकं चेति व्याप्यत्वमिति अत्र व्याप्तिपदेन विशकलितयोर्व्यभिचारसामा
नाधिकरण्ययोः परिग्रहस्तेन साध्यसामानाधिकरण्यस्यैवानुमितिप्रयोजकस्योपाध्यग्रिमग्रंथसंगतिः अबाधितत्वादीति त्रा राम०

द्विताः सम्प्रति पक्षितत्वघटितमाहः पक्षान्तरेकृत्यादेरप्युपदमेव द्रष्टव्यं तथा तत्र यथेत्यादिना दूषणं तत्कथनमयुक्तमत आह उक्तिसं
भवेति आदिपदेन बाधितत्वादेरुपग्रहो न संभवति तत्र व्यतिरेके नु मिति प्रयोजकाबाधितत्वादेरेव सत्वादत आह व्यभिचारमिति वि
पक्षमात्रगामित्वरूपेतीति प्राचीनैर्गगनादेर्विरुद्धत्वानुपगमादिति भावः सपक्षवृत्तित्वपर्यन्तमिति प्राचीनैर्विरुद्धस्य व्यभिचारि
त्वानुपगमादिति भावः तत्पक्षकादिति विभिन्नपक्षकादित्वे साधनपक्षधर्मयोरेकावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वघटितत्वपक्षकाद्युपा
धित्वरूपस्यापरत्वाच्छिन्नसाध्यव्यापकाप्रपक्षकाद्युपाधेरलक्ष्यतयैवाव्याप्तिनिरासादिति भावः उपाधिद्वयस्य साधनपक्षधर्माव
च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिद्वयस्य सत्प्रतिपक्षतया अन्यथाऽऽसिद्धत्वादिति तात्पर्यात् उपाधिद्वयस्य संकीर्णत्वे व्याप्तेरसंभवस्तत आह असंकीर्ण
त्व एवेति भिन्नत्वं एवेत्यर्थः उदाहरणद्वयं साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिद्वयं दर्शयितुं यथायं घटः प्रत्यक्षत्वाद्धूमि
मत्वं येन दर्शयितुमाह तदुपाधिद्वयस्यासंकीर्णत्वोपपादकं परस्परमेदकमाह पक्षे साध्याभाववत्त्वनिर्वाह्युः प्रत्यक्षः विभुत्वादि
त्याद्यादित्यादिः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापीति आत्मत्वादेरिति शेषः पक्षसाधनवदन्यतरत्वेति वा धात्मान्यतरत्वस्य पर्यः

टी० 149

हेतुमतीति घटः प्रमेयः आकाशान्ताद्भिन्नाद्विभिन्नादि तद्व्यापकासंभवइति तत्रपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैवसंभवइत्या
शयः हेतोरिति घटः प्रमेयः प्रमेयस्यघोघ्रयत्वाद्भिन्नाद्वाविभिन्नादिः स्यादितितत्रसाधनस्यापिपक्षधर्मत्वादितिभावः त्रितयं
पक्षवृत्तिसाध्यकत्वहेतुमद्वृत्तिसाध्यकत्वपक्षाद्वृत्तिहेतुकत्वेतित्रितयंव्यापकत्वोपपादनायेति साधनावच्छिन्नसाध्यव्याप
कत्वस्यसाधनसामानाधिकरण्यंविनानुपपन्नत्वादितिभावः नियमेति पक्षावृत्तिहेतुसमानाधिकरणात्वावच्छेदेनसाधनावच्छि
न्नसाध्यव्यापकत्वनियमेनयथा तादृशस्यपक्षावृत्तेः पक्षावृत्तेरिति इदंचपंचम्यंतं एतस्यचभेदः मितयनेनान्वयः भेदश्चप्रकारानुयो
गिकभेदं एवमग्रेपि साध्यवतीतीति अत्रघटः प्रमेयोनित्यद्रव्यत्वादित्याद्यहेतौवुद्भूतरूपवत्त्वस्यहेत्वसामानाधिकरण्याभावात्सा
ध्यवतीत्युक्तं ननुसाध्यवतिहेत्वसमानाधिकरणस्यापिकेवलहेतुसामानाधिकरण्यसंभवेनसाध्यवतिहेतुसामानाधिकरण्यस्य
केवलहेतुसमानाधिकरणात्मभेदकत्वसंभवइत्यतआह हेतुसमानाधिकरणस्येति अर्थतइति अन्यथासाध्यव्यापकत्वघ
टितोपाधित्वस्यैवासंभवादितिभावः लक्ष्यंभेदप्रतियोगिहेतुसमानाधिकरणेलक्ष्यं एतस्यसाध्यवतिहेत्वसामानाधिकरण्यस्य एतम०

भेदकत्वं पक्षाभ्यन्तरे हेतुसमानाधिकरणात् भेदकत्वं पक्षेतरत्वविशेषितस्य साध्यवति हेतुसामानाधिकरण्यस्य भेदकत्वं संभ
वत्येवेत्यत आह स्वरूपमिति पक्षेतरत्वाविशेषितस्यैव हेतुसामानाधिकरण्यस्य भेदकतया स्वरूपत्वमिति भावः मूले पक्ष
धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य प्राक्प्रदर्शनेन दीधितौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्रदर्शनमसंगतमत आह
साधनपक्षधर्मयोरिति वह्निर्द्रव्यत्वेति किंचिद्विशेषितवह्निर्द्रव्यत्वेत्यर्थः तेनोक्तेतररूपवत्त्वस्य बाधस्य वह्निर्द्रव्यत्वाय
पक्षधर्मावच्छिन्नपक्षेतरत्वव्यापकत्वेऽपि नक्षतिः प्रमायाः प्रमेयत्वे प्रमेयत्वस्य स्वाश्रयत्वस्यापि वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्र
मेयत्वव्यापकत्वमत आह प्रमायाः प्रमेयत्वेति ननूक्तेतररूपं प्रमेयत्वस्य विशेषितस्यैव कुतो नोक्तमत आह समवायेने
ति तथाज्ञातस्य साध्यव्यापकतयाज्ञानस्य अदोषत्वादिति इदं च योग्यतासाध्यव्यापकतयाज्ञाते सति दोषाधिरिति यथे
रानित्वदोषत्वमित्याशयेन वस्तुतितस्याभिप्रायेणेति अत्र मूले पक्षस्य शरीरप्रमाणायतनेया शरीरप्रमाणस्य पक्षेतरत्वे पाम
लस्यैव वस्तुतिव्याप्तिपरत्वं संभवतीति ध्येयं सिद्धान्तलक्षणेति वस्तुमात्रासिद्धान्तलक्षणेत्यर्थः अप्रसंगरवेति प

टी·

150

हेतुसाधनवदन्यतरत्वेनेत्यर्थः इत्यंशे चेति तिनयावाईश्वनादिः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसंभवेपीति ज्ञानाभावदशायां शुद्धसाध्यव्या
पकतया ज्ञातस्य दूषकत्वमानुभविकेनेत्युपपन्नमिति भावः तदवच्छिन्नेति काकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः काकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादे
रिति काकत्वावच्छिन्नरूपामत्वव्यापकस्यापीत्यादिः मित्रातनयत्वपक्षकानुमाने चेति मित्रातनयत्वरूपामत्वसाधकं स्वावच्छिन्नरूपा
मत्वव्यापकत्व शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादित्याकारकानुमानेत्वित्यर्थः मानुषत्वं हवत्वं न इति प्राचां स्वत्वस्यैकत्वादिति भावः अयं
वक्ताचिन्त्यः पाठः एकस्याभावादिति न ध्यायत्वपरेन पदिमानुषत्वरूपहेतोरुपादानेन तद्रूपासिद्धिर्यदि च मित्रातनयत्वरूप
पक्षोपादानेन तद्रूपासिद्धिरिति भावः मित्रातनयत्ववतीति सप्तम्यर्थो भेदस्तत्स्वत्वाभाववत्त्वञ्च यः तथा च तादृश्याः शाकपाक
जत्वाभाववन्मित्रातनयवृत्तित्वाभावादित्यर्थः व्यभिचारिणि मित्रातनयत्वादि हेतौ· शुद्धसाध्येत्यादि शुद्धरूपामत्वादि साध्यव्या
पकरूपामसामग्र्यादिव्यभिचारस्यापीत्यर्थः अखंडाभावत्वमेव विवक्षितमिति रूपामत्वसमानाधिकरणेति· शाकपाकजत्वाबाध
दृष्टेरितीयं च सप्तम्यन्तविशेषणमखंडत्वस्फोरकं नद्भीति शाकपाकजत्वादिहतीत्यर्थः इदमप्यखंडत्वस्फोरकं पक्षान्तविशेषणं राम०

व्यापकाभावस्याखंडत्वेनैव वैयधिकरण्याभावसंभवान्नेत्यतो व्यापकतावच्छेदकाभावस्याखंडस्योपपादने बीजमाह मुख्यसाध्येति· यथामसा
मग्रभावादेरपीत्यर्थः· ताहृशाभावस्य· निरुक्तरूपावच्छिन्नाभावस्य· व्यापकतावच्छेदकस्येति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षि
तरूपेणेत्यर्थः व्यापकप्रतियोगिकाभावविवेशे सद्धेतौ व्यभिचारः व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशे व्या
पकतावच्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरित्याशयः तथा चेति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितेन तत्तद्रूपनिवेशेत्यर्थः तत्त
द्रूपेणैव व्यापकतावच्छेदकसमनंतर्भाव्य वस्तुगत्या व्यापकतावच्छेदकत्वस्य तत्तद्रूपघटितोक्तरूपेणैव गौरवमिति हेतुतावच्छेदकको
टौ शाकपाकजत्वादावुपलक्षणतयापि साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशे वैयर्थ्यादिति भावः कतिपयेत्यवच्छिन्नसाध्यव्या
पकमुख्यसाध्यव्यापककतिपयेत्यर्थः अहिंसी सौकर्यार्थमित्यादि· व्यापकतावच्छेदकत्वानिवेशे पूर्वोक्तप्रवासगौरवस्य परिह
रानिमित्तानन्यत्ववनीत्यादिना· हेतुत्वस्यानितत्या वाधिकसंग्राहकतया विकासकत्वेन तन्निवेशसार्थक्यात् व्यपासगौरवं माभा
सताकमेवेति भावः अखंडत्वासंभवादिति ताहृशान्यतरत्वावच्छिन्नेतन्मूलसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा

टी॰ 301 151

वैतद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावयोरभिन्नत्वाद्व्याप्यत्वे नैतद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् । तादृशाभावनरन्याभावच्छिन्नैतद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे
श्चेति भावः । अत्र । एतद्धूमवान्वह्नेरित्यादेः । नासाधकत्वेतितत्र्याच्चसोपाधित्वादिसादि मूलमेतत्स्थलाभिप्रायकमेवेति भावः । व
स्तुतस्त्विति । तत्र्याच्चोपाधेः साधकतासाधकत्वमेवासिद्धमिति सोपाधित्वादिमादि मूलोक्तदोषो न संभवतीति भावः । व्यभिचारे
ति साध्यव्यभिचारेत्यर्थः । एवमग्रेपि न हेतुत्वसंभवः इति पक्षधर्मत्वानिश्चयादिति भावः । समयरीत्येति । उपाधिसंदेहमेव व्यभिचार
संदेहादिति भावः । तथा । हेतुः नन्वेवमसाधकत्वानुमानस्य दोषहेतुकत्वानुपपत्तिरत आह असाधकत्वेतित्वनुमितिं नवापि दोषहे
तुकत्वानुपपत्ता दोषघटितहेतुकत्वमेवाभ्युपेयं तत्र समाव्याप्तिरिति नोत्पमितिभावः । साधनपक्षधर्मघटितलक्षणयोरवधानेना
पत्तिस्वायत्तद्रूपेपीत्यस्य तदभिप्रायकत्वेस्वारस्यान्येवाह पक्षधर्मावच्छिन्नेति अभिधानुमितिश्रनाकांक्षितत्वाभिधानस्यैवा
यंतिरस्तपत्तयातत्र्याचेत्यादिनोक्तार्थतिरोपपादनायतत्र्याभिधानस्यावश्यकत्वादिति भावः । प्रदर्शितं । प्रदर्शनयोग्यत्वं साधने राम॰

तित्साधकेत्यर्थः ज्ञानत्वादिनेति यावत्तत्रैव्यत्रतत्परैनोल्लाव नपरामर्शासंभवइत्याशयः नहिद्वयस्येत्यादिनिरासइत्यंतेनतत्पदे
नसाध्यव्यभिचारपरामर्शोनिसंभवतीत्युक्तं नन्वसिद्धिप्रतिबंधपरमेवास्त्वित्यत आह नवेतिव्याप्तिचेतितन्याप्यपरामर्शयोग्यविशि
ष्टसाध्यव्यभिचारस्याप्रक्रांतत्वेन परामर्शासंभवात्तत्प्रक्रांतत्वार्थमाख्यातमितिभावः पूरयतीतिविशेषणवासिद्धेरभावादित्यादिः एतद
घटेत्यादि अनुपपत्त्यसमीपत्वेन्यर्थः व्यभिचारित्वादिसंबंधेन व्याप्त्यादेः संभवादाह व्यभिचारित्वादेरिति संबंधत्वेपीति अकारेता
तस्यासंबंधत्वमानाभावइतिसूचितं अनभ्युपगमादिति हृत्पतियामकसंबंधस्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादितिभावः ननुतथा
पि साध्याभावे नोपाधेरप्यासोनानुमितः इहोपाधिरितिव्यवहारोपपादकत्वादिशानस्यापिकथं चित्प्रकारांतरेणोपपादनसंभवादि
त आह इतरथान्विति तादृशोपन्यासस्यप्रकारांतरेणोपपादनेन्वितिअर्थः इत्येवार्थइति तथाचेदमेवप्रकारांतरेणोपपादनमि
तिभावः वक्तुमुचितमिति तथाचलहृदयानां तादृशोपन्यासोऽनुचितएवेतिभावः ननुसमप्रयाव्यभिचारप्रतियोगितावच्छेदक
त्वल्लहृदयोऽस्पत आह सम्प्रदायेति नोचितमितिउपाधेर्व्याप्त्यादेरसत्त्वेनेत्यादि युक्तमिति तत्तत्रीसालहृदयांविनानसंभवती

टी०

303

तीभावः ननु द्व्यणुकत्वावच्छिन्नं अन्तराद्व्यणुकत्वावच्छिन्नस्य लघुत्वान्नविभागोपपादकत्वादेवास्य काकः श्यामो मित्रातनयत्वा
दित्यादौ साध्यव्यापकत्वाद्वेः शाकपाकजन्यत्वस्योपाधेः पक्षीयसाध्येति काकीयश्यामत्वेन पर्य: साध्यसत्त्वात् साध्यनिर्णयसत्त्वात्
व्यभिचाराप्रसिद्धिः व्यभिचारानिर्णयः बाधावतारे वेति तथा च पक्षसमं तस्मिन्व्यभिचारानिर्णयः सुकर इति भावः पर्यवसि
तेति पक्षातिरिक्तत्वसमं तस्मिन्नपि तादृशसाध्यस्यानिश्चयत्वस्य व्यभिचारनिर्णयसंभवादिति भावः तथा सति पर्यवसितसाध्य
व्यभिचारनिर्णयस्य साध्यसामान्यव्यापकताबोधविरोधित्वे विरोधी वह्निसामान्यव्यापकताबोधविरोधी स्यादिति तथा च समान
प्रकारकत्वेनैव विरोधित्वस्य वाच्यतया पर्यवसितसाध्यव्यभिचारनिर्णयस्य साध्यसामान्यव्यापकताबोधविरोधित्वं न संभवती
ति भावः ननूद्भूतरूपे निरवच्छिन्नकोऽप्याकारस्यैव व्यापकत्वेन मीमांसकमते नोदाहरणाप्रदर्शनस्यानौचित्यादिति भावः पक्षावृत्तित्वे सको
तीति अत्र पक्षावृत्तित्वे पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं एतेनात्मावृत्तित्वमुपाधिनां घटकसंबन्धेनैव वाच्यमन्यथा ईश्वरादेरपि कालि
कादिसंबन्धेनात्मायोगात्कालादिपक्षवृत्तित्वादव्याप्तेः एवं चासमवेतत्वे पक्षे पक्षसमवेतत्वासिद्ध्या समवायेन तत्रोपाधावव्याप्ति राम०

रितिनिरस्तं नन्वेवं पक्षवृत्ते साधनव्यापकस्य सत्त्वे तेनैव वारणात्पक्षावृत्तेः स्थलान्मूले साधनाव्यापकत्वविशेषणं व्यर्थ
मत आह इत्थं चेति सत्त्वे तोयादाविन्धनपर्यसाधनव्यापक इति पक्षाप्रज्ञाविलापादि अभिप्रायस्य साधकत्वस्येति प्रमेयत्वइत्या
दिः सिद्धमुपसंहरति इत्थं चेति विवक्षितं मूले विवक्षितं। असमवेतत्वेत्यादिनेति उभयव्याप्यनित्यद्रव्यासमवेतत्वरूपसा
ध्यस्योपपाद्यसंभवादिति भावः ननु द्रव्यसमवेत इत्यादिना स्फुटतरत्वविवरणमसंगतं तद्व्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेरेव तद्वि
षयकत्वेनानित्यद्रव्यासमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेर्नित्यद्रव्यासमवेतत्वविषयकत्वस्य दुर्वचत्वादत आह द्रव्यसमवेत
त्वं हि द्विविधमित्यादि द्रव्यसमवेतत्वविशिष्टेः नित्यद्रव्यसमवेतत्वानित्यद्रव्यसमवेतत्वोभयात्मकद्रव्यसमवेतत्वरूपसामान्यनिश्च
यविषये द्वारकेः विश्राम्यतीति भावः प्रथमाशयः यथा सामान्यतः अनुमितिसामग्री एकविशेषबाधसहिता परविशेषबोधिकान
था सामान्यनिश्चयसहितैकविशेषबाधसामग्र्यपि अपरविशेषबोधिका न ह्यनीमपरविशेषसंदेहानुदयात् एवं चानित्यद्रव्य
समवेतत्वाभाववनिश्चयसहितद्रव्यसमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेः पि च द्रव्यसमवेतत्वनिश्चयसहितानित्यद्रव्यसमवेतत्वा

भावव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेरपि नित्यद्रव्यसमवेतत्वविषयकत्वं सुवचमेवेति अत्रार्थे दृष्टान्तमाह अप्रामाण्याभावानुमि
ताविति नित्यसमवेतत्वाभावानुमितावित्यर्थः अपर्यवसानादिति विषयात्वाभावादित्यर्थः तथा च तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेरेव तत्
द्विषयकत्वमित्येवासिद्धमिति भावः अरुणेति अरुणाधिकरणेत्यर्थः उद्देश्यः आन्तरकालिकमानसज्ञानविषयः स्यादि
ति शेषः तथा च साध्ये द्रव्यपदानुपादाने द्रव्यसमवेतेः। नित्यसमवेतत्वाभावानुमितेर्नित्यद्रव्यसमवेतत्वात्मकपर्यवसित
साध्यविषयकत्वरूपस्फुटतरत्वं न सिद्ध्यतीति भावः प्रकारान्तरेणास्फुटतरत्वविवरणप्रकारमाह विशिष्टाभावस्येति अनतिरि
क्त यावद्विशेषणाभावरूप पर्यवसितसाध्यविशेष्याभावाभ्यामनतिरिक्तत्वया पर्यवसानेन तिसृविशेषणाद्धीन्यायादिति भाव
अनित्यत्वाभाववद्वृत्तीति नित्येत्यर्थः परमाणवसिद्धिं विहाय तन्नित्यत्वासिद्धिपर्यन्तानुधावने बीजमाह सावयवत्वसिद्धेवेति द्व्य
णुके द्रव्यसमवायित्वसिद्धावेवेत्यर्थः यद्वा एवं द्व्यणुकस्य संभवादिति तथा च जन्यत्वानुपादानेऽपि रूपादेर्व्यतिरेकसहचारेणा
व्याप्तिग्रहसंभवान्न तदुपादानवैयर्थ्यमिति भावः जातिविशेषेणेति तथा च विजातीयमहत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वमेव हेतुरिति भा राम॰

वः अप्रवेशात् हेमाद्यप्रवेशात् (ननु साक्षात्परंपरासाधारणतत्समवायिद्रव्यत्वमेव तदवयवत्वमिति) वैयर्थ्यमिति सम्यगपर
स्यैत्यादि· तादृशेति नियमहत्त्वव्याप्तेन यावन्महत्त्ववृत्तीत्यर्थः अवयवद्रव्ये अवयवद्रव्यमहत्त्वे· तदभावात् तादृशजातेरसंभ
वात् ननु साक्षात्परंपरासाधारणतत्समवायिद्रव्यत्वमेव तदवयवत्वमिति तदवयवावयवस्यापि तदवयवत्वे संभवतीत्यत
आह हस्तत्वादीति परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वस्यैव विभुपरिमाणापेक्षिकापकृष्टव्यवहारनियामकत्वेनान्नियामकतयाम
तादृशजातिसिद्धिरतोऽपकृष्टपरिमाणतादृशाकार्यकारणभावे अवयवद्रुत्वतादृशजात्यवच्छिन्नयोः कार्यकारणभावे अ
पकृष्टेतिभावः साधनं तेनापकृष्टव्यवहारलाभः एवमग्रेपि व्याहृतेमितित्यव्यवहारविशेषणं अवान्तरेति तादृशजात्यवा
न्तरेत्यर्थः वैभववेतीति वैभवत्वं विभुपरिमाणत्वं नन्वननुगतजातिभिरनुगतव्यवहारोनुपपन्न इत्यत आह तथा चेति एकप्र
कारकत्वप्रयुक्तनिरूप्यात्मकव्यवहार एकप्रकारकत्वं व्याप्यतानुबंधितया बोध्यं एकाकारत्वाद्युपयोगस्तु तदात्मकानुगतव्यव
हारस्य नवकृष्टसाधकत्वमिति अन्यथा सिद्धिलाघवादपि तादृशाननुगतव्यवहारादनुगतमहत्त्वादिसिद्ध्यापत्तेरिति भावः सिं

हासम्भवाश्चविनाहृत्यानुगतव्यवहारात्ननुगतहरित्वादिसिद्धाविशापत्तेराह वैभवनिवेशितताहृत्योति इत्यादिना हस्तित्वादीत्यस्य यः
अनुगम इति तथा च निरुक्तजातित्वेनानुगतेनानुगतीकृत महत्त्वविशिष्टत्वाद्यननुगतत्वात्तिभिरेवानुगतस्यानुपरिमाणव्या
प्तत्वविभुपरिमाणापेक्षिकापकर्षव्यवहारस्योपपत्तौ न नाहृत्यानुगतव्यवहारानियामकतयापि न्यमहत्त्वव्याप्यत्वयावन्महत्त्व
वृत्तिजातिसिद्धिरिति भावः कल्पतामिति निरुक्तजातित्वेनानुगमीकृतानामपि हस्तित्वादीनां व्यापकत्वे न गौरवमित्याह
श्चव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः तथापि माहृत्य व्यवहारविषयतावच्छेदकत्वेनेकत्वाहृश्जातमभ्युपगन्तु
रपि जातेः त्रसरेणुमहत्त्वव्याप्यत्वयावन्महत्त्ववृत्तिजातेः महत्त्वयोरिति सम्बन्धे तौ सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणत्वादि
तं जात्योः भिन्नमहत्त्वव्याप्यत्वयावन्महत्त्ववृत्तिजातित्रसरेणुमहत्त्वव्याप्यत्वयावन्महत्त्ववृत्तिजात्योः घटपटमहत्त्वेइति तत्रैवे
भवापेक्षिकापकर्षव्यवहारस्य त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षव्यवहारस्य च सत्त्वादिति भावः तन्देवेनाहृत्य जात्योरभावेवैभवादि
घोत्कर्षविधितावच्छेदकजातिभिन्नतावृत्त्यजातीनामनुगमात्पूर्वं विभुपरिमाणापेक्षिकापकर्षोऽनुगतव्यवहारोपपादनेपि राम०

त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेऽनुगतव्यवहारः कथमुपपादनीय इत्यत आह एवं चेति नाहंशाजात्योरभावे चेत्यर्थः तत्रापि
त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेऽपि इदंत्वानुगतव्यवहार इत्यनेनान्वितं हार्दमीति हार्दं ग्राहकतर्कः तदेवोपपादयति परमाणु
त्वमपीति तादात्म्याग्रहे गतानादात्म्यग्रहमूलकतर्कैरगतकस्मिन् यदीदं स्वव्यभिचारि स्यान्न तदा स्वात्मकेन स्यादित्याकारकोबोध्यः
अत एव नाशात्म्यग्रहमूलकतर्कस्य व्याप्तिग्राहकयोगित्वादेव तादात्म्यानुमानिश्चयो नद्रूहाभ्यां अन्यथा उपाधिशरीरेऽसत्ता
निवेशे एतद्दृष्टिनैव स्यादेतद्दिग्नाहि वादिनेव तदभिमतं एतद्धाद्यभिमतं अमूलकस्य विहितिवाद्देनइति शेषः ताहृशेतिस
मव्याप्यत्वघटितेत्यर्थः वन्नूपाधिसंशयस्य व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन साध्याधिकतया संदिग्धेऽपि व्याप्यैरनिश्चयात्पक्षधर्मताव
लात्साध्यसिद्धिसंभव इति निश्चयपर्यन्तानुधावनमनर्थकमत आह उपाधिसंदेहेति मतेः तत्कोषक्लृप्तेऽपि परिष्करोतिनीमूलो
नहेतोदोषोद्धारे तत्साहि त्वाभयोगपद्यतावृत्तिव्यक्ताभावादिकालीनपक्षधर्मताधीनानुमितिविषयता दोषः मूलोक्तदोषःस्या
दि नोतितथाचसोपाधित्वनिश्चयकाले साध्यसिद्धिसंभवेऽपि कालान्तरे तत्साध्यसिद्धिमादायसाध्येपक्षधर्मतावलम्बनम्

टी॰ 155

309

संभवान्न निरुक्तलक्षणयोः संभव इति भावः यद्रूपावच्छिन्नं यद्रूपाक्रान्तं तत्समनियतेपि व्यापकतायाः स्वरूपतो ऽविरोधित्वादाह विरोधित्व
मिति यत्किंचिद्विशेषप्रमाणस्याव्यावर्तकत्वादाह प्रमाणेति ज्ञानत्वं विहाय प्रमाणत्वनिवेशबीजमाह तेनेति प्रमाणत्वनिवेशेनेत्यर्थः प
क्षवृत्तिधर्मस्येति पक्षीयसाध्यव्यापकतायामप्यन्वितं पक्षाभावस्य मदृशायामिति इत्थं च पक्षीयसाध्यव्यापकपक्षवृत्तिधर्मनि
ना योग्यज्ञानत्वघटितस्य साध्यसिद्धिविरोधित्वस्योपपादकतायोगेन नातिव्याप्तिरिति पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिनः पक्षीयसाध्यव्या
पकपक्षवृत्तिधर्माभाववत्ताज्ञानस्य प्रमात्वाभावेन पक्षीयसाध्यव्यापकतायां विरोधिप्रमाविषयत्वरूपविरोधित्वाभावादि
तिभावः अत्र पक्षवृत्तिधर्मेतिव्याप्तिवारकस्य मानत्वस्य तद्घटिततयाः यत्किंचित्पक्षवृत्तित्वेन धूमं तज्ज्ञानपर्याप्तत्वं उपाधितावघट
कसंबंधेन वाच्यत्वस्य तत्तयाः समवेतपक्षे ऽप्रसिद्ध्या तत्र स्वसमवायेनोपाध्यव्याप्तेः किंतु पक्षवृत्तिसंबन्धाभावप्रतियोगितावच्छे
दकरूपावच्छिन्नत्वरूपं तस्य च व्यापकताविशेषणत्वमेव समुचितमित्याशयेनाह स्वेति पक्षवृत्तिधर्मेतिव्याप्तिवारणाय
विरोधित्वस्य प्रमात्वघटितत्वे चेत्यर्थः रूपेणेति व्यापकताघटितमवच्छिन्नत्वं तन्नोपाध्यः विरोधिज्ञानविषयेति विरोधितान राम॰

विषयतावच्छेदकेत्यर्थः तेन व्यापकतामात्रस्य समूहालम्बनात्मकानिरुक्तज्ञानाविषयत्वेपि न क्षतिः दुर्वचमिति व्यापकत्वस्य
तद्घटितत्वादिति भावः उक्तव्यापकत्वस्य फलोपधानरूपत्वे सर्वत्रासंभव इति तत्र यत्नयोग्यतारूपत्वमभिप्रेत्याह एवं चेति
ननु व्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकतया साध्याभाववत्त्वस्यापि नाहृत्रतानविषयतावच्छेदकत्वेन तद्व्यतिरेकप्रतियोगित्वेन साध्यः
तिप्रसंग इत्यत आह तादृशज्ञानेति नान्विदमसंभवि साध्याभाववद्वृत्त्यापाद्यभाववान् पक्ष इत्याकारकपरामर्शे पक्षधर्मत्वस्य सं
सर्गनियामानेनाप्रकारतया निरुक्तावच्छेदकत्वासंभवादित्यत आह व्याप्यविशेष्यकेति साध्याभाववद्वृत्त्यापाद्याभावः पक्षवृत्तिरित्या
कारकेत्यर्थः तत्त्वं निरुक्तावच्छेदकत्वं कथमिति तत्र्याव्यहेतुकत्वादावव्याप्तिरिति भावः कथमसुद्धे इति तत्र च शाकपाकजत्वादा
वव्याप्तिरिति भावः स्वरूपतस्तद्धर्मराहित्यमप्येव्यिन्वकरमत आह तत्त्वेन निर्मिन्न इति समानविषयत्वेनैव विरोधित्वमभ्युपेत्याप्या
ह एवमिति निरर्थकमिति वह्निसामग्र्या हेतुपदार्थतत्त्वव्यतिरेके साध्यासाध्यविरोध्युत्पादकत्वाभावेनैव वारणादिति भावः
संमुग्धाकारेति साधारणेत्यर्थः न हेत्वोपपादयतीति नेति निरुक्ते निवर्तकतात्त्विकत्वाभावादिति न्यायाद्रि– ननु तद्धर्मावच्छिन्नगतार्थकमिति व्यभिचारा

व्यापकतावादिभिरसंगृहीतस्य साधनव्यापकस्यैकस्य संग्राहकत्वम् नन्वाह व्यस्तेनेति स्वसंमतेत्यादि लक्षणतायां स्वमतेन लक्षणता-
यां अतिव्याप्तिरिति एतच्च लक्षणाकर्त्रसंगृहीतत्वेनालक्ष्यत्वादिति भावः पक्षधर्मेः पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनादेः असंग्र-
हः इति पक्षमात्रवृत्तित्वघटितलक्षणाभावादिति भावः ननु मतद्वयमपि न तदुपाधेरसंग्रहे गमकप्रयोजकमत आह तथाचेति अस्मा-
पि साधनाव्यापकत्वघटितलक्षणाव्याप्तेः नोपि साधनभेदेन तद्भेदेन सोपाधित्वनिरुपाधित्वाभ्युपगमेन साम्यं स्वसाम्यं तथात्वं सो-
पाधित्वे निरुपाधित्वं च नेयपक्षेनैव चिन्तामणिकृन्मतेव॥ ॥इति महादेवरचितायां सर्वोपकारिण्यामुपाधिपूर्वपक्षव्याख्या॥

॥इत्यादेरिति मूलस्येति शेषः वक्ष्यमाणामिति मूलमिति शेषः लक्षणेनेतीति यद्यपि अत्र व्याप्तिलक्षणादावेव लक्षणतावच्छे-
दकानभिधानेन दोषस्तथाप्यत्र लक्षणतावच्छेदकस्य व्यभिचारोन्नायकत्वादेः मतिभेदभिन्नतया तदभिधानमावश्यकं स्वमीया-
ईइति पक्षाभिचारित्वेनेत्यत्रेत्यादि बाधादिति उत्पन्न एव तत्कारणत्वादिति भावः उत्तरपक्षे इति साध्यव्यभिचारोन्नायकेत्यर्थः तस्य-
यद्व्यभिचारित्वस्य नवाधितमिति व्याप्तिपक्षधर्मतावद्रूपलिंगत्वेन तस्य कारणत्वाबाधादिति भावः अव्याप्तस्येत्याभीति याम०

अनुमापकोपाधावव्यभिचारित्वाभिप्रायेणोक्तं व्यापकानुपाधावतिव्याप्तिरिति भावः अनियमनादितिलक्षणे मकारविशेषस्या
भिवेशादिति भावः संग्रहायेति गौरमित्रात्मनयस्यपर्यालोचिद्धिकरणमाहायसंग्रहोबोध्यः इष्टिवेनोद्वृत्तित्वमित्येवपाठेन नुद्ध
त्तित्वसामान्यमित्याशयेनाह वृत्तित्वमिति सामान्यपदेनिवेवाहिकेत्यादि नानोदेशीधर्मो सामान्यपदाभावादसंगतिः असंगता
द्यसंपत्तिवद्गामारामरीत्येत्यादि नन्वेवं ताद्दृशवृत्तित्वसामान्यस्यसाधनाद्वृत्तित्वादसंभवइत्यतआह व्याप्यस्यादीति तद्धर्मकव्यापकादि
पदेत्यर्थः अवच्छेदकेतिस्वन्वयितावच्छेदकेत्यर्थः अन्वयः व्याप्यादिपदार्थविषयः अन्यथानस्यवृत्तित्वनास्यान्वये वृत्तित्वा
दिपदेनिवृत्तित्वादिबोधकस्याद्विपदेस्यर्थः (अवच्छेदके) यत्र्लोसाधनवृत्तित्वेनस्वान्यत्रवृत्तिपदं बोध्यं आधेयतावच्छेदकेतिताद्दृशा
वृत्तित्वावच्छेदकेत्यर्थः सामानाधिकरण्येनेति अन्वयोबुद्धितियत्नात्सम्भवइत्यनुषंगेणान्वयः तेन ऊर्ध्वस्थलनिवेशेन वृत्तित्वसामा
न्येसाधनवृत्तित्वाकावघीतिवैचाच्चित् सामान्यपदाभिप्रायेशंतेनयत्र्लतेतादृशोऽभावेपिनक्षतिः तद्धर्मघयेति आधेयतावच्छे
दकाश्रयेत्यर्थः तत्तव्यक्तित्वेनसाधनवृत्तित्वसत्वेनेव क्षत्यर्थइतिवृत्तित्वादिपदसमभिव्याहारइतिविभक्तिविपरिणामेनानुषज्ञ

टी. १५७

न्वयः तेन नानान्वयः तथा चोक्तस्वरूपमनुसारणीयोऽप्यत्वान्वय एव वौवाहिकसामान्यपदे यादृशं नन्नु साधनप्रसिद्धिव्याप्य इति ना
संभव इति भावः दोषिनोऽप्रसिद्धत्वसामान्यमपि तिपाद्येव इति नान्वयतार्थस्य व्याहतत्वादित्यादि नतु सामान्यपदं नोपात्तमिति दी
धितिकृतेत्याह तथा यत्ताहशायाश्रयत्वे युक्त इति भावः दृष्टान्तपदस्य संधनत्वो यत्र हेतुकलेदृशत्वादिनैव स्यात् दुरुसंधे विज्ञानवद्दुप्रो
हिसंधनत्वयरत्वेवा संयोगेन हेतुतायामप्यप्रसिद्धेर संभवादाहयथाश्रुतमिति अप्रसिद्धत्वेनेति आर्द्रेन्धनादेर्लङ्घनाय सत्त्वा
पहेतुनाघटकसंबंधेन स्वस्तित्वस्वावच्छिन्नगीयत्वादितिभावः विशेषितमिति इदं चावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसंग्रहाय तत्र
शुद्धपाकपाकजत्वादिव्यभिचारस्य काकत्वादौ व्यभिचारे तासाध्यव्यभिचाराव्याप्यत्वेपि सत्त्वाभिव्यातनयत्वश्यामभित्रातनय
त्वमात्रविशेष्यकधीविशेष्यत्वादिसहितस्य साध्यव्यभिचाराव्याप्यत्वादितिभावः अविशेषितमिति शुद्धसाध्यव्यापकसंग्रहाय
सामान्यगर्भतायामिति व्युत्पत्तिवत्त्वलभ्यत्वात्तस्या इति भावः स्वरूपासिद्ध्यर्थ हेतोः पक्षधर्मत्वार्थेना वन्मात्रविशेष्यकत्वस्य ताव
च्छिन्नविशेष्यकत्वाभावस्य तयाः स्वंशाभावघटकतयाः वैयर्थ्यादितिभावः धूमप्रागभाववद्वेर्भिदाहवैयर्थ्यमित्याशयेनाह राम०

157

तद्धिशेष्यत्वे सतीति । इत्यस्य । इत्यस्यैव सामर्थ्ये अनुमापकत्वसंभवे वैयर्थ्यादिति जलत्वोपादाने तु तत्रैव व्यभिचारवारणाय
तत्सार्थकमिति भावः तन्मात्रेति सत्त्वादित्रितयमात्रेत्यर्थः अप्रसिद्धेति जातिमात्रे धर्मिमानस्यावश्यकत्वादिति भावः गंधाभ
वेति यावत् तत्र व्यभिचार इति भावः विशेष्यांशे इति विशेष्यतारूपांशद्वयमित्यर्थः विशेष्यं पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वं नोपाधीति न पा
वात्र पृथिवीत्वाभावे तत्राप्रसिद्धिरिति यावत् किं विशिष्टेत्यत्र न विशेष्यत्वे वैशिष्ट्यादिलक्षणं तत्स्वरूपं तत्र ह्रस्वत्वमिति भावः नोपाधित्वं
नोक्तलक्षणतावच्छेदकाक्रान्तत्वं तादृशव्यवहारे निरुपाधिव्यवहारे इत्यर्थः निरुक्तेति साध्यव्याप्यत्वेनाभिमतव्यभिचारप्रतियोगि
त्वस्येत्यर्थः एतस्य गौरवेणात्राधीतिमेतावत्त्वयः व्याप्यत्वासिद्धव्यापकत्वादिकमिति हेतोरिति स्यादिति पदोपसंग्रहात्साध्यव्या
प्यत्वासिद्धव्यापकव्याप्यत्वाभावप्रतियोगित्वस्यैवेति व्याप्यत्वासिद्धप्रतियोगित्वस्येति पाठे व्याप्यसिद्धिपदस्याभावोऽर्थः यद्ध
र्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं किंचित्साध्यावच्छिन्नविशिष्टवृत्तित्वसामान्याभावः साध्यस्य तादृशव्याप्यत्वाभावव्याप्यः साधने हेतोश्च तद्धर्मवत्त्व
स्य व्यभिचारपदद्वयस्याप्यव्याप्यत्वपरतालभ्यस्यैवेत्यर्थः प्रथमोपादानं तु व्यर्थत्वात् तेन तस्य पूर्वमेव तादृशावच्छेदकत्वखंडः

टी. नेपितयौ नतत्रांके विनिति अत्र पृथिवीत्वाभावादिव्याहृत्तोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकमवस्थापनप्रकरणेनाहृदशारस्यां
158 नरत्वेइनस्यैवोचित्येन पृथिवीत्वाभावादिसाधारणत्वहृदशारस्यांनरत्वेइनस्यानौचित्येन संदर्भविरोधोस्त्वरसोद्घत्वः कश्चित्तुकेवि
त्वित्याद्यिमतानंतरमन्तरोवेति पाठस्तत्राप्युक्त एवार्थः। यथ्याश्च नेपृथिवीत्वाभावादिसाधारणत्वहृदशारूपत्वेइनानौचित्यासंस्
गतेमनियोगित्वस्येति वाकारश्च पाठस्तु मामाद्दिकएवअत्र नत्वाभाव्यमितिनिरुक्तयाभ्यभावः साध्यः एवंहेतावपि पृथि
वीत्वाभावसंग्रहायाहविशेषिताविशेषितेनेति तज्ज्ञापकत्वइति समप्यर्थी घटकत्वंव्याप्याद्यन्विते· साधनस्येति षष्ठ्यर्थो
धिकरणत्वे साध्यव्यभिचारपदार्थैकदेशे साध्याभावव्यन्वितेइत्यं वसाधनवति साध्याभाववत्वस्योपाध्यभाववत्त्वस्यचला
भेपेक्षेयंत्याद्यमित्याशयः मूलार्थइति दोषपरिहारो नमूलार्थइत्यर्थः ननु दोषरहितस्य तत्तानेष्टुपाधिव्यवहारविरहेरागौ
रवसत्वेपि दोषसंकलितस्यैव तथात्वमुपेयतइत्याशंकते दोषिनीतत्रूपेति आरोपांतत्रूपस्यमितहेत्पाद्युक्तरूपस्येत्यर्थः व्य
भिचारस्य साध्यव्यभिचारस्य प्रतिस्फुटतयेतितथा चोपाधिनाव्यभिचारोन्नयनं तस्मादुपाधित्वज्ञानएव साध्यव्यभिचारज्ञा राम०

नास्तीति भावः त्वदुक्तेपि समयैवमित्याशयेनाह त्वदुक्तेपि तुल्यमित्यस्यार्थ इति तत्रापि विरुद्धसाधारणयोः स्वव्यभिचारस्यातिस्फुटत्व
स्य च तुल्यत्वमित्यर्थः तथा चाद्येप्याद्युक्तेनहेत्याद्युक्तोभयोरेव ज्ञानेप्युपाधिव्यवहारविरहेणालाघवस्याकिंचित्करत
यानायत्यागुरुरपिपदकर्मावच्छिन्नाभावेत्याद्युक्तधर्मस्योपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमिति भावः पृथिवीत्वाभाववदावृ
त्त्येकाधिकरणमंतर्भाव्य हेतौ स्वसाध्यव्यभिचाराभावादिति भावः अत एव सर्वसाध्यसमानाधिकरणास्सदुपाधयः
हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारितेति प्रागल्भैरुक्तं अधिकरणस्यापि॰ नहुमविशिष्टाभावापत्तिस्थितयालिंगि[?]धिक
रणस्यापि॰ एवमग्रेपि॰ अग्रवैशादिति तथा चोक्तविवक्षणासंभवेनोक्तव्याप्तिदुर्घटैरिति भावः एतेनेत्यादिवक्ष्यमाणा
रीत्योक्तातिव्याप्तेरसंभवादाह एवमिति आधेयतायानिरूपकतावच्छेदकभेदाद्धेतेन द्रव्यसमवेतत्वेन द्रव्याभिन्नसमवेत
त्वयोर्नैक्यत्वमतव्याप्तेरहेतुनिष्ठेति उक्तव्याप्तेः नाद्यात्म्येनव्याप्तेः येन च स्याभावादिति व्याप्यतावच्छेदकसंबंधेनैव पक्षधर्म
ताज्ञानस्योपयुक्तत्वे चोपाधिव्यभिचारस्य तादात्म्येनपक्षावृत्तितया तादात्म्येनव्याप्येव्यभिचारोन्नयनयोग्यतायाअसंभवादि

टी. तिभावः द्रव्यत्वाभावे नेतीति अत्रानुज्ञापकत्वमुक्तं यन्नयोग्यतासाध्यव्याप्तिपक्षधर्मतारूपा एव सम्बन्धाभावघटितेपि नवसं

159 योगो द्रव्यत्वादित्यादौ विभागाद्यवृत्तिव्याप्तिरिति वाच्यं व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितत्वात् विशेष्येतिसंयोगाभा

वेत्यर्थः गुणो द्रव्यत्वाभाववान् गुणत्वादित्यादौ विशिष्टाद्यव्याप्तेरेव सम्पन्नत्वादिति भावः अत्र न मितिपरं भावत्वेन व्याप्यत्वाप

अविवक्षणादित्याशयः यद्भाववमात्रवृत्तीति नच यद्भावत्वेनैव सम्बन्धकृ अभावरूपोपाधावव्याप्तेः अव्याप्तिः द्रव्यं स

त्वादित्यत्र संयोगाद्यावृत्त्याप्तिः यद्रूपवत्त्वेनवेतीति न च संयोगवदन्यत्वस्य गुणो द्रव्यत्वाभावो ज्ञापकत्वेन जले गंधा

भावानुज्ञापकत्वेन च द्रव्यं सत्त्वादेर्धवद्रव्यत्वादित्यत्र संयोगादौ नाव्याप्तिरतिव्याप्तिश्चेति भावः पूर्वेति पक्षमीविच्छिन्नाभावे

त्यादीत्यर्थः अस्यापि तुल्यत्वेनेत्यस्य परम्परयोपाधित्वस्यापि केचिदित्यत्राखरसं संसूचयन्नाह वस्तुतस्त्विति यत्पर्याप्त्यव

च्छिन्नस्य यत्पर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यसमानाधिकरणार्द्रेधनादेरार्द्रेधनत्वादिनोपाधित्वेत्याह उपाधितावच्छेद

कस्येति उपाधितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्येत्यर्थः वृत्तितावच्छेदकत्वेन तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं वक्तव्यमिति अत्र याव गम०

मवाच्चन्द्रेरिसत्र हृदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिनोपाधिनापत्तेरितिभावः लाघवं लाघवादितिग्रंथे यो लाघववैयर्थ्येन
विशेषणांशवैयर्थ्येन· धूमाभावेति द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावादेरेव धूमाभावो व्यापकत्वादितिभावः तथा चान्तरवेत्यादिग्रंथा
दः सम्यगेवेत्याशयः महानसेतिपक्षाभिचारित्वेनेत्यादि पूर्वोक्तस्यार्थः तन्मते यावत्स्वन्तरस्विनिकल्पव्यभिचरतया अनुमान इति
अत्रवारणाभावप्रयुक्तेत्यामनुमानत्वात्स्वानुमितिजनकत्वात् मनुमितिस्त्वार्थः तस्य च यथा संरक्षेन हेतुमत्वभानेसा
ध्यवत्वमानेवान्वयः साध्याभावेति साधनवतीत्यनुषज्यते तद्धदितितद्धर्मिणोपाध्यभावसाध्याभावयोः परिग्रहः अन्ययोः
पूर्वकल्पेतत्कल्पयोः अवच्छिन्नत्वस्याव्यावर्तकत्वादाहतउपाधिनेतिपुनः शब्देनताहृशोपाधित्वाभावः सूच्यते इत्याशयेना
ह व्यभिचारानुमानस्येति पूर्वस्य साध्यसमानाधिकरणत्वेनेत्यस्य· द्वितीयस्य साध्यसमानाधिकरणाद्धन्नित्वे नवे सत्त्वेनोपाधि
त्वमितिरहृदं यत्पूर्वकल्पानुसारेणाद्वितीयेतरवच्छिन्नाभावस्येत्यायुक्तरीत्योपाधिव्यापकत्वाभावात् अत्र तद्धर्मावच्छिन्नपक्षोक्ती
त्यादेः सर्वत्रावच्छेदकत्वेन तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन नोपाधिव्यापकतातद्वस्थ्यं व्यभिचारितयेति धूमवतीत्यादिकं विदुःशेष

दी· १६०

319

रोत्निनिर्धूमवह्निमत्त्वादिविशेषणतात्पर्यः व्यर्थतयाविशेष्यत्वकृत्त्वाभावस्य व्यर्थतयातदनुसारेणाद्वितीयकल्पानुसारेणतद्विशे
षणं साध्यसमानाधिकरणत्वादिविशेषणतो· साध्यसमानाधिकरणत्वादितितयाचस्पर्शाभावस्य जलपरमाणौ अव्याप्त
त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयासाधनाव्यापकतायावसंगात्स्वत्वमेवेतिभावः पूर्वं· तेन जलत्वकृत्त्वाभावेनादिनानद्धारणे
तिनद्द्रव्यस्योपाधितावारणतात्पर्यः तदंते गर्भाव्यापिपदं भावस्योपाध्यव्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्य विवक्षणामभ्युपगम्यापित
त्र· स्पर्शाभावजात्यगत्त्वाकृत्वाघवायातेअप्रयाग्नीवस्पर्शजलत्वादिमद्वृत्तितेनेत्युक्तौ स्वद्वृगौ स्वापत्तेरितिभावः उत्तरत्रापिप्र
तियोगीनसाहृद्वृत्तित्वस्यैवचेत्यत्रतस्य तद्वृत्तित्वस्यैवेत्यत्रवयथायथं यथोक्तरीत्या वोध्यं शाद्वृत्त्वाघवायप्रयेमायस्यजस्या
पिवरमंहूयराहृतेवोध्यं इदं च तदेतेनभाषितं ताम्यनुत्तिहानं चः मौनिवारेणेति उक्तविवक्षणासंभवेपितदभ्युपगमवादेनेता
र्यः तथाविवक्षायां तदेतनमीवविवक्षायां· सदुपाधौ· महाकालत्वाभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादौ· उक्तत्वात्· द्वितीय
कल्पस्यावतारणिकायामुक्तत्वात्तवहम्मानलहृत्वाहृतांतइतिघटेसाध्यव्यापकत्वात्गगनादौ साधनाव्यापकत्वादि राम०

320

तिभावः घटोपयुत्पन्नविनष्टघटे घटत्वाभाववत्संयुक्तत्वेन साध्याव्यापकत्वमाशंक्याह घटोपयुत्पन्नेति घटत्वाभावव
वत्त्वं घटत्वेन घटावयवेष्वेव याहः वस्तुतो गगनादेरवृत्तित्वाद्वाह वृत्तिमत्त्वे सतीति उक्तरीत्याः धिकरणस्यैव पक्षेन साधकत्वाभा
वेक्यं साधकत्वमत आह इति घटत्वादेरिति महाकालस्यो घटादिस्पन्नोक्तरीत्या सद्धेयाभावत्वान्व्यापकाभावस्या
प्यत्वावच्छेदकत्कोटिप्रवेशासंभवादाह व्याप्यायां श्रोष्ठिवादेनेति अभ्युपगमवादेनेत्यर्थः सत्वादिति गगनपरिमाणा
दिवृत्तित्वात्मकयोर्घटत्वव्यभिचारित्वघटत्वव्यभिचारित्वव्यभिचारित्वयोरभेदादिति भावः समवायेन वृत्तित्वमेव व्या
दिवृत्तित्वादिति तथा च रूपादिवृत्तित्वात्मकस्य घटत्वाभाववत्संयुक्तत्वाभाववत्समवेतत्वस्य घटत्वव्यभिचारित्वव्यभिचारित्वस्य घ
टत्वाभाववत्संयुक्तत्वरूपघटत्वव्यभिचारित्वाभेदेन संभवतीति भावः घटत्वव्यभिचारित्वस्य घटत्वाभाववत्समवेतत्वा
त्मकघटत्वव्यभिचारित्वस्य तदभावस्य ताहृशघटत्वव्यभिचारित्वाभावस्य च अखंडत्वे घटत्वाभावभिन्नत्वे घटत्वाभा
ववत्तियदादेरेताहृशघटत्वव्यभिचारित्वाभावात्सत्वेन समानियतत्वाभावादिति भावः न च घकीति घटत्वव्यभिचारित्वा

टी. १६१

321

भावप्रकारोऽयमर्थः घटत्वेसत्यादिनिरूपकतावच्छेदकभेदेन शक्तित्वभेदादिति भावः नैयत्याभावेप्यनतिप्रयोजकत्वादाहवस्तुतस्त्विति नवि
वह्निमद्भिन्नत्वस्य महाकालामावत्वादिमत्त्वोपाधावव्याप्तेरिति भावः घटत्वेनेति न्यायेत्यादि आशयं मत्वेति तत्त्वाद्यांतरार्थकेय
मिति भावः प्रतियोगिनः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वस्यैवेति एवकारः प्रतियोगिनइत्यत्राप्यन्वेति दीधितावप्ये
वं तत्रापीवकारस्यावच्छेद्यस्यायोगोलकत्वाभावाभावत्वानवच्छिन्नेन तद्वृत्तित्वे यादृशहेतुत्वस्याभावएवानुपाधित्वे बीजमिति ध्येयं प्रां
तिमुद्धारयति दीधितौ तस्येति व्याख्यायां साध्याभावे निरूप्ययोगोलकत्वाभावाभावत्वावच्छिन्नेनेत्यादि हेतुतावच्छेदकरूपेणाप्रयो
गोलकत्वत्वादिरूपेण उपस्थितत्वात् अयोगोलकत्वादेरुपस्थितत्वात् साध्यावच्छेदकत्वमपि नेत्यनुपपत्ते नीलधूमत्वादेरिवल
घुधर्मघटितस्यैव व्याप्यतानवच्छेदकत्वेन कंबुग्रीवादिमत्त्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वमेवासिद्धमतआह तत्रेति कंबुग्रीवादिमत्त्वाद्य
विन्यर्थः लघुधर्माप्रवेशोपीति तत्त्वाच्च लघुधर्मघटितस्यापि तत्समनियतस्य गुरुधर्मस्य न व्याप्यतावच्छेदकत्वं लघुधर्मस्यावच्छे
दकत्वेनैवोपपत्तेरिति नियर्यवसितं लघुधर्मघटितस्य गुरोर्व्याप्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावः नियमेन लघूपस्थितावेव गुरोरुपस्थितेरिति एवं

गास्योचितत्वादिमस्वरसाधारणाहुरिति तथात्वासंभवादिति निरुक्तावच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः क्रमेणामित्रानतयत्वादीनां धर्मत्वा
घव्यापकत्वात् धर्मत्वाघव्याप्यत्वात् धर्मत्वावच्छेदकत्वे मानाभावाच्चेति भावः यद्धर्मवत्तीति यद्धर्मवद्वृत्तिसाध्यमित्यर्थः य
द्धर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्यमिति यावत् शोधितो साध्यसाधनसंबंधेतिसंबंधः सामानाधिकरण्यं तत्त्वव्याप्यतास्वनि
रूपकत्वादाश्रयत्वसंबंधेनेत्याशयः लाघवाद्धेतुव्यापकत्वात् यांसाधनविशिष्टेतिसामानाधिकरण्येनेत्यादि साध्यसाधनसंबं
धेति साधनविशिष्टसाध्येत्यर्थः यथाश्रुतशब्दात् यद्धर्मावच्छेदेन साध्यमित्यादिमूलग्रन्थात् लाभः लाभोवाच्यः इतीतितदसं
गतहेतुत्वेनान्वितः इत्यतः इत्याद्यपात् आह न चैवाहमाद्यधर्मविरोति साधनव्यापकीभूतद्रव्यत्वादिधर्मेत्यर्थः अन्यतरत्व
मिति साधनवत्तामात्रसाध्यवदन्यतरत्वाद्युक्तमित्यर्थः ताद्रूप्येणाव्यभिचारत्वेनव्याप्यत्वमितितद्धेतुकोक्तत्वात्निरूपकतासंबंधः
तत्सत्वेपि निरूपकतासंबंधेनोक्तरूपव्यभिचारसत्वेपि उक्तरूपावच्छिन्नेति साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः साध्यव्याप
कत्वमिति वह्निरिन्द्रियाग्रत्यत्वस्येति शेषः अतीन्द्रियधर्मसमवायीति समवायेनातीन्द्रियधर्मवानित्यर्थः जनकत्वावच्छिन्न

टी०   १६२   323

102

स्येति जनकत्वस्य जनकत्वरूपसाधनव्यापकत्वादित्यभिभावः साध्यस्येति गुरुत्वस्य पतनानात्मककार्यानुकूलत्वानीतोद्रिपत्वादित्यभा
वः वह्निरिन्द्रियामनःपदत्वस्य घटादेः साध्याव्यापकत्वात् व्यमुपाधित्वमतआह गुरुत्वावच्छिन्नेत्यादि इति मतेनेति स्पर्शवन्मात्र
वृत्तित्वमतेयानस्यामूर्त्तत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं बोध्यं लक्षणपाद्यमनोपाधिपरतयोक्तिलक्षणयाम्योपाधिपरतयापीतिवो
जनावह्निमत्कारकमनस्त्वाभावात्मकोपाधिपरतयापीत्यर्थः घटस्येति सघटइत्यर्थः तद्धर्मोपलक्षितधर्मविशिष्टेत्यविशिष्टस्त्वमि
त्यर्थः अनुगमयेत्यादिलक्षणामाक्षिपत्राशयः नवत्राप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ शाकपाकजत्वादेः स्वाननधिकरणसाधना
धिकरणावृत्तिधर्मप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यस्य साध्याधिकरणमात्र एवसत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावेनव्या
प्यापत्या तत्तद्धर्मविशिष्टेत्येवव्याख्यातरस्तुकरीनालक्षणाभेदे अत्रावच्छेदकदृष्टमतआह साधनाव्यापकत्वपरित्यागेनेत्यत्र इतीत्यर्थ इति
धूमवान्वह्नेरित्यादावपि तदपि इदमहत्वसामानरत्वादिरेव तादृशोधर्मस्तत्माद्यपक्षलक्षणासमन्वयः व्याप्तिनिरूपकत्वमित्यादि केचित्तु
यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं यद्धर्मविशिष्टसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपकत्वं तादृशानिरूपकत्वं च यद्धर्मविशिष्टसाध्याधिकरणवृ   राम०

त्यभावप्रतियोगीतानवच्छेदकावच्छिन्नत्वं तथा च तादृशावच्छेदकत्वं लघुस्य गुरुत्वेन याप्रतियोगीतानवच्छेदकत्वेन तत्र लाघवात् धूमाधिकर
णाद्वृत्त्यभावप्रतीयोगितावच्छेदकत्वस्य धूमस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया गुरुत्वसाध्यव्यापकोपाधावव्याप्तिरित्याशयेनाह यद्यपीति व
ह्नि धूमत्वेनैवेत्यादि एवकारेण तादृशधर्मावच्छिन्नधूमत्वस्यावच्छेदः तादृशावच्छेदकधर्मेति स्वानधिकरणघटितनिरुक्तावच्छेद
कत्वासमर्थनेयत्यात्रावच्छेदकत्वसंभव इति तत्परित्यागः तादृशोतिचालनीत्यायेनेत्यादिः अयं परः उपाधित्व इति प्रमहत्त्वसाध्यक
व्यभिचारिणिवायुः प्रमहत्त्वप्रमेयत्वादित्यादौ गुरुसाध्यव्यापकस्योद्भूतरूपवत्वोपाधेः वह्निईश्वत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायै
वोपाधित्वासम्भवस्यादिति भावः एवमपि क्लृप्तस्य निरुक्तोपाधित्वस्य परित्याग एवेत्यत आह वह्निईश्वत्वमिति तथा च निरुक्तो
पाधित्वस्य क्लृप्तत्वमेवासिद्धमिति भावः द्व्यणुकजन्यत्वे तितिपदद्व्यणुकजन्यत्वमेव सम्यक् द्व्यणुकपर्यन्तानुधावनं व्यर्थं न चापि
मनसोप्यणुत्वेन तज्जन्यत्वविशिष्टमनपहत्त्वस्यानेपि वह्निनेन त्र्योद्भूतरूपासत्वान्न तादृशसाध्यव्यापकत्वमुद्भूतरूपस्येति तत्र व्याप्ति
रतो द्व्यणुकपर्यन्तानुधावनम् तथात्वाभावात् साधनावच्छिन्नं पहत्वमविच्छिन्नं वा साध्यं प्रति व्यापकत्वाभावान् घटगुरुत्वस्य तत्र

टी १६३

325

163

त्वरूपपदकृत्यधर्मावच्छिन्नसाध्यं प्रत्युक्तरूपवत्त्वस्य व्यापकत्वानयात्वाभावस्यासिद्धेरपसरसाहचर्याव्यकुशीमि व्यभिचारत्वाप्य
त्वादित्यत्राप्यन्वेव्यभिचारादित्यभावः विशेषणभागेतितादृशधर्मवद्वृत्तित्वे सति उपाधिव्यारेण साधनेसाध्यव्यभिचारानुमानेहेतु
तावच्छेदककोटावुपाधिव्यभिचाररूपविशेष्यभागसार्थक्यमित्यर्थः अयमाशयः यत्रचेत्यादिदलानुपादानेव्यभिचार
निरूपकाधिकरणमात्रवृत्तितादृशधर्मवद्वृत्तित्वस्यैवसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वसंभवेनोपाधिव्यभिचाररूपविशेष्यस्यैवेयर्थ्यं
तदुपादानेचव्यभिचारनिरूपकाधिकरणसाध्यवदुभयवृत्तिधर्मस्यैवतादृशत्वेनतदवृत्तित्वस्यसाध्यसमानाधिकरणधर्मव्य
भिचारेणसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वासंभवात्स्ववैतिनतत्सार्थक्यमिति॰ एवं चैतत्साधारणसाध्याधिकरणत्वमेवैतत्स्वाधिकरणस्य
स्याप्येवैत्यादि इति यावत् तन्मात्रवृत्तिधर्मः स्वानधिकरणसाध्याधिकरणमात्रवृत्तिधर्मस्यात्मत्वस्य इति यावत् व्यभिचारश्च प्रकृतेगगनात्म
यः व्यभिचार इति गगनात्मान्तरत्वरूपतादृशधर्मवद्वृत्तित्वे सति उक्तरूपव्यभिचारेण प्रमेयत्वव्यभिचारसाधने व्यभिचार इत्यर्थः
तदुभयवृत्तिधर्मस्येति प्रमेयत्वादेरित्यर्थः व्यभिचार इति तादृशधर्मवद्वृत्तित्वे सति उक्तरूपव्यभिचारस्यात्मत्वादौ सत्त्वेन तत्र प्रमेयत्वे राम०

व्यभिचारस्य साध्यासत्वादिति भावः एतस्यापि साध्यानधिकरणीभूतेन्धादेरपि न घटत्वम् इति स्वत्वस्याननुगतत्वादिति भावः लक्षणान्त
रं स्वत्वाघटितलक्षणं अतिप्रसंगेति व्यंजनवत्त्वादाविमस्यादि साध्यासमानाधिकरणत्वस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वरूपत्वे उपाधिश
रीरभानमेव साधनवत्ति साध्याधारमेतत् भाने सोऽन्याभावघटितं साध्यव्यभिचारस्य प्रत्यमनरूपस्फूर्तौ उपाधिना साध्यव्यभिचारानु
नुमानं वै यथ्यापत्तिरत आह साध्यासमानाधिकरणत्वं चेति नोपाधित्वमिति अतोऽनन्तर्वच्छिन्ने साध्याभिरित्यर्थः विरुद्धेति कृत्स्ना
हीत्यर्थः न हि नित्यं पूर्वनिरुक्तमित्यादि तेन धर्मवान्वह्नेरित्यादौ नेत्यर्हेषित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यादि नोपाधितापत्तिः साध्यमित्युदाहरणवद्वह्नि
आश्रयमाश्रयः साध्यव्यापकस्य द्रव्यत्वादेः संयोगादिनाभाववत्त्वस्य साधनवत्ति सत्त्वेन व्यंजनवत्त्वादेरवारणात् व्यापकताघटकसंबंधे
न साध्यव्यापकाभावो वाच्य समवायेन साध्यव्यापकस्य द्रव्यत्वादेः समवायेनाभावस्य कालिकादिसंबंधेन धूमादिसाधनवत्तिसत्त्वादे
सत्वात्साधनवत्त्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं आर्द्रेन्धनाभावादेरपि कालिकादिसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमेव प्रतियोगि
तावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योपाद्यपि विवक्षितं यासन्नादेरभावस्यापि विषयितया प्रतियोगिव्यधिकरणस्य साधन

१६५

327

टी· 164

वृत्तिसत्त्वेनसमवायेनसत्तादावतिप्रसंगइत्युपाधितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिवैयधिकरण्यंवाच्यंहृदत्वादेरपिकालिकादिसंबंधेन
साध्यसमानाधिकरणात्तयोपाधितावच्छेदकसंबंधेनसाध्यसामानाधिकरण्यंवाच्यमितिपर्यवसितमेतन्नाघवेवान्तिप्रकारेणोभयंघटत्वादिसंभ
वइत्यंतस्यछेदः पूर्वलक्षणात् स्वानधिकरणीभूतेत्यादिलक्षणात् संबंधेनेतिउपाधितावच्छेदकसंबंधेनत्यर्थः संबंधेन नन्वेदेनस्वाह
साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयघटितमेवलक्षणंवरणीयंनाततमाहसहेतावितिअंजनाद्यावितिशेषः सामान्यमितिव्यापकता
वच्छेदकरूपविशेषणमितिशेषः तथापिसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरन्यतरोपादानेअंजनादावतिप्रसंगतादवस्थ्यंअंज
नत्वादिसाध्यव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वादेःसाधनाव्यापकतावच्छेदकमहानसवृत्तिद्रव्यत्वादेश्चानतिरिक्तवृत्तित्वादतःसाध्यव्यापक
त्वसाधनाव्यापकत्वयोर्द्वयोरुपादानं ननुसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयानतिरिक्तवृत्तित्वमेकव्यापकतावच्छेदकरूपविशेष
णमस्तु किमवच्छेदकपर्यंतेन सहेतौ व्यंजनत्वादौ न तस्मात्वान्त व्यंजनादावतिप्रसंगः धूमवान्वन्हेरित्यादौ नतन्नजितिरिक्तवृत्तित्वस्याद्वैध
नत्वादेःसत्त्वात्तत्राप्रसंगइत्यतआह वन्हिमानितिविभिन्नरूपेणेतिद्रव्यत्वत्वेनसाध्यव्यापकत्वात्महानसवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वा रामं०

दिनासाधनाव्यापकत्वाद्वैशिभावः तदन्यतिरिक्तेतितदुभयानतिरिक्तवृत्तिहेतुमत्वादिनोऽर्थः तत्रच वह्निमाद्धूमाद्दित्यादेर्वः अयोगो
लकावृत्तित्वादिकमिति आदिनाव्यभिचारनिरूपकाधिकरणांतरावृत्तित्वादिपरिग्रहः तस्यैव साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वस्यैव अ
यं साध्यसमानाधिकरणायत्किंचिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकत्वरूपः साधारण्ये इति शाकपाकजत्वमादेः श्यामत्वादिव्यापकता
वच्छेदकत्वाभावादिनिभावः केवलान्वयितावच्छेदकस्यैवेति इदं च साध्यसामानाधिकरण्यस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेण तस्य विशे
षणत्वेन वच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यावप्रसंगो बोध्यः सर्वसामंजस्ये· तद्वृत्तित्वविशिष्टस्यान्वयादिनोपाधित्ववारणे गुरुतरारं
भः साध्यसमानाधिकरणयत्किंचिद्व्यापि गुरुतरनिष्कर्षः साध्यवद्वृत्तिताया इति· एतस्माद्धूमवादिनेविशेषः अननुगमद
ति तत्र साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वोक्तौ नानुगमइतिवाच्यं साध्यसमानाधिकरणेऽस्मादेशो यतोऽस्यापि ते
अत्रचरणतद्ग्रहणोच· एवंलिङ्गेऽलंकेत्रुमीवाद्विमत्वादिनांतादृशासाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेवनेतनरूप
णोपाधितापत्तिरितिध्येयं तत्सोपसंग्रह इति शाकपाकजत्वविशिष्टश्यामत्वस्यगौरमित्रातनयावृत्तित्वानतिरिक्तवृत्तित्वाभा

टी· १६५

165

329

वादित्ति भावः नन्वन्ततिरिक्तेतिशाकपाकजत्वविशिष्टद्रव्यत्वसत्त्वेनैतन्निरूपितविशेष्यतास्येत्यादि· आतिप्रसंग इति द्रव्यत्वहेतुमा
दि· व्यभिचारोन्नायकत्वेनेति यथाकथंचिदित्यादि पृथिवीत्वाभावादेरपि द्रव्यत्वस्य च व्यभिचारित्वसत्त्वादप्यसुज्ञत्वेनैतन्निरूपितविशेष्य
त्वे सति पृथिवीत्ववद्भिन्नत्वादिति पूर्वोपदर्शितरीत्या व्यभिचारोन्नायकत्वादिति भावः पूर्वोक्तिलक्षणे तत्स्वानधिकरणीभूतसाध
नाधिकरणत्वादिलक्षणे तात्पर्यः तत्र पृथिवीत्वाभावादौ विशिष्टाभावेति अखण्डाभावतयेत्यर्थः तथा चाखण्डाभावघटकतयान्वै
यर्थ्यमिति भावः पृथिवीत्वाभावादाविति स्वविशिष्टगुरुत्वाद्यनधिकरणे तेजोरूपादिरूपसाधनाधिकरणं यत्तेजः प्रभृति तन्निष्ठ
त्वे तेजोमनरत्वाद्यवच्छिन्नगुरुत्वादिव्यापकत्वस्य पृथिवीरूपादिरूपसाधनाव्यापकत्वस्य सत्त्वादिति भावः नाशाम्पन्निर्व्याप्तेरि
तिरूपवान्द्रव्यत्वान्नगुरुत्वादित्यत्र पृथिवीत्वाभावत्वादि· अत्र गुरुत्वासमानाधिकरणधर्मसमानाधिकरणं यत्तेजोरूपं तत्समा
नाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यासत्त्वमतिव्याप्त्यभावे हेतुत्वं स्फुटत्वान्नोक्तः चकारेणानुक्तनिरुक्तप्रतियोगित्वाभावसमुच्चायकः· ध
चिद्वत्वाहसत्याहेवेत्यादिपावत्त्वत्रयासत्त्वादित्यस्यनिरुक्तप्रतियोगित्वस्यासत्त्वादित्यर्थ इति ध्येयं इदं व्यभिचारानुमानसौकर्यं राम·

वह्न्यादौ वह्न्याद्यधर्मादौ चेति आदिना तादृशधर्मसामानाधिकरण्यपरिग्रहः नतु उद्भावनेनैव तादृशधर्मानुद्भावनेनैव वह्न्यभिमते
तिव्यभिचारानुमानसम्पर्क उद्भावनं व्यभिचारानुमानार्थमुद्भावनं तत्तादृशोपाधित्वहेतुव्यावच्छिन्नस्योद्भावने कथकेति क
केति कथकसंप्रदायानुरोधेनैवोपाधिरुद्भाव्यत इति भावः सिसाधयिषाधीनमेवेति कथकसंप्रदायानुरोधादिति शेषः व्यभि
चारमानेति विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वादिति भावः यौनरुक्त्यमिति श्रोत्रं यत इति मूले लब्धसत्ताकमिति पूरणीयम् अन्यथा नन्वयान्न
याच्ययौनरुक्त्यमिति भावः वह्नेर्व्यभिचारानुमापकत्वे निश्चये वदे घसत्वेनेति शेषः अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ शुद्धसाध्यव्य
भिचारोन्नायकत्वाभावादव्याप्तिमाशंक्याह विशिष्टसाध्येति साधननिष्ठस्य साध्यव्यभिचारविशेषणत्वे उपाधिपदादेव साधने सा
ध्यव्यभिचारबोधे व्यभिचारानुमानेवैयर्थ्यादाह तन्माधनेनेति विशेषणमित्युत एकोऽन्वयः उन्नायकत्वमिचारइतिसावधारणोक्ते
न साध्यव्यभिचार व्यवच्छेदः व्याप्तीति तत्त्वबोधोपाधिपदादेव व्याप्तियत्किंचिद्धर्मत्वाभावेन निरुक्तकोक्तान संभवतीति भावः तस्याः व्या
प्तियत्किंचिद्धर्मतारूपतद्योग्यतायाः तादृशैरव्याप्तित्वादिनाभवतीति तद्बोधोन्नायकत्वावच्छेदकत्वेन सामान्यरूपेण व्याप्तियत्कि

टी· १६६

166

331

धर्मितालाभेपि द्धिं नस्ववच्छेदकमिति निश्चायकरूपेणाज्ञातो ह्यसंभवत्येवेति भावः अन्यथा यदि वसिनेत्यादेर्लिङ्गतारूपत्वे अर्थं जन्मि
तिश्चयमत्र हेतावुपाधिरित्यस्योन्नायकत्वं धर्मितावच्छेदकत्वप्रवेशेनोक्तकत्वं ज्ञानुव्यापकत्वादिति भावः ननु पक्षेतरस्यान्याभावपर
त्वं ताभावयोरुभयोरेव साध्याभावसाधकत्वं सत्वोपाधिरिति संयोगाभाववद्व्यत्वान्न सिद्धो मोन्याभावस्य साध्याभावासाधक
तया न संयोगाभावस्योपाधित्वमत आह अन्यथेति संयोगस्य नित्यत्वं सत्त्वादिस्यादृषिमाह नाद्य इति प्रतियोगिनः साध्याभावो
न्नायकत्वानतिरेकमात्रियोगिनः तत्र संयोगे तादात्म्येनेति नयाचा साध्याभिन्नत्वस्यैवेति भावः तादात्म्येनेति नचैवं जातिमात्रय
त्वादित्यादितादात्म्येन सत उपाधित्वे नस्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः समवायेन सत्तादेरेव तत्रोपाधित्वात् शुद्धसाध्यव्यभिचारित्वेन स्याए
व शुद्धसाध्यव्याप्तिधीविरोधितया यत्किञ्चित्सादिति भावः विशेष्यव्यभिचारित्वेनेति व्यापकतानवच्छेदकस्यैरूपापि मादित्यावीनेति
नेतिनरवाधादित्वेना व्यापकतानवच्छेदकरूपेणाप्यनुमितेरूपगमादिति भावः साधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वे यद्व्यभिचारस्तद्व
त्वं विशिष्टसत्त्वादिमादेरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति साधनवन्निष्ठसाध्याभावस्यैव व्यभिचारत्वाशयेनाह साधनवन्नीतिसाधनतावच्छेद राम०

332

कात्वावच्छिन्नवतीत्यर्थः साध्याभाववतीति मूले साध्याभाववोऽसमर्थः व्यभिचार इति मूले साध्यव्यभिचारेत्यर्थः व्यापकतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वादि
ति व्यापकतावच्छेदकाक्रान्तत्वादित्यर्थः व्यापकतानवच्छेदकरूपेण भानां गीकृतस्याधीनतयेऽपि व्यापकतावच्छेदकाक्रान्तस्यैव व्या
पकतानवच्छेदकरूपेणाभानादिति भावः विशिष्यापीति व्यापकतानवच्छेदकविशेषरूपेणापीत्यर्थः न व्याप्यापेक्षितायाः मूले साध्य
व्यभिचारसिद्धेरसिद्धेरेवेति भावः ननु एवमप्यर्थनिरूपितत्वं शरीरेऽठित्वप्रमस्यत्वे च परिमाणोत्कर्षापोरमप्रत्यक्षत्वं न या मूर्तत्वसंख्यापरि
माणवत्वादिनैकत्व प्रत्यक्षस्य व्याप्यत्वं उपाधिशरीरनिविष्टप्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षोपहितत्वरूपत्वादित्यत आह इदं मुक्तात्मसामिति वि
शाहं विति परिमाणस्य ग्रहणे व्यनेनान्वयः इतराद्वतिलोमेनेतिहासप्रयुक्त। ठित्वप्रमेयत्वर्थः शेषस्य लेचेतिएकत्वस्य च ग्रहणे
चेत्यनेनान्वयः न इन्द्रियान्तरेति परिमाणोत्कर्षासानरेत्यर्थः परंकेवलं न तत्र परिमाणादिग्रहस्य संविद्यत्वादाह प्रत्यक्षत्वरूपयोग्यतेति न्या
योपाधिशरीरे प्रत्यक्षत्वेन फलोपधानगर्भमिति न व्यभिचार इति भावः नचैवं वायुः प्रत्यक्ष इति स्थापनानुमाने बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्व
व्यभिचारानुमाने पर्यन्तरापत्तिरत आह एतत्कल्पे चेति अनेकत्रसाध्ये हेतौ च संकोचेति सामान्यपरस्य विशेषपरत्वमित्यर्थः कल्पनाम

१६७

333

टी· 167

यानन्कल्पनाद्युपगौरवभयान् अरुचिं · सत्पक्षपरस्यवह्निरिन्द्रियसत्पक्षपरत्वेरुचिं · चक्षुरादीतिजन्यमहत्वान्येनेत्यादितत्परत्वं महत्वान्येन
चक्षुरादिनिष्ठमहत्त्वविशेषपरत्वं · अन्तगडुनामधस्थ्येन · व्याप्यपदमितिदृष्टान्तार्थं अव्यभिचारित्वादिप्रयोगानुपपत्त्या व्यभिचारि
त्वपदस्यान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेवस्तुयाथात्म्यबोधकत्वादितिभावः तेनरूपेण · जन्यमहत्त्वत्वरूपेणतत्पाख्यातं हित्वा
घटावच्छिन्नाभावं · हित्वाघटावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिताकं · साध्यस्यप्रत्यक्षत्वस्यफलोपधानगर्भत्वेघटत्वादेः साध्यसमत्वेवत्यतन्त्र आहतत्
दुरुत्वाद्यवृत्तिव्यापकत्वावच्छिन्नेतिव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः असिद्धेः · हेत्वसिद्धेः उपाधिनाघटकसंबन्धेनतादृश्याभावस्य
वाप्यावसत्वान्तादृश्याभाववत्तिसामान्याद्रेहेतोरवृत्तित्वादितिभावः असिद्धिमेवविवृणोतिसमवायेन · तेनव्यापकत्वात् नव्यापकता
वच्छेदकावच्छिन्नत्वात् नादृशेति एवंचेत्यादि · व्यापकतावच्छेदकं · व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिते प्रत्यक्षत्वेतिमुख्यप्रत्यक्षत्वेनत्यर्थः
व्याप्यत्वेनिप्रत्यक्षत्वव्यभिचारेत्यादि · असिद्धिमात्रेतिउपदानुपादानेउक्तरूपव्यभिचारस्याप्रवेशेनयदानत्यभिचारस्यैवप्र
कृतहेतौनिश्चयः ननुमुख्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारस्यतदासंदिग्धासिद्धिः स्यादितिसंदिग्धासिद्धिमात्रवारकत्वादितिभावः ॥ प्र राम०

334

महत्त्वेति गुणत्वाद्यवच्छिन्नेत्यादि । द्रव्यमन्यद्गुणत्वेति गुणत्वादिविच्छिन्नेत्यादि । अतिरिक्तत्वादिति तथाचास्वंशाभावघटकतया नैव वैयर्थ्य
मिति भावः । प्रविष्टत्वाभावे नेति व्यापकतावच्छेदकत्वस्यापत्त्यनुरोधेनैव निवेशादिति भावः । नेष्टापत्तेश्च । उक्तानुरूपत्वादेरन्तर्गतिनैव वः । न वै
व । उक्तानुरूपादिव्यभिचारत्वेनैव । व्यापकतावच्छेदकत्वस्यापत्त्यनुरोधेनापि निवेशप्रयोजनाभावादिति भावः । उद्धेतमिति द्वति
द्रव्यपदवैयर्थ्यशंकैव नेति शेषः । एतन्मयत्वप्रमामितितन्मतस्यैतन्मतत्वे च विशेष्यवैयर्थ्यमिति भावः । बहुमाणत्वादिति मूल
क्षेत्यादि । व्यभिचारेति स्वप्रागभावव्यभिचारेत्यर्थः । हेतौ स्वप्रागभावमित्रातत्वव्यापकत्वघटितहेतौ । यत्र द्वयोरिति यस्मात्तत्वाननुग
मेनतत्रैतत्रविशिष्टमित्रातत्वयोपादाने पूर्ववत्त्वैवैयर्थ्यमित्याशयः । मित्रातनये । नटदंतमर्षिन । दृष्टांतासिद्धीति स्वघटस्य स्वमित्रात
नयत्वाव्याप्यत्वादिति भावः । यथाश्रुतेति व्याप्यत्वात्मकेत्यर्थः । फलोत्तरे । स्वप्रागभावादौ व्यभिचारवारणाय फलभिन्नपदमित्यादि । सि
द्गुरुत्वावलोकनन्यायेनेत्यादि । नैनैकफलत्वमपि ध्यायमध्येमतांतराभिधानेसंदर्भविरोधइत्याशंकायानिरासः । उक्तक्रमेणाविशे
षणाव्यभिचारित्वेन ज्ञानमित्याशुक्तक्रमेणापि । चिद्धिविशेषणेन निविशेषणाव्यभिचारित्वादेर्विशेषणाविशिष्टेनेत्यर्थः । प्रागुक्तरीत्य

तिद्रूपंतेजस्त्वाभाववत् शीतस्पर्शाज्जलत्वादेत्ति रीत्यापर्य्यः व्यभिचारोन्नायकस्पर्शाभावादीति आदिनाजात्यभावपरिग्रहः नयाद्य
पूर्ववद्रित्यविरुद्धविशेषणतामितिभावः साधननिष्ठेति ष्ठीयव्यभिचारपदार्थैतिाम्बितंतेनोपाधिशरीरभानएवनसाधनेसाध्यव्य
भिचारभानं वैयर्थ्यमिति साधनव्यापकस्यैवहासमारणरूपवत्वादेनिहिव्यभिचारोन्नायकत्वाभावादेकवारणादितिभावः वह्निधी
हेरोतितेनसाधनेपदभावववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारबोधनेतुल्यवित्तिवेद्यतयासाधनवद्वृत्तिभावप्रतियोगीत्वस्यापियसहार्थेत्वाभादि
तिभावः जलभिन्नइतीविशेषवच्छिन्नसाध्यव्यापकसंग्रहायविशेषितावदेशेषितसाधारणेपनव्यभिचारोन्नायकत्वस्यवाव्यकत्वादिति
भावः नगुरुत्वेतिरसरूपव्यभिचारादितिभावः साधनविशेष्यकेसादितयावच्छाद्वृमात्रंविलक्षणंनसर्थवैलक्षण्यरूपेणएवचोक्तिमंगपाप्
दिस्यैवसमुच्चारोयंनतुलक्षणतावच्छेदकांतरमिदमितिभावः यथाश्रुतेत्ति नसुरसाहेरणासाधनाभाववद्वृत्तित्वान्यकेतरार्थे वह्निधीत्वा
न्वयणाफलंस्फुरयतिद्रव्यत्वइतिव्यापकादीतितत्रशीतस्पर्शवद्वृत्तिस्यादेरेवव्यापकत्वादितिभावः नतु तेजोद्रव्यत्वादित्यनुमाने सैं
धोतेरणकालिकादिसंबंधेन नवृत्तिः नातिप्रसंगः साधनव्यापकस्येतिसपक्षैकदेशवृत्तिधर्मस्यैतिशेषः परं केचन महतसाधने राम०

इति सप्तम्यर्थविशेष्यकत्वमनुमितित्वविनं व्याप्त्येतित्वा विषयकप्रतीत्यविषयतन्कत्वमित्यर्थः प्रयोजकासंभवात् जनकतावच्छे
दकव्याप्यसंभवात् तादृशधर्मेति माणुक्तं मपहेलोकदेशाहृष्टि धर्मित्यर्थः निराकरोतीति वह्न्याभावाविवत्ते पेत्यादिवारणीयतेति स्वसे
न्यात्स्वनेत्यर्थः वारणामिति तथा च रूपवत्त्वादिहेतुत्वादित्यत्र साधनाव्यापकत्वे साध्यव्यभिचारयोरेकाधिकरणावच्छिन्नत्वाभावेन पृथि
वीत्वाभावे व्याप्तिरिति भावः रूपवत्त्वादित्यादि तथा च द्रव्यत्वरूपसाधनव्यतावापकत्वस्य पृथिव्यवच्छेदेन सत्त्वान्न घटके द्रव्यत्वे बाधा
घवच्छेदेनैव रूपादिव्यभिचारोऽव्यापकत्वस्य सत्त्वात् पृथिवीत्वाभावाद्धेतुलक्षणासमन्वय इति भावः इह गुरुत्वरूपादिव्यक्तिभेदादिति तथा
य तत्र पृथिवीत्वाभाववत् पृथिवीत्वरूपात्मकसाधनासापकत्वस्य सत्त्वेन तद्घटको पृथिवीरूपे गुरुत्वव्यभिचारस्यासत्त्वेन तद्व्यापकत्वा
भावान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः अभावमात्रस्य अयोगोलकत्वाभावादेः वैयर्थ्यमिति वह्निधूमव्यभिचारि अयोगोलकत्वाभा
वाभाववद्वह्निव्यभिचारित्वेत्यत्रायोगोलकवृत्तित्वस्यैव सम्भवादिति भावः तस्य अयोगोलकत्वाभावादेः संग्रहाय पर्य्यवहारपराम
र्शाशयेन व्यापकवेऽक पकानामिति पराभवतः निरस्तः व्यभिचारणवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह नत्विति प्रकृतसाध्येति मुख्यसाध्येन

र्थः क्वचित्तथैव पाठः आकांक्षायां समानजिज्ञासायां विशेषणरोमीपत्तिनिरुक्तपर्यन्तायां तद्धेतुत्वेनेष्टानुपपन्नेश्यामत्वादेर्व्यभिचा
रेण केवलविशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारस्य शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वासंभवेन विशेषणैरोप्यादिसंगतो पादानमित्याश
यः परंपरयाः विशिष्टसाध्यव्यभिचारानुमानद्वारा व्यभिचारानुमापकत्वेपि शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वेपि नित्यर्थः आह वि
शिष्टेनेतिपाठः अत्रापि सत्यंतेन मनुष्यत्वे केवलविशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य श्यामत्वादौ व्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमा
पकत्वासंभवादित्यापत्त्येनाह अत्र विशेषणरोपितसमापिर्तीभवतीति हेत्वाभासत्वेन प्रथमोपन्यासः आपकत्वस्वापाचादित्यभाव.
यत्किंचिद्धर्मेति महानसत्वादेरित्यर्थः कृचंचिदिति अनुकूलतर्कादिनेत्यर्थः अन्ये न संदिग्धोपाधिरपि सद्यस्तत्र शोक्तनीयत्वादि
तिमूलकारेणोक्तादित्यस्य साध्यव्याप्तेनिवृत्त्यपि व्यभिचारित्वव्याप्यपर्यन्तेनतरत्वव्यभिचारित्वाव्यापकत्वेनेत्यर्थः उपा
धे धूमेन रसस्य साध्यव्यापकत्वेनिवाह्नेर्व्यभिचारित्वाव्यापकत्वेनेत्यर्थः नचमूढे यदि तत्त्वावत्तिर्युक्तिर्व्यापकसंप्रदायानुरोधे
नपक्षेतरत्वोपाधित्वेनोद्भावनं तु वरिष्ठे वक्ष्यमाणः उपाधित्वोपपत्तिकेति एवंच विशेषणत्यागेन तादृशमाशास्यबोधानुरोधेन विशेषणत्याग राम०

स्यादिति मतं चेदनुपपन्नः अन्यथा कर्मधारयापत्तेरिति निषेधेन तदनुपपत्तेः ननु प्रमात्वादित्यत्र यावन्मूलाभिप्राय एव दीधितिधृतस्तां किं
न्निवृत्त्यादिना विशिनष्टीत्याशयः इत्यर्थं इति विशेषणावच्छेदादिति मूलार्थ इत्याहुरिति उक्तरीत्या चोपपत्तौ बहुव्रीहावनुसरणं क्लेशोऽनुचि
तइत्यस्वरसः असंगतिरिति व्यापकतावच्छेदकानुकूलनकाभावे साध्यव्यापकत्वानिष्पत्तये आर्द्रेंधनप्रभववह्निमत्त्वादीनामुपाधि
त्वोक्तेरसंभवादित्याशयः नन्वेवं परस्परासंयुक्तार्द्रेंधनवह्न्योः सत्त्वे धूमापत्तिरत आह परस्परमासत्त्यानामिति कारणताव
च्छेदकसंबंधेन परस्परसंबद्धतापि तत्पर्थः तथा चार्द्रेंधनसंयुक्तवह्नेरेव पक्षेऽप्यव्यापकत्वाभ्युपगमान्नोक्तापत्तिरिति भावः दोषद्वय
निरासपटुतयाऽनन्तरोक्तमादिमेनेति योजयति आर्द्रेंधनप्रभववह्नित्वस्योपाधि वस्तुगतिमनुसृत्येति मूलाभिप्रेतमिति शेषः वस्तुमा
त्रारोप्यार्द्रेंधनप्रभववह्नित्वेनकारणतास्य वस्तुगत्यासत्त्वादिति भावः तेन रूपेणार्द्रेंधनप्रभववह्नित्वेनकारणतास्वमये
प्यपि सिद्धेन रूपेणोपनेनेत्यर्थः अवस्थापयतीति अन्यथार्द्रेंधनप्रभववह्नित्वं पक्षधर्मव्यापकतावच्छेदकं न स्यान्न साध्यमकारणा
तावच्छेदकं न स्यादिति तर्कस्य व्यापत्तिरसत्तया तत्र धूमव्यापकतावच्छेदकस्याप्रसिद्ध्या वासंभवादिति भावः आनिगोरवं आनिगो

दी· १७०

स्वमपि·दर्शयति आर्द्रेंधनत्वेन वह्नित्वेन च पर्यवकारणतामते इत्यवसांतरत्वेन दर्शयति·नत्विंधनेतिप्रतिरहेंधनेत्यर्थः धूमोत्पादा
दितिविशिष्टयोरिति संयोगसंबंधेनेति दर्शनेनेतित आर्द्रसामान्यतो धूमं प्रतिप्रतिबंधकाभावानां कारणत्वे व्यभिचार इतिभावः एते
न·धूमोत्पादादित्यंतग्रंथेन·प्रतिबंधकाभावानां·मण्याद्यभावानां·कल्पनयापीति·अपिकारेण कालिकसंबंधघटितसामाना
धिकरण्यप्रत्यासत्त्याकार्यकारणभावकल्पनायाः समुच्चयः स्वत्विति तादृशकार्यकारणभावकल्पनायामप्युक्तव्यभिचारा
नुद्धारादितिभावः अति गौरवरूपदूषणांतरोद्भावनाशंकते नान्वयीति उद्देश्यपदत्वमिति प्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते व्यभिचारानुक्के
स्याभिमादिनोक्तव्यभिचारात् उपधायकत्वमिति जन्यताघटकप्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते संयोगेनेति अवच्छिन्नप्रतियोगितकत्वेन
तोयार्थः अभावइत्यनेनान्वयी एवमग्रेपि अति गौरवमिति प्रतिरहेंधनव्यक्ताचुपधायकतासंबंधेन धूमोत्पत्यभावेनोक्तव्यभि
चारवारणेंधनव्यक्तिभेदेन कार्यकारणभावानंत्याभावादित्याशयः अतएव उपधायकताघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
मण्याद्यभावानां कारणत्वेऽस्व·यत्रेंधने·यदिंधनव्यक्तोन जातमिति कदापीत्यादि·अग्निसंबंधेनेति तीयार्थोभेदः सामान्य सम०

सामग्र्यन्वयी· नच धूमोमत्तीति उपधायकतासंबंधेन धूमोत्पत्त्याधिकरणेन तद्दिंधने मण्याद्यभावस्य कारणत्वासत्वादिति भावः अन्य
न्यासंयोगादिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या संबंधेन व्याप्तिभेदेन मण्याद्यभावानां कारणत्वे हेतुत्वाकल्पनात्· तदिंधनमेतन्मणि
व्यमण्याद्यभावस्योक्तरीत्याहेतुत्वकल्पनासंभवात् सामान्येति वन्ह्याद्यात्मकेत्यर्थः उपधायकत्वादीनामिति तदुपधायकादि
स्वरूपाणामित्यादि· आदिना जन्यजनकभावादिपरिग्रहः मानाभावादिति नव्याचोपधायकतासंबंधघटितसामानाधिकरण्य
प्रत्यासत्त्या मण्याद्यभावानां हेतुत्वासंभवेनोपदर्शितरीत्या तु गौरवं दुर्वारमेवेति भावः नन्वेवमुक्तधूमसामान्योत्पत्त्यापातो दुर्वा
रत्वेत्यत आह धूमानुपधायकेति फलाभावेन· धूमानुत्पादेन· तादृशविशेषेति तावदिंधनान्यतमात्मकेत्यर्थः विरहेणापीतिस्त्र
पिनामाहत्य मण्याद्यभावात्मकविशेषसामग्रीविरहपरिग्रहः धूमानुत्पादेति उक्तधूमसामान्योत्पत्त्यापातवारणासंभवादित्य
र्थः तावदिंधनान्यतमनाहत्य मण्याद्यभावान्यतरात्मकविशेषसामग्रीसहकृतायाएव सामान्यसामग्र्याः सामान्यकार्योत्पादक
त्वेनोक्तस्थले विशेषसामग्र्यभावेन सामान्यकार्यापत्त्यसंभवादिति भावः उपधायकत्वादीनां संबंधत्वस्य संदिग्धत्वेन तदभ्युपेत्या

१९१

टी॰

171

341

दृ एवमपीति उपधायकत्वादीनां संबंधत्वेपीत्यर्थः अतिस्फुटत्वाद्वेतिनि यामनेयोः संबंधत्वस्य संदिग्धत्वात्संबंधत्वाभावेनिगौरव
रुपद्वितीयदूषणमपि स्फुटमेव संबंधत्वेपि द्वितीयदूषणाभावेपि सत्यपीत्यादिनोक्तं प्रथमं दूषणं तु दुरुद्धरमेवेति भावः अन्नष
वदुपधायकत्वादीनां संबंधत्वेमानाभावादेव आर्द्रेधनत्वेनैव एवकारेणार्द्रेधनप्रभववह्नित्वेन रूपविशिष्टरूपस्य व्यवच्छेदः तत्र
तयोः जन्यजनकभाव इति परस्परमित्यादिग्रन्थासंगतिः फलोपधायकतानिर्वाहकसंबंधः तदेवाह परस्परेति तथा च वह्नि
त्वार्द्रेधनत्वाभ्यां प्रत्येकरूपेणाहेतुत्वेपि जन्यजनकभावसंबंधेनार्द्रेधनविशिष्टवह्नित्वेनार्द्रेधनप्रभववह्नित्वपर्यवसितेन फ
लोपधायकत्वाभ्युपगमादेव सत्यपीत्यादिनोक्तदूषणद्वयवारणे विशिष्टरूपेणाहेतुत्वे मानाभाव इत्याशयः अथासक्ति
त्युपधायकत्वस्य जन्यजनकभावस्य संबंधत्वाभावादिति भावः जातिविशेषस्येति एवकारेण विशिष्टरूपोपाधिव्यवच्छे
दः तेन रूपेणाहेतुत्वे विशेष्यविशेषणाभावे विनिगमनाविरहेणाकारणतापत्तेरवच्छेदकगौरवाच्चेति भावः वह्निनिष्ठः आ
र्द्रेधनप्रभववह्निनिष्ठः तथा च जातिविशेष एवोपाधिनावच्छेदकः मूलस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्येतदाशयः तार्णत्वादिना राम०

त्रणादिनिष्ठतावच्छेदकवह्निनिष्ठजात्या जन्यतावच्छेदकत्वेपीति सिद्धान्तेतिशयः नानात्वेपि तादृशजातिव्याप्यविरहभेदेननाना
त्वेपि अदोषादिति जन्यतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वादित्याशयः एकशक्तिमत्वादिनाहेतुत्वेतात्विकजातेरभावादाह एवमि
ति तृणिनेतिमणिविशेषेत्यर्थः उपयोगात मनुतार्थप्रदानात नोदनत्वादिनासांकर्यभयादाह नोदनाभिघातत्वादिविरहे इति
जातिविशेषएवेति आर्द्रेन्धनवह्निसंयोगत्वरूपोपाधेरवच्छेदकत्वेविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहादितिभावः त
द्वच्छिन्नं तादृशजातिविशेषावच्छिन्नं कल्प्यतइति नयावत्प्रतिबंधकसंसर्गविजातीयसंयोगत्वप्रकारताभावादेवनदाहादि
कार्यमितिभावः तत्प्रतिबंधकत्वेतिमण्यादिप्रतिबंधकत्वेत्यर्थः एतन्मते स्वसमवायिसंयोगः कारणतावच्छेदकसंबंधः ते
नसंबंधेनविजातीयसंयोगत्वोपाधिरितिध्येयं आहुरिति अस्वरसबीजं सर्वसिद्धस्यदाहं प्रतिमण्यादिप्रतिबंधकत्वस्यवि
लोपः एवंकर्मादिजन्यतावच्छेदकजात्यासांकर्येपि तादृशजातिविशेषव्याप्यविरहभेदेनकर्मादिजन्यतावच्छेदकजातेर्ना
नात्वस्यतदवच्छिन्नेकर्मादिनानाहेतुत्वस्यकल्पनेमहागौरवमिति मूलेति तद्रुक्तेषे गौण्यादिमूलेत्यर्थः युक्तंतत्रआर्द्रेन्धनप्रभ

दी १७२

343

वव्हित्वेन हेतुत्वेऽप्यादि यदुक्तं मतमिति शेषः तदेव च्छिन्नेनेति आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नेत्यर्थः प्रकर्षादिवेति रजकादिरनाविधि
षस्यावच्छिन्नप्रकर्षव्यवच्छेदः वाच्येति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकर्षस्यैव प्रकृष्टकार्यप्रयोजकत्वादिति भावः तस्य
त्वेपि आर्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नप्रकर्षसत्त्वेपि तन्न्यूनतायामेव वह्निमहत्त्वेचार्द्रेन्धनेमहानि वन्हावित्युक्तं दोषितो तत्त्वेन आर्द्रेन्ध
नप्रभववह्निप्रकर्षवन्हित्वेन हेतुत्वाहितिं महत्त्वघटकसंयोगत्वादि प्रतिबंधकाभावस्यापीति तथा च तद्धेतुतयापि तन्निर्वाहः
इति भावः वन्ह्यंतरस्यार्द्रेन्धनप्रभवत्वे प्रकृष्टधूमानुत्पादः सिद्ध एवेत्यत आह मुखेधनेति पर्ल्लानुक्रमणालेशमार्द्रेन्धनप्रभ
ववन्हेरेवान्वयव्यतिरेकमिति शेषः मन्येसामोत्कर्षादिमादिपदं ग्राह्यं तत्र पार्श्वस्यार्द्रेन्धनप्रभववन्हेरभ्युदयेन तदस्य स्पर्शाकपाकस्य
कारणतावगमेयथासंख्येनान्वयादिति भावः मन्मते नितयोरन्वयव्यतिरेकस्यापि कारणतावगमहेतुत्वसंभवादिति भावः
ननु जन्यजनकभावस्य संबंधत्वे मानाभावः अत एव पूर्वमतए वेत्याद्ययुक्तमित्यंतग्रंथेनायं प्रकारः खंडितस्तत्कथमेतद
तआह वन्ह्यार्द्रेन्धनयोरिति संयोगेनेति शेषः प्रत्यासत्तिः उपधायकतानिर्वाहकसंबंधः अभिप्रायइति तथा च जन्यजनकभा राम॰

वस्यसंबंधत्वमभ्युपेयेरन्मुक्तं अत एवाग्रानास्यासत्त्वकस्यवाप्यावृत्त्याप्युपादानमितिभावः उभययापिविशिष्टरूपेणाहेतु
त्वेप्यन्यरूपेणाहेतुत्वेवसंभवादितिइत्थंचविशिष्टरूपेणाहेतुत्वेनतद्रूपंयद्विस्मव्यापकतावच्छेदकंनस्यात्तद्धूमकारणताव
च्छेदकंनस्यादितिपयन्यरूपेणाहेतुत्वेचतद्रूपंयद्विस्मव्यापकतावच्छेदकंनस्यात्तद्धूमोपधायकतावच्छेदकंनस्यादितिव्या
पकताग्राहकतर्ककारइतिध्येयं नाहष्टान्वयव्यतिरेकाभ्यामिमत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यूनतरूपसत्त्व एववह्निद्धूमस्यप्रसह
त्वंननुनरसत्वेइत्येवमाकारकत्वेतठ्ठोद्धूमस्येववाकारणत्वमितिमत्रतयोरन्वयोनुपपन्नइत्यतआहउभन्यूनतरूपवत्ताएवेत्यादिः व
ह्निद्धूमस्येतिग्रात्मप्रत्यक्षेव्यभिचारवारणायवह्निद्धूमनिवेशः गुणादिप्रत्यक्षेनवारणायद्रव्यस्यनिवेशः लाघवादाहमन्येइत्येवं
तिलाघवादितिउभन्यूनतरूपवद्रूपत्वेनहेतुत्वादिशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहेणाकार्यकारणभावद्वयमवच्छेदकगौरवं
चेतिभावः उभन्यूनतरूपत्वेनेति अन्यूनतररूपवत्तावह्न्यादीनाप्रत्यक्षवारणायोन्यूनेतिउभन्यूनतरूपविनोवाधादिनोप्रत्यक्षवारणा
यरूपेतितत्रेतिकार्यस्येतिशेषः विषयतेतिकारणस्येतिशेषः ननुपावानेवेतितथाचविषयविषयवाद्रव्यस्यद्रव्यत्वेनकार

गातैवनास्तिकोऽप्यनुगतरूपस्यावच्छेदकत्वमित्यपिप्राचीनमतेऽप्युक्तमितिभावः प्रागेवअनुमितेलक्षणावसरएवस्वयामिति शेषः अन्य
त्वेनैवेति एवकारेणाभावत्वस्यव्यवच्छेदः प्रागभावघटध्वंसध्वंसकल्पितत्वादितिघटेत्यर्थः प्रसंगदितितथाचघटोन्मज्जनप्रसंगापत्ते
घामग्निरितिभावः प्रागभावध्वंसस्यातिप्रतियोगिरूपस्येति शेषः प्रागभावेतिउक्तव्याप्तिवलाद्वित्यादि प्रागभावसत्वस्वंतदुन्म
ज्जनमित्यर्थः लाघवात्‌भावत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवात्‌ मतान्तरेनैवध्वंसप्रतीतिप्रागभावव्यापकप्रतियोगितायाः कार्यताव
च्छेदकसंबंधत्वात्प्रागभावध्वंसेव्यभिचारः प्रागभावस्यत्वेनैवस्वातंत्र्येणैवहेतुत्वेत्याशयः कल्पनेऽतिप्रसंगइति शेषः सामग्री
तिकिंताद्रूप्येनजन्यत्वावच्छिन्नस्यध्वंसेसत्वादितिभावः ध्वंसध्वंसकल्पनाप्रयासेरेवध्वंसकारणतायांभावत्वंनिवेश्यतामित्यतआ
हएकत्वमुखेनेतिप्रागभावप्रतियोगित्वरूपेणिध्वंसप्रतियोगित्वस्यध्वंसजनकतावच्छेदकत्वासंभवादितिभावः लाघवेनेति उपा
ध्यपेक्षयानतिरिक्तवच्छेदकत्वेलाघवमितिभावः ननुनित्यस्यध्वंसापत्तिवारणायैवध्वंसप्रतिजन्यभावत्वेनहेतुतासिद्धांतिमिरस्ये
यतेसत्वेनैवध्वंसहेतुतायांचनदूषणगमप्राचामतआहनित्यस्येतिअसमवायिनाशाभावादितिइदंचनव्यमतेनप्राचीनमते रापं.

समवायिनाशाभावादित्यपि द्रष्टव्यं गुणादिरिति नित्यस्यैव तु धर्मो ते गुणायोरिति अप्यन्तरस्येति शेषः ननु तेजःसंयोगात्मकपा
कस्यापि रूपनाशकतया क्लृप्तस्य विशेषसामान्यात्मकस्य नित्ये संभवेन कथं विशेषसामग्री विरह इत्यत आह पाकस्येति अ
पार्थिवरूपेति पार्थिवरूपाभिन्नेत्यर्थः अन्यथा पाकस्यापार्थिवरूपनाशकत्वे तद्रूपं च सत्त्वावत्त्वं च · तन्मात्रस्य फलेन समा
नत्वमात्रस्य · विशेषसामग्र्यपेक्षणाच्च · तत्तन्नाशकरूपविशेषसामग्रीसहकृतस्यैव सत्त्वावत्त्वस्य ध्वंसप्रयोजकत्वेव · फलेति ध्व
सरूपेत्यादि · तस्य ध्वंसस्य · अनेनैव उक्ताशयादेव तत्त्वयोः कार्यत्वकारणत्वयोः अक्षमिति तथा च पाकपाकजत्वाद्वेः कार्या
घनात्मकत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकत्वादिदोष इति भावः तत्कारणत्वेति परिमाणकारणत्वेत्यर्थः उक्तत्वादिति द्रव्यं पृथिवीत्यादि
न्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोर्व्याप्यव्यापकत्वेन निरवधि सहचारग्रहे मूलत्वं तत्र घटादौ द्रव्यत्वसत्त्वे जन्यसत्त्वे जन्यसत्त्वेन द्रव्यत्वेन का
र्यकारणभावो मूलमिति भावः तस्य कार्यकारणभावस्य · घटादौ परिमाणासत्त्वेऽप्यन्यत्राद्वेरेव मूलत्वेनावयवमहत्त्वादीनां परिमा
णकारणत्वकल्पनस्य न तन्मूलत्वमत आह अन्वयरिति समवायिलं · तुल्यं - तौल्यं च साम्यिग्राहकत्वेनैव बोध्यं अर्थः तद्रूपमिति मूलार्थः

स्वव्याघातकत्वमितिसंदिग्धोपाधिमनिवास्कमितिशेषः शंकायांपिशाचीत्वाभावादाद्शंकास्त्विनितयाधोपाधित्वशंकायाश्रौपचा
रिकंपिशाचीत्वमितिभावः शंकासत्वे उपाधित्वशंकासत्वेनादित्तिव्यभिचारशंकेत्यर्थः नन्संदेहेन व्याप्यसंदेहात्मकसाधनविशे
ष्यकसाध्यव्यापकव्यभिचारसंदेहेन व्यभिचारसंदेह इतिसाधनेसाध्यस्यव्यस्यादितिनसंदेहेनव्याप्यसंदेहात्मकसाध्यविशेष्यकसा
धनाव्यापकव्याप्यत्वसंदेहेन साध्येसाधनाव्यापकत्वस्येतिसाधनेसाध्यव्यभिचारपर्यवसितत्वस्यस्यादि नन्वप्रयोजकेतिक्रमेणाननु
भयविधसंदेहप्रयोजकमित्यर्थः साधनानिश्चितिश्रग्निमत्व्यभिचारान्वितं व्यभिचारेतिसाध्यव्यापकव्यभिचारेत्यर्थः साध्यइनेश्र
ग्निमव्याप्यत्वेनान्वितंव्याप्यत्वेतिसाधनाव्यापकव्याप्यत्वेत्यर्थः दृष्टिवितोप्रतिबंधकत्वेत्तिनहिप्रयोजनहेतुनिभियेस्यादिम्यायादिति
भावः व्यारव्यापायरिष्यहइतिनयावपक्षेव्यभिचारशंकेवेत्तिपूर्वोक्तिदृष्टांतासिद्धिरपीतिभावः प्रतिबंधाभावादितितादृग्यशंकास
त्वेपिगगनादेरद्व्यत्वादिनापरिमाणानुमितिरनुभवसिद्धत्वादित्याशयः सर्वसंयोगस्यपक्षत्वेपिकरवान्हिसंयोगस्यपक्षत्वादा
हकरवन्हिसंयोगमात्रस्यनिसंदेहस्येतिसंभवादित्यग्निमेणान्वयः अग्नेरुपाधित्वस्यचसंभवादित्येवपाठः बाधादितिसंयोग राम०

संयोगाद्यवृत्तिधर्माभावादिति भावः दीधितौ तथात्वे पि निरुपाधित्वेपि क्वचिन्न व्याप्तीत्येव पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः । व्याख्यायां अप्रयो
जकत्वात् तदापातात् अनुपाधित्वेपि त्वयोपाधित्वांगीकारेपि तदनुमानानां । परिमाणादिसाध्यकसदनुमानानां निरुपाधि
त्वमिति तवापि मतमिति शेषः नास्ति न संभवति इति इत्युत्तरं आह पक्षेतरस्योपाधित्वे क्वापि निरुपाधित्वं न स्यादित्याशंकायामाह
मुहुः साध्यव्यापकेति साध्यवत्त्वसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यर्थः रक्षणार्थमिति पक्षमंतर्भाव्यैव साधनाव्यापकत्वादिति
भावः रक्षणायेति सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मस्योपाधेः पक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यवतिपक्षे सत्वादिति भावः आद्ये एकदेशपदव्यावृत्ति
माह सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मस्येति उपाधित्वेनाभिमतस्येति शेषः अभावादिति पंचम्यंतद्वयस्य साध्याव्यापकत्वेन्वयः सपक्षेति पक्षे
त्यादि । साध्याव्यापकत्वेति पक्ष सपक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यवत्पक्षेतरउपाधेरभावादिति भावः व्याघातेति सपक्षैकदेशवृ
त्तिधर्मस्य पक्षावृत्तित्वादिति भावः सपक्षैकदेशेतीति सपक्षेतरवृत्तिधर्मादिरयमुक्तधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वादेकदेशेति
हेत्वाभासान्तरादिति हेत्वाभासस्यादिसाध्याभिचारस्तं यत्तत्रेत्यर्थः पत्रव्यभिचारसंशयो हेतोर्वर्तते तत्रानिरासार्थमनुकूल

तत्रापि इच्छायामपि सर्वत्रानुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्राहकहेतुत्वे मानाभावेन पक्षानुकूलतर्कोनास्तितदानस्माभिर्नैवव्याप्तेरन्तरंगत्वमिति मलमनुप
पन्नमतआह सर्वत्रैवेति· तज्ज्ञानस्यउपाधिज्ञानस्यउपाधिपरस्य तावत्परत्वाभावेपितद्वतिरित्याशयेनाह उपाधेरिति· तस्य· अ
नुकूलतर्काभावस्यसाध्यसंबंधितावच्छेदकेतिसाध्याभावसामानाधिकरण्यविरहसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य यः उपजीव्यमि
तिउपाधिनाज्ञाप्यमानेनावच्छेदकाभावसाध्यसामानाधिकरण्यापपादनादित्यभावः संबंधबोधेसामानाधिकरण्यबोधे· उभयोः उ
पाध्यनुकूलतर्काभावयोः ननु उपदर्शितार्थलिप्समुपाधेर्दोषत्वं· उपजीव्योपजीवकाभावविकल्पेनेतिशेषः उपजीव्यत्वाभिधाने
अनुकूलतर्काभावेउपजीव्यत्वेनदोषत्वाभिधाने· उपजीव्योपजीवकभावेतिकार्यकारणाभावेन्यथ्यैः अनुकूलतर्कसत्वरव्याघुक
रितस्योपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावस्योपजीव्यत्वमस्त्वेवेत्यतआह अनुकूलतर्केरितोतिसंभवादितिउपाधेरात्मलाभार्थमनुकू
लतर्काभावस्योपजीव्यत्वासंभवादितिशेषः अविरहत्वेनेति प्रमेयत्वादौ साध्यतदभावयोःसामानाधिकरण्यसत्वान्नतद्विरोधः वि
रहद्वयोःसाध्यसामानाधिकरण्यतदभावयोरेकेनैकत्रहेतौसत्वमित्याशयः पूर्वेपिहेतौसाध्याभावसामानाधिकरण्यज्ञानात्मककोत्व राम०

पिकद्यविधिरितिकार्यकारणभावग्रहोदेरेवानुकूलतर्कतयानदृष्टसामग्र्यपायदशायांकदाचिन्नदृष्टाभावसंभवादितिभावः धूमवा
न्वह्निरित्यादौवह्निर्यदिधूमव्यभिचारीस्यात्तर्हिवह्न्यजन्यःस्यादित्याद्यसत्तर्कविषयीभूतापाद्यव्यतिरेकदृष्टकत्वाभावाद्यात्मकानुकूलत
र्काभावस्यदृष्टेनावसत्त्वेनोपाधेरनुकूलतर्काभावव्याप्यत्वासंभवादाहसत्तर्केतिनसदृष्टताविनिवह्निमान्धूमादित्यादौधूमोयदिवह्नि
व्यभिचारीस्यात्तर्हिवह्निजन्योनस्यादित्यादिसत्तर्कविषयीभूतापाद्यव्यतिरेकवह्निजन्यत्वाद्यभावात्मकानुकूलतर्काभावस्यधू
मादावसंभवादितिभावः निर्युक्तिकत्वादितिव्याप्यस्यधूमादेरनुपजीव्यत्वेनव्यापकस्यवह्न्यादेरुपजीव्यत्वेनचव्यापकस्यापजी
व्यतयाव्यापकस्यानुकूलतर्काभावस्योपजीव्यतयाहेतुत्वसंभवेनोपाधेरुपजीव्यतयाहेतुत्वाभिधानमसंगतमित्याशयः
विनिगमकत्वात्दूषकतायांविनिगमकत्वसंभवात् व्यापकस्योपाधेर्दूषकत्वसंभवेपिविशेषः एकतरेतिव्याप्यव्यापकयोरित्या
दि एतत् पूर्वोक्तंननूपाधेर्तीयमानदूषकतात्वासंभवेप्यनुकूलतर्काभावस्यस्वरूपसतोदूषकतयानज्ञायमानदूषकतासंभ
त्पमत्राह अनुकूलतर्काभावस्येतिअनुमानविषयेतिनथाचानुमानस्यज्ञायमानलिंगात्मकतयातस्यनज्ञायमानदूषकत्वा

टी॰ १७६ 176

351

संभवद्वृत्तिभावः व्यभिचारपदार्थ इति · अनुकूलतर्कस्येमाद्धिहेतुर्महानसाभावत्वइति · स्वसमानाधिकरणपरीहारायेदमिति विशेष्यदलसार्थ
क्यायमहानसेति महानसेव्यभिचारवारणाय विशेष्यनिवेशः अत्र सत्यंतेन द्रव्यत्वे केवलसावच्छिन्नपर्यंतेन द्वितेन रसजलस्य हेतुत्वांततया
न हेतुत्वांतासिद्धिः नहीतिमहानसत्वेन पर्याप्त्यधिकरणवृत्तित्वं साध्यव्याप्यवत्कत्वादीति विशेषिताविशेषितसाधारणताया ताद्रूप्यासाध्यव्या
प्तिग्रहत्वस्येवलक्षणानवच्छेदकत्वे निवेशादिति भावः पक्षनिष्ठत्वस्यायथार्थत्वान्निविशेषणत्वेऽप्ययोगोलकं धूमवत् वह्नेरित्याहाववया
गोलकनिष्ठायाधूमादिव्याप्तिर्हेतोरेतदुक्तापि कायावन्याहिव्याप्तेरसत्वमिति योगोलकनिवन्याहावतिव्याप्तिरनस्तन्तद्वितीयव्याप्त
तिविशेषणाभिमतमभिप्रेत्याहपक्षनिष्ठायेतिउक्तापक्षत्वस्यान्वयनपक्षोपधायकतत्वस्यपक्षेयच्छाहेलानसाध्यव्याप्तत्वमुन्नयनंका
व्याप्तिरनवाह उन्नायकत्वमितिनहीति उन्नयनेपर्याप्तनुन्नयनयोग्यतायाव्याप्तिपक्षधर्मतारूपत्वेपिपक्षनिष्ठत्वेनपक्षधर्मता
यालाभात्त्वाप्तिरेवात्रोन्नयनयोग्यतेसाध्यायेनाहव्याप्तेर्लाभइति · नहीतिव्याप्तिः महानससाधारणेतिव्याप्तिः तत्रतेयोलक्षणत्वान्ता
तिव्याप्तिरनवाहतेषामिति · एवं सम्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्यहेतुकताबीजत्वे · परं परेति स्वाभावनिवर्त्तसाध्यापकस्वरूपपरंपरेम राम॰

न्य वृत्तिः संबंधत्वाभाव· येन संबंधेन साधनस्योपाधिसमव्याप्यत्वाभाव· लक्षणादित्यत्र सत्त्वादेलक्षणतावच्छेदकपरः एवमग्रेपि·
तन्मवेशं साधनस्येस्य स्वभवेशं यद्वेतीतिरानन्दत्येव्यभिचारोन्नायकत्वमेव स्वरूपकतावीजमिति भावः पूर्वलक्षणार्थेन पूर्वल
क्षणतावच्छेदकार्थेनि वस्तुतस्तुकयद्भावेनेत्यादिनोपवर्णितार्थेनि· तदर्थपरतया· वस्तुतस्त्वित्यादिनोपवर्णितार्थपरतया· नच
मेवं पूर्वेनकर्तव्यं· उपसंहारः सच धर्मोपिस्याभावान्यत्वे साध्यसाधनसंबंधाभावत्वस्तु उपसंहारः द्वितीयेतिपदेतीत्यर्थः मुख्यसा
ध्यव्यापकस्यत्वेनतन्मकारानुसरणावेयर्थ्यमितत्राह साधनावच्छिन्नेति· तत्संबंधाभावस्य· साध्यसाधनसंबंधाभावस्य· अन
तिरिक्तत्वात् साध्याभाव साधनाभावानतिरिक्तत्वमिति प्राचांमताश्रयणात् कर्तव्य इतिव्यावर्तनेहिनव्याहसाधनसत्वमयो
गोलकइत्यनेनेति शेषः अभिप्रायेणेति साध्यसाधनेसंबंधाभावव्याप्यसाध्याभावव्याप्योपाध्यभावेसुतरांनतुभयसंबंधाभाव
व्याप्यत्वमिति भावः प्रतियाद्नाहितिइदमुपलक्षणं· साध्यसाधनेसंबंधाभावोसिद्धिमगमकत्वासंगतेरित्यपि द्रष्टव्यं इत्यस्यान्वयस्य
हेतुत्वेपिद्व्यस्ये समीत्यादिमूलमनुपपन्नं अन्यान्यव्यभिचारेणान्तस्यनिश्चेद्व्यत्वेसतिमत्पत्नसस्यनिवर्तकत्वासंभवादत आ

हृ द्रव्यपदमिति यत्र · गोरश्वत्वादिरूपो · यद्धूमस्येतिहेतुवह्निसमानाधिकरणैस्तदेशवत्त्वेनैकादेशद्रव्यं · इतीतिइत्यादिग्रंथमाचक्षिक
स्वपदार्थः न तु भयेतिसाध्यसाधनोभयपदार्थः एव मन्येपि कश्चित् बाधादिस्वरूपे · एतावन्मात्रेणेति · उपलक्षणं साधारणासाध
नसंबंधनिवेशाभिप्रायेण साध्याभावोन्नायक · त्वाभावादिति सरूपाभावमित्राननयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वाद्यभावस्यामित्रा
ननयत्वसंबंधिरूपावच्छिन्नाभावानुन्नायकतया शाकपाकजत्वादावव्याप्यात्वभ्रमस्यावश्यकत्वादिति भावः · अन्येपि जलत्वगंधवदित्या
दिग्रंथेपि अस्य नरोन्नायकत्वस्य दूषकताबीजत्वेप्रस्येकोन्नायकस्य लघुत्वयातत्र लघुतावच्छेदकसत्वेनातिव्याप्तिरित्याशयेना
हृ द्वित्वीयप्यासंभव मितिनव्याख्याने तदुन्नायकत्वस्य दूषकताबीजतया ग्रमेकोन्नायकस्य लघुत्वमेवेतिभावः स्वाख्यायां तदेक
देशेतिनरावायुरित्यादौ इत्यर्थः पूर्वत्रापि · पूर्वकल्पइवेपि · एकसंबंधेन साध्यसाधनभावे साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकान्यतर
संबंधेन साध्यसाधनोभयाभावस्य न केवलान्वयित्वमतआह भिन्नसंबंधेनेति इत्यर्थ इतिक्वचित् द्वित्वाद्यर्थ इति पाठस्तत्रादिना विशे
षणतावशेषेणानिवेशनेन स्वस्य संग्रह इत्यादिकमिति ग्रन्थादिनावह्निमाणपरीसासाधनस्यसाध्यमितियथाश्रुतमागएवसाध्य राम०

नव्यावर्त्तकत्वस्य मूलेऽप्रदर्शनमितस्य परिग्रहः निष्कर्षमिति वदतां मतमिति शेषः पक्षे प्रकृतपक्षे इदं चाप्रकृतानुज्ञापकेऽनु
पाधावति प्रसंगवारणाय तदनुज्ञापके पर्वतत्वाद्यनुज्ञापके पर्वतत्वादेरपि स्वाभावाभाववत्त्वादाह व्याख्येति विलक्षणेति व्यावर्त्तकध
र्मदर्शनव्याप्तेत्यर्थः बोधस्यापि समूहालंबनबोधस्यापि अप्रसिद्धमिति प्रत्येकबोधत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनोभयप्र
कारकबोधत्वस्य प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः नाहार्यतेनेत्यात्प्रकारकेत्यर्थः तेन समूहालंबनमादायोक्तातिप्रसंग
निरासः धर्मितावच्छेदकेनेति न तृतीयार्थो विशिष्टांसामानाधिकरण्यरूपेण याप्यधर्मितावच्छेदकविशिष्टवृत्तित्वपागल्भ्यैमा
रात्साहृश बोधविरोधीत्यस्यानुषंगेणान्वयः तत्र विरुद्धस्यत्वे हेतुकारेति आदिना व्याप्तिसाध्यकस्य परिग्रहः अत एवासंभवइति
क्वचिदित्यादि इत्यादिरिति आदिना व्यावर्त्तकधर्मदर्शनव्याप्तत्वविरोधित्वानिर्वचनपरिग्रहः अस्मिन्नेव च यथासंभवमसिद्धेः स
त्यन्ति पक्षस्योन्नायकत्वरूपगमनापेति अस्य येत्यग्रिमेणान्वयः अस्य येति अहेतित्वघटितेति मित्यर्थः तत् तद्रूपतावच्छेदके
तत्र च प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यहेतुकस्थले च समवायसंबंधेनेति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन नाहार्याभावविवक्षायामिदं संयोगे

शे॰ नेतिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतादृशाभावविवक्षायांयोध्यंव्यतिरेकिणोधर्ममात्रस्येतिपक्षेनिष्ठेत्यादि॰ संयोगेनरूपाभावस्यकेवलान्व
यित्वादितिभावः यत्रमेयपर्व्वतेकिंचित्संबंधेनेतिकल्पेपिस्यादित्यूहनीयमित्यादि॰ अन्यत्रापिचेतीति अपिनाभिन्नसंबंधेनसाध्यसाधन
भावस्यत्वपरिग्रहः अन्यतरवदभावेति॰ अन्यतरत्वोपलक्षितवदभावेत्यर्थः तेनसंयोगेनचान्यत्वेत्याद्यव्यभिचारस्यापत्तरत्वेनान्य
तरवदभावानुत्थापकेप्यन्यकेसाध्याभावाप्रत्यापकेत्रा ईंधनादेरव्याप्तिः एवमग्रेपि॰ तदभावोन्यापकइतिपक्षेनिष्ठव्यतिरेकि
णोधर्ममात्रस्येतिशेषः उक्तापकेइतिजलत्वपृथिवीत्वादावितिशेषः प्रागुक्तरीत्येतिअन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेयत्रावच्छे
दकतासाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेनहेतुतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेनयत्किंचित्संबंधेनवातत्राद्यकल्पेविभिन्नसाध्यताव
च्छेदकसाधनतावच्छेदकताघटकसंबंधस्यलक्षणघटकविषयितयावह्नित्वज्ञानवानरूपादित्यादौविषयितयारूपत्वज्ञानाभा
वोन्यापकेतादृशज्ञानसामग्र्यादावतिप्रसंगः द्वितीयकल्पेचतत्रैवसमवायेनवह्नित्ववद्दुयभावोन्यापकेवह्न्यवयवत्वादावतिप्र एम॰
संगः तृतीयकल्पेचतदुभयस्मिन्नतिव्याप्तिरित्याखंडलार्थः वह्निव्यावर्त्तकइतिवह्निसामग्र्यादावितिशेषः तादृशप्रमाचेतिस

समूहालंबनात्मिकेत्यादि येोष्यतयान्वेति अंगगाग्राहिकतया इतरविशेष्यकसमूहालंबनव्यावृत्ततद्व्यक्तित्वेन। नचैवं तद्व्यक्तित्वेन प्रमा
व्यक्तिनिवेशने प्रमात्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यं द्व्यापत्तेः तादृशनिवेशलाभायैव प्रमात्वोपादानात् अहत्रिपक्षतावच्छेदक इति
गगनवत्समवेतत्वे इत्यादावित्यर्थः व्यभिचारोन्नायक इति आईधनाशादावितिशेषः प्रकारांतरं। प्रकारांतरंवदनोपमते। विशेषइतिइत
रविशेष्यकसमूहालंबनव्यावृत्तप्रतीतिविशेषः विशिष्यतद्व्यक्तित्वेन समूहालंबने इतरविशेष्यकसमूहालंबने। दोषः अति
प्रसंगः द्रव्यत्वाभावोन्नायक इति गुणत्वत्वादावितिशेषः तद्भ्रमं। साध्यतावच्छेदकप्रकारकभ्रममपि। अपिनापक्षतावच्छेदकसा
धनप्रकारकभ्रमपरिग्रहः अतिव्याप्तीति वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमत्वादिप्रकारकभ्रमाविषयव्याप्याद्यारोपजन्यादौ साध्यव्या
वर्तकसाध्यसामान्याद्यावत्तिव्याप्तीत्यर्थः इत्याशयेनोक्तं साधनतावच्छेदकमुपादीयत इति प्रमात्मकप्रतीतिविशेषस्यैव तद्व्य
क्तित्वेनोपादानाद्भ्रमप्रमादायतातिव्याप्तिरिति भावः संयोगेनेत्यस्य व्याप्तिभावार्थवर्णनच्छलेनाह समवायेनेति। दीधितौ सम
वायित्वादौ समवायानुयोगित्वादौ व्यभिचारोन्नायक इतिशेषः आरव्याप्यांशेत्रैव कल्पे इति द्वितीयकल्प इत्यर्थः हेतुतावच्छेदकसंयो

नधूमावयवस्यधूमानामन्यत्वेनाव्यापकत्वेवस्तुमात्राणांतिव्याप्यभावादितिभावः अतिव्याप्तिमपीति अपिनोक्ताव्याप्तिसमुच्चयः
मूलेव्यतिरेकिधर्मत्वमितिनचसर्वस्यैववह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वेनपाक्षिकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्य
तिरेकप्रतियोगित्वेनचव्यतिरेकित्वमव्यापकमितिवाच्यं तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
सतितत्संबंधावच्छिन्नप्रतिमत्त्वावच्छेदकोयोधर्मस्तद्वत्त्वंतेनसंबंधेनतद्रूपेरोपाधित्वमित्यस्यविवक्षितत्वात् संयोगादि
संबंधेनगुणत्वगुणाद्यरोभयत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितावारणायविधेयत्वं नन्वनुपाधेस्तत्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकत्वमद्रू
पावच्छिन्नहेतुकोपाधेस्तत्रहेतुत्वमितिपत्तुपक्षेतनन्तस्याथोनितत्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेसतितत्तद्रूपावच्छिन्नसा
धनाव्यापकतावच्छेदकंयद्रूपंतद्वत्त्वमित्यर्थः पक्षेनरत्वंवह्निधूमसंबंधोपाधिःस्यादितियोजना वाह्निधूमसंबंधोपाधिरित्य
स्यवह्निव्याप्यवच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकोपाधिरित्यर्थः व्याख्यायांउपाधिपदस्याप्रत्वात्इति आदिनोपाधिव्यवहारविषय
त्वपरिग्रहः नरत्वव्याप्यत्वेनवह्निव्यापकत्वाव्याप्यत्वेन घटत्वादेर्व्यभिचारादितिभावः नानुमितिप्रतिबंधकत्वेनेत्यनेनायकत्वघटि॰ राम॰

तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वे मानाभावादिति भावः ननु पर्यवसितमेत्यादेः स्वाभावसमानाधिकरणव्याप्यधर्मवत्त्वागाहित्वेन व्याप्तिज्ञानप्रतिबं
धकतया कस्यचिदनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमत आह उपाधिशरीर इति साध्यव्यभिचारित्वेनेति पूर्वोक्तरीत्या
तद्ग्रहेण निश्चयर्षकरणादिति भावः इतरथा तु तदसिद्धि स्फुटतायां तु व्यभिचारव्याप्यत्वेनेति साध्यव्यापकाभावसमानाधिकरणत्व
स्यावच्छिन्नघटितस्य व्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वादित्यर्थः तदपि निरुक्तोपाधित्वमपि व्याप्तमोपध्येकभेदानुमापकं न
त्वितिनिष्ठावव्यतिरेकित्वस्यानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः। तादृशसामान्येन पुंसकं अतो न तस्या
तिव्याप्त्यादिपरामर्षकत्वात्तु यथाप्तिः ननु यो गोत्वत्वं धूमवद्धेतौ पत्र पक्षेतरस्फुटज्ञाने न तत्रोपाधित्वमिष्टमेवेत्यत आह पर्वत
इतिनिर्धूमपर्वतस्य पक्षत्वे पक्षेतरस्य निरुक्तोपाधित्वग्रहे गत्वादिकं अलमेवेत्यत आह धूमवत्पर्वतस्येति निरुक्तेति पद्धर्माविच्छिन्नसाध
नाव्यापकत्वेन तद्धर्मस्यार्थः आदिना स्वानधिकरणसाधनाधिकरणान्यगोत्वादेः परिग्रहः अर्थ इति वह्निधूमसंबंध इत्यादि मूलस्य
त्यादिसाधनव्यापके यद्वा वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्यादेः वह्निसमारोपानित्यत्वाञ्चित्पादिना वह्निसमारोपस्यार्थः एवं साध्य

टी १८०

359

समानाधिकरणत्वरूपस्य साध्यव्यापकत्वस्य लक्षणप्रवेशो ननु वस्तुतः सत्यधिकं व्यभिचारित्वेनैव साधनप्रवेशस्य सम्यक्त्वात् तत्रा
ह तन्नेति · व्यभिचारित्वेन · साध्यव्यभिचारित्वेन · येनेति तथा च साध्यव्यभिचारित्वेन निवेशे तदनुमानवैफल्यमिति वस्तुतस्तु म
मेति भावः दीधितौ नातिप्रसंगइति लक्षणासंकेतो रप्रवेशादिति भावः व्याख्यायां तथैवः साध्यतावच्छेदकादिगर्भमेव · साध्य
मिति तथा च नोक्तातिव्याप्तिर्न वा ऽननुगमइति भावः उपदर्शितमिति तथा चास्मन्नयप्रवेशएवेति भावः केचित्तु स्यादिति नेति
मनोपन्यासस्य नेनान्वयः तन्मतम् · अन्ये त्वित्यादिनोक्तमतम् · व्यभिचारोन्नायकत्वेन हेतुव्यक्तित्वाभावं साधनाव्यापकत्वस्य प
क्षधर्मता संपादकतया उपयोगोस्त्येव यत आह सत्यामिति पक्षे उन्नायकतायामिति रामहितिपेत्याभासोक्तमनौचित्यं स्यादित्यत आह·
साध्यस्यापि पक्षस्यापि उपाधित्वादिति तथा च साध्यं च नोपाधिरिति मूलमसंगतमिति भावः सत्वात् वस्तुगत्या सत्वात् तत्प्रति
हेपक्षेति साध्यं च नोपाधिरिति मूलेनेत्यादिः तदिति उक्तोपाधित्वेत्यर्थः पक्षः साध्यव्यभिचारानुमाने पक्षः तत्र स्थापनाहे
तोः येयथ्याद्विति हेतुनिष्ठपेनैव व्याप्तिविषयतादिति भावः अभिप्रायेति तत्र साध्यव्यभिचारस्येत्यनुषज्यते · अनुमानेति · राम०

अनुमानं·अनुमितिः अतः अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसंगादिति मूलासंगतेः दूषणं· साध्यस्योपाधित्वदूषणं· ननु हेतौ साध्यस्य व्यभिचारनिर्णयितस्य साध्ये साधनाव्यापकत्वनिर्णयात्मकत्वया साध्ये साधनाव्यापकत्वसंदेहासंभवेन तत्प्रयुक्तसंदिग्धोपाधित्वासंभवेपि साध्यव्यापकतासंदेहप्रयुक्तसंदिग्धोपाधित्वे बाधकाभाव इत्यत आह साध्यस्येति व्याप्तिमत इत्यादि· स्वसाधकतायाः स्वस्य व्यापकतायाः प्रसक्तत्वादित्यतिस्त्वोक्तरीत्याऽसंभवादित्यभावः व्यभिचाराद्व्याप्यस्येति संदेह इत्यग्रिमेणान्वयः साधनाव्यापकत्वेति साध्य इत्यनुषज्यते· न व्यापकसंशयेति साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारव्यापकस्य साध्यव्यभिचारस्य तदात्मकस्य साध्ये साधनाव्यापके व्याप्यत्वव्यापकस्य साध्ये साधनाव्यापकत्वस्य संशयेत्यर्थः तेन व्याप्यसंशयेन संशयेति व्यापकसंशयेत्यर्थः तत्र· उक्तहेतुत्वे· संशयेति साधकसंशयेत्यर्थः संशयविशेष इति व्यापकसंशयविशेष इत्यर्थः तदिति व्याप्यसंशयेत्यर्थः हेतुत्वं· तत्साहचर्ये व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यं· तदिति व्याप्यसंशयेत्यर्थः कारणत्वं व्यापकसंशये व्याप्यसंशयकारणत्वं· उक्तरूपं किमित्याशंक्य न्यायमाह उक्तरूपं चात्रेति असाध्यवृत्तिर्जातिरिति अव्याप्यवृत्तिः संशयवृत्तिर्जातिरित्यर्थः

टी. १८१ 181 361

तत्रस्थाणुर्मिविषयकत्वावच्छिन्नतत्तत्कोटिविषयकत्वावच्छेदेन संशयत्वस्याज्ञानितिरिति यावत् अयमाशयः धर्मिणि पुरुषत्वं सम्भाव
यामीति प्रतीतिकाले पुरुषत्वाभावं संभावयामीति प्रतीत्यनुदयात् तत्तत्कोटिविषयकत्वविशेषावच्छिन्नजातिविशेषवत्त्वापा
त्तात् तादृशप्रतीतिविषयतायाः स्वावच्छेदकत्वेनाव्याप्यवृत्तितादृशजातिविशेषसिद्धिः एवं तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मवद्धर्मिज्ञा
नस्य कार्यतावच्छेदकमुत्कटतत्कोटिकसंशयत्वमिति कार्यतावच्छेदकतयापि तत्सिद्धिः ननु यत्र पुरुषत्वाभावसहचरितधर्मापे
क्षया अधिकधर्माः पुरुषत्वसहचरिता धर्मिणि तत्र पुरुषत्वांशे ओत्कट्यप्रयोजिकायास्तादृशधर्मिज्ञानरूपायाः सामग्र्याः सत्त्वात्
पुरुषत्वसहचरिततावद्धर्मग्रहसत्त्वेन तद्रूपेणया पुरुषत्वाभावसहचरितानामनेकधर्माणां ग्रहदशायामप्यत्र तयातद्दशायामपि पुरु
षत्वांशे उत्कटसंशयापत्तिरिति पुरुषत्वाद्यंशे उत्कटसंशयं प्रति पुरुषत्वाद्यभावसहचरितधर्मवत्ताद्धर्मिज्ञानस्य पुरुष
त्वादिसहचरितधर्मत्रयादिमद्धर्मिज्ञानविरहविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया न हेतुहेतुमद्भावो निरर्थक इति चेन्नैवं पुरुष
त्वतदभावसहचरितैकैकधर्मवत्त्वाज्ञानकाले उक्तप्रतिबन्धकासत्त्वेन पुरुषत्वाद्यंशे उत्कटकोटिकसंशयस्यापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् राम०

न्कोद्यं येऽजकरसंशयं प्रतिनन्कोटिसहचरितभूयोधर्मवद्धर्मितानस्यहेतुतायाश्चावश्यकत्वादितिज्ञानेऽप्यव्यवहितत्वानियमस्य
सिद्धेर्नसिद्धत्वाभावेऽनुरोधेनाहविषयताविशेषइति अत्राप्युक्तरीत्याशयोऽवसेयः नचनन्कोटिसहचरितभूयोधर्मवत्त्वाग्रहेऽन
धर्मिकसंशयोत्कटत्वस्यैवतात्पर्यधर्मितानकार्यतावच्छेदकत्वसंभवात्तोत्कटरूपोत्कटत्वसिद्धिसंभवइतिवाच्यं तस्यगुरुत्वेनयोत्को
त्कटत्वस्यैवतत्कार्यतावच्छेदकत्वात् अन्यकार्यतावच्छेदकतयातिरिक्तविषयतांगीकारेधूमलिंगकत्वादिविषयितायाअपिध
मपरामर्शादिकार्यतावच्छेदकतयासिद्धिप्रसंगः नचप्रयोजनविरहात्तत्रतात्सिद्धिरितिवाच्यं तुल्यकोटिकसंशयेव्यभिचारवार
णायोत्कटत्वस्यैवावश्यलिंगकानुमितौव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वादिनिवेशगौरवेणलाघवात्तत्रतात्सिद्धेरावश्यकत्वादि
तिचेन्नइष्टापत्तेः अतएवाचार्याणामुक्तलाघवमल्लिकालिंगोपहितलैंगिकविषयतानुमितावितिधेयाशयः यत्त्वेवंसति अनुमि
त्यादिजनकतावच्छेदकतयाव्यतिरिक्तविषयतासिद्धिप्रसंगः नव्यासम्प्रतिपत्तिजनकतावच्छेदककोटौव्याप्यादिविषयत्वानिवेश
प्रयुक्तलाघवसंभवादितिलाघवेनातिरिक्तविषयतासिद्धस्वीकारोऽसंगतइतिनवीनानामुद्भावनंतदभिप्रायानवगमात्से

मंजस तथाहि मन्मानरासिद्धस्य कार्यतावछेदकत्वादिकल्पनमेव कार्यतावछेदकत्वादिना सिद्धिरनुपपन्ते एवं चोत्कटत्वस्य पुरुष
त्वं संभावयामि न पुरुषत्वाभावमिति प्रतीतिसिद्धतया लाघवेन तादृशधर्मज्ञानकार्यतावछेदकत्वादिना सिद्धिरनुपपन्ते एवं
चोत्कटत्वस्य पुरुषत्वं संभावयामि न पुरुषत्वाभावमिति प्रतीतिसिद्धतया लाघवेन तादृशधर्मज्ञानकार्यतावछेदकत्वकल्पने न
कार्यतावछेदकतया सिद्धिस्तु यदा एवं लिंगोपहितत्वे गौकविषयतया लिंगविशिष्टपक्षकानुमितत्वं नुभवसिद्धतया लाघवेन
न स्वाधूमपरामर्षादिजन्यतावछेदकत्वकल्पनया कार्यतावछेदकतया सिद्धिर्वैशिष्ट्यानां एवं धूमलिंगकत्वादेरपि धूमेन वह्निम
नुमिनोमीति लोकेन त्वादिप्रतीतिसिद्धतया लाघवेन धूमपरामर्षादिजन्यतावछेदकत्वकल्पनेन कार्यतावछेदकतया सिद्धिस्तु
व्याप्तानुमितिजनकतावछेदकतयाभिमतायास्तत्वाप्याविषयत्वादिति क्रांविषयतायामानोंतरासिद्धतया जनकतावछेदक
त्वकल्पनाऽसंभवेन कथं लाघवेन जनकतावछेदकतया तत्सिद्धिः न च परामर्षमात्रासिद्धत्वं न त्वेवातिरिक्तविषयतायाजनकता
वछेदकतया सिद्धिर्दुर्घरितिवाच्यं दृष्टापत्तेः अत एव रक्तदंडवत्त्वेन पुरुषं जानामीति प्रतीतिसिद्धया विशिष्टवैशिष्ट्यविषयता राम०

याविषयोगितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदकत्वकल्पनं लाघवांशे निश्चयत्वाद्यनिवेशप्रयुक्तलाघवेन तस्या अनुमि
तिजनकतावच्छेदकत्वकल्पनं च सुवचमिति ताद्दशज्ञानजन्यतावच्छेदकतया ताद्दशविषयतासिद्धिः सर्वेषामभिमता विशिष्टवैशि
ष्ट्यावगाहिपरामर्शस्यैवानुमितिजनकतावादिनामनुमितिजनकतावच्छेदकतया ताद्दशविषयतासिद्धिरभिमता संगच्छते अ
न एव सुरभिचंदनमित्यादौ सौरभांशे न पूर्वमणिमते प्रतीतिसिद्धायाः लौकिकविषयतायाः प्रत्यक्षप्रतीतिविषयजन्यतायां च हेतुसंयो
गादिजन्यतायां चावच्छेदकत्वंकल्पने इन्द्रियजन्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिर्न तु आहत्यैव लाघवेन जन्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरि
त्यादिकमप्यन्यदप्यूहनीयमिति दिक्. तात्पर्यग्राहकमिति न्यायवाक्यस्य विमृद्दस्यलक्षणाया व्याप्यसंशयहेतुत्वमप्येतत्सूत्रप्र
तिपाद्यमिति न तद्विरोध इति भावः नस्यैव· वकारस्यैव· न तदर्थकत्वेनेति व्याप्यसंशयहेतुत्वार्थकत्वे इत्यर्थः प्रसंगात्तत्संख्यावच्छेद
स्यार्थ इति विप्रतिपत्तेरित्यादि· अत्र एकधर्मिणि विरुद्धकोटिद्वयमति पत्तिजनकवाक्यद्वयं शब्दो नित्यो न वेत्यादिरूपं न तु ताद्दश
वाक्ययोर्मिथो विरोधेन शाब्दबोधानुपधायकयोर्धर्मिकोटिद्वयोपस्थितिद्वारा मानससंशयजनकत्वं ताद्दशवाक्यज्ञानस्य तत्र

टी०

183 धर्मिकतत्तत्कोटिकसंशये तत्तद्धर्मितत्तत्कोटिवाचकपदज्ञानत्वेन हेतुताद्रूपावच्छिन्नजन्यत्वेऽपि न शाब्दत्वापत्तिः विरोधिकोटिगोचरशा
ब्दसामग्र्यभावादिघटितशाब्दसामग्रीजन्यत्वात् तज्जन्यत्वस्यैव शाब्दत्वप्रयोजकत्वात् एवं च पंचम्यर्थः प्रयोज्यत्वमिति संप्रदायः
यत्तु तत्तत्कोटिप्रत्यक्षे तुल्यबलायास्तद्विपरीतकोटिप्रत्यक्षसामग्र्याः स्वतन्त्रशाब्दबोधे विपरीतकोटिशाब्दसामग्र्या अपि प्रतिबंध
कत्वे मानाभावात् तत्र संशयात्मक एव शाब्दबोधः एवं च पंचम्या योजितत्वपक्षे वेति नव्यमतानुसारिभिरुक्तं तदसत् नियतत्वनियतत्वाभाव
प्रकारताया निरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नविशेष्यकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति सामग्र्यां तत्र कल्पने गौरवात् न तूभयप्रकारतानिरूपितैकविशे
ष्यताकत्वरूपवैशिष्ट्येन तत्तदभावयोः यत्नेनैकशाब्दसामग्रीभ्यां प्रयोज्यमात्रसामान्ये नोपपद्यते विशिष्य तूपपत्तिसमुच्चयज
नकसामग्रीभ्यामपि संशयजननापत्तेः न च कोट्योर्विरोधज्ञानसहकृतमेव विशिष्टज्ञानसामग्रीद्वयं संशयत्वावच्छिन्नं जनय
तीति वाच्यं विरोधज्ञानस्य संशयहेतुत्वे मानाभावात् न च समुच्चयोत्पत्तिकाले संशयानुत्पत्तिरेव तत्र मानमिति वाच्यं अप्रा
माण्यज्ञानास्कन्दितत्वज्ञानस्य संशयप्रतिबंधकत्वेनैव तदुपपत्तेः संशयपूर्वं नियमेन विरोधज्ञानकल्पने मानापेक्ष्यात् प्रतिबंधकत्वस्यैवौचित्यात् राम०

न किंच संशयात्मकशाब्दबोधस्वीकारे विप्रतिपत्तिस्थले ऽप्रामाण्यः संशयात्मकशाब्दे ऽसौ मध्यस्थस्य मुख्यस्थले सत्त्वेन तद्वारणा
य संशयात्मकशाब्दबोधे वा परं तन्त्रविरोधित्वान्न स्यात् निश्चयपरार्थान्वितत्वापरार्थविरोधान्वितत्वनञ्पदार्थनिष्ठान्योन्याभावप्रयोगा
नरवाक्यार्थत्वान्नस्य च कारणान्तरकल्पने गौरवापत्तेरिति दिक् उपलब्धिरिति निश्चय इत्यर्थः एवमग्रेऽप्युपलब्धिशब्दस्य सर्वत्र
निश्चयपरः अत्र विशेष्यरूपाधिकरणोक्तिर्न प्रमेय इत्याशयेनाह यत्रेति अनुपलब्धिशब्दात्केवलाभावोपलब्धिलाभ इत्य
न आह कार्य इति योग्यानुपलब्धेरभावोपलम्भहेतुत्वादिति भावः नयोः नञोरिति निश्चयत इत्यभाववन्निश्चयविशेष्ययोः सपक्षविप
क्षयोरिति यावत् अभावनिश्चयस्य तद्विघटनाभावस्सत्त्वं यस्य सः अपायसत्त्वनिधर्मि इत्यर्थ इत्याशयेनाह सपक्षविपक्षेत्या
दि नन्वापेक्ष्य इति तत्सहकारिक इत्यर्थः कारणं संशयकारणं लक्षणं संशयलक्षणं एकधर्मिकेति एकधर्मिकविरुद्धोभयविष
यकत्वमित्यर्थः अत्र विभिन्नधर्मिकज्ञाने ऽतिप्रसंगवारणायैकधर्मिकेति एकविशेष्यकेत्यर्थः अयैवमपि भिन्नरूपेणैकविशे
ष्यकत्वेनातिप्रसंग एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिवेशेऽपि भिन्नरूपेणैकविशेष्यतावच्छेदककत्वेनातिप्रसंगः एकरूपावच्छि

दी॰

त्वविशिष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेशे च भिन्नरूपेणाविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकमवगाहमानज्ञानेनेति प्रसंगः निरवच्छिन्नविशेष्य
तावच्छेदकताकसंशयासंग्रहश्चेति चेन्न एकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यताकत्वस्य विभिन्नावच्छेदकताकाप्रविशेष्यताक
त्वस्य वा निवेशेनादोषात् समुच्चयेति प्रसंगवारणाय विरुद्धेति प्रमेति प्रसंगवारणायोभयेति यद्यप्यत्र वास्तवविरोधनिवेशे
समुच्चयेति प्रसंगनाद्वस्य विरोधविषयतानिवेशे च विरोधाविषयकसंशयासंग्रहस्तथापि सर्वत्र संशये ननन्तसंसर्गतया वि
रोधविषयकस्योपगमेन विरोधविषयतापराएव निवेशः वस्तुतस्तु उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताकत्वं समुदितत्वं ह्रस्वा
र्थः समुच्चये चोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताद्वयोपगमान्नातिप्रसंगः न च समुच्चये एकाविशेष्यतासंशये च विशेष्यताद्व
यमित्येवाङ्गीकृतेन स्यादिति वाच्यं मतेकनिरूपितपविशेष्यताभ्यामेवसमुच्चयविशेष्यतोपपत्तावतिरिक्तविशेष्यतोपगमे गौरवापत्ते
रित्येव सारं अधिकमस्मत्कृतभवानन्दीप्रकाशादावनुसंधेयं संभवादिति व्यभिचारवारणायेति शेषः अथ वह्नितो भिन्नत्वमिति सा
मानाधिकरण्यविशिष्टमिति शेषः ननु लिंगो यद्वितत्वे लिंगीकमानवादिमते लिंगस्यानुमितानाविव साधारणधर्मदर्शिनां संशये धर्मि राम॰

तावच्छेदकतयाभानेनैवाव्यभिचारवारणासंभवेगुरुतरमप्यवच्छिन्नान्तरत्वं कार्य्यं तावच्छेदककोटौ न निवेशनीयमत आह साध्या
रणधर्मस्येति स्वरूपसदिति ताद्दशनिश्चयानुपस्थितावपि संशयोत्पादादिति भावः यथाश्रुतमेवेति एवकारेण सत्त्वेऽप
त्यग्रहणपरत्वस्फुरणस्य चकारः नुक्तसमुच्चायकत्वस्य च व्यवच्छेदः ननु कोटिद्वयसहचरितत्वस्य तद्द्वभावोभयसहचरितत्व
रूपतयानन्यसहचरितत्वे सति तदभावसहचरितत्वरूपतया वा एकत्वस्यार्थत उपयोगस्याविरुपकत्वमत आह तत्कोटिसहचरि
तेति तथा चाघउभयत्व यदेशो गौरवात् द्वितीये विनिगमनाविरहेण कारणतानाद्वयस्यावश्यकत्वे ऽवच्छेदकगौरवेणानोकरूप
णकारणतात् किं तु नन्नतत्संशयेन तन्न ...हचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन तदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन च तत्तत्कोटिसहच
रितधर्मधीः पृथगेव तद्विशेषकारणतान्तद्वयमिति भावः नन्वेवमप्येकेनैव संबंधेन कोटिद्वयसाहचर्य्यं घटकव्यक्तिस्थापेक्षत्तानां
पंव्याप्यासंशयसंग्रह इत्यत आह द्वद्वमुपलक्षणमिति लिंगसंदेहस्य व्याप्यासंदेहस्य कत्य मितिव्याप्यसंशयस्य व्याप्तिघटक
तया लिंगे लैंगिकसाहचर्यप्रकारकत्वेपि लिंगाभावे लैंगिकाभावसाहचर्यप्रकारकत्वादिति भावः तत्र साधारणधर्मवत्ताज्ञाने

साध्याभावसहचरितलिंगाभावमितितथाचयद्व्यापकसंशयोत्पद्यतेतद्व्याप्यसंशयेलिंगाभावज्ञानेनस्यतत्स्यतद्दृ
न्तिलैंगिकाभावसाहचर्यस्यलिंगाभावांशेप्रकारत्वमपिफलबलात्कल्पनेयत्रयत्कथंचित्तादृशसाहचर्यग्रहस्तत्रव्याप
कसंशयएवनजायतइतिभावः इत्याकारकसंशयेतिइत्याकारककोटिद्वयसाहचर्यप्रकारकसंशयेत्यर्थः संशयानन्त
रंतादृशसाहचर्यप्रकारकसंशयात् ननुकेवलतादृशसंशयाद्बुद्धिसंशयस्यानुभवसिद्धत्वविवादइत्यतआह अनुभवत्व
व्याप्यत्वेनेत्यनुगतत्वेनव्याप्यसत्ताकत्वंव्याप्यत्वेनव्यापकाभावसत्ताकसंशयापत्तिरुक्तेति[illegible]रीत्यैकसंबंधेनकोटि
द्वयसाहचर्यस्यविवक्षणासंभवादितिभावः संयोगसंबंधावच्छिन्नेतिइदमुपलक्षणांविशेषणतानियताविशेषणावच्छिन्नमपि
बोध्यं संयोगसंबंधेनेतिइदमप्युपलक्षणंविशेषणतानियतविशेषणतात्वपिद्रष्टव्यं ननुसंयोगविशेषणतान्यतरसंबंधेन
लिंगतदभावोभयवत्त्वासंभवत्वेनतआह असाधारणस्यैवइतियत्संबंधेतियद्रूपावच्छिन्नयत्संबंधेनत्यर्थः साह
चर्यमितिगृह्यतइतिशेषः तेनसंबंधेनतद्रूपावच्छिन्नतत्संबंधेन संबंधद्वयस्यान्यतरत्वेनचनसंबंधत्वंनवाप्रतियोगि राण॰

नावच्छेदकत्वमिति ग्रहोभिसंधिः अन्यथा असाधारणघटत्वकाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधप्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नप्रतियोगीधर्मिविच्छिन्नतावच्छेदकसंबंधयोरैक्याविरहरोः एकविशिष्टाधारत्वमिति तथाच विशिष्टस्यानतिरि
क्ततया न संयोगादिसंबंधेन लिंगतदभावोभयवत्ताज्ञानासंभवइतिभावः । अभिसंधिमुद्घाटयति तस्मादिति संशयवि
षयत्वइति प्रत्ययादिवचनं अत्रेवच्छेदः ताद्रशेति धर्मिणि धूमतदभावयोः संशयविषयतावच्छेदकेत्यर्थः अन्यतरसंबं
धेनेति तृतीयार्थः वच्छिन्नत्वं प्रतियोगितान्वितं एवंच संयोगविशेषणतया धर्मिणि धूमतदभावसंशयविषयता
वच्छेदकत्वमप्यन्यतरत्वेनैवोपयुज्यते इति ध्येयं साहचर्यग्रहात् साहचर्यग्रहसंभवात् कथंचिदिति विभिन्नसंबंधद्वयेनो
भयवत्त्वप्रतीत्योभयाभाववत्ताप्रतीत्या एवं संबंधद्वयस्यान्यतरत्वेन संबंधत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य चानापत्त्योपगमा
दितिभावः इत्याकारकज्ञानाभावेपि लिंगतदभावोभयाभावेकोटिद्वयसाहचर्यप्रकारकज्ञानाभावेपि ननु ताद्रशसाहच
र्यग्रहोद्बुद्धसंस्कारस्यैवापेक्षितत्वेन तत्प्रकारकज्ञानाभावेपि ताद्रशसंस्कारसत्त्वेनोक्तसंशयाद्युत्पत्तिसंशयानुपपत्तिरत आह

टी॰ १८६

371

186

अन्यतरसंबंधेनेतिसंबंधद्वयेनोभयवत्वप्रतीतेरन्यथाभावप्रतीतेश्चाविचारप्रसक्तेरन्यतरत्वेनसंबंधत्वप्रतियोगितावच्छेदक
त्वयोरसिद्धेरितिभावः असंभवादितितथाचसंस्कारेपिनसंभवतीतिभावः ननुप्रमस्यैवमेवोक्तज्ञानमात्रस्तामतआह प्र
मस्यैवेति अप्रसिद्धत्वादितादृशज्ञाने ज्ञानाभिज्ञज्ञानेनायोग्यत्वं अपिनाप्रमात्मकताद्दशज्ञानपरिग्रहः उपाधेःसा
धनाव्यापकत्वस्यसंदेहेपितस्यसाध्यव्यापकत्वव्यभिचारसंदेहानात्मकतयातस्मात्साध्यव्यभिचारसंदेहोहेतावितिमुक्तिरसं
गताइत्यतआहउपाधाविति तस्यसाधननिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य तथाचोपाधौयत्रसाधनाव्यापकत्वस्यैवसंदेहस्त
त्रोपाधित्वविशिष्टसाध्यव्यापकत्वस्यविशेषणतावच्छेदकस्यनिश्चयात्साधनंसाध्यव्यभिचारव्याप्यसाध्यव्यापकोपाधि
व्यभिचारित्ववेतिसंशयस्ततःसाधनंसाध्यव्यभिचारिनवेतिसंशयइतिभावः साधनाव्यापकत्वव्याप्यत्वस्यसंदेहात्कथंसाध
नाव्यापकत्वसंदेहोतआहसाधनाव्यापकेतितथाचयत्रसाध्यव्यापकत्वस्यैवसंशयस्तत्रसाधनाव्यापकत्वस्यविशेषणता
वच्छेदकस्यनिश्चयात्साध्यंसाधनाव्यापकत्वव्याप्यसाधनाव्यापकोपाधिव्याप्यत्ववन्नवेतिसंशयस्ततःसाध्यंसाधना राम॰

372

व्यापकं तच्चेति संशय इति भावः साध्यव्यापकत्वसंदेहस्य साध्ये साधनाव्यापकत्वसंदेहोपव्यापकत्वे पि न साध्याव्यभिचारसंशया
व्यापकत्वमत आह साधन इति संशयः विशेष्ये विशेषणतामितिन्यायेन संशयः विशेषणतासंशयस्य विशिष्टसंशयहेतुत्वा
दिति भावः प्रथमप्रकारस्य साधनाव्यापकत्वसंदेह इत्यादिनोक्तस्य असंभवादित्यग्रिमेणान्वयः द्वितीयप्रकारस्य च सा
ध्यव्यापकत्वसंदेहे त्वित्यादिनोक्तस्य असंभवादिति प्रथमे साध्यव्यापकत्वनिर्णयस्य द्वितीये च साधनाव्यापकत्वनिर्णय
स्यापेक्षितत्वादिति भावः अत्रेति इत्यादिस्वरस इत्यग्रिमेणान्वयः असंभवादित्यन्ते किं तु प्रतियोगितायां प्रकारतया निवेशे तु सा
ध्यव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिततत्तदुपाधितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं वाच्यमिति शेषः आर्द्रेन्ध
नप्रभृतिरुपाधौ साध्यव्यापकत्वसंदेहस्योपाधितावच्छेदके साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वसंदेहे पर्यवसानादिति भावः तद्वृत्तित्वा
र्द्रेन्धनत्वं वह्नेरित्यर्थः कथमिति उक्तनिर्णयस्य संदेहप्रतिबंधकत्वादिति भावः व्यापकतावच्छेदके ति व्यापकतावच्छेदकत्वोपल
क्षितेत्यर्थः इष्टतां तरमाह आर्द्रेति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितार्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वादिरूपेणेत्यर्थः

रा० १८७

373

र्थानस्य चाभावादिति । हृस्वत्वस्याभावात्प्रत्यर्थः ननु विशिष्टोपाधितावच्छेदकावगाह्युपाधितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशया
संभवेपि व्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणानवगाहि संशये बाधकाभावद्यत आह किं चेति संशयाधायकत्वं साध्यव्यापकत्वसंशये
निरुक्तसाध्यव्यापकव्यभिचारसंशयाधायकत्वं कोप्यप्रसिद्धेरिति साध्यव्यापकस्य प्रमेयत्वादेः सर्वत्र सत्वादिति भावः धूमव्या
पकेतिधूमव्यापकतावच्छेदके सत्यर्थः असंभवादिति न यावत्पर्वते किं हूयमानत्वमनुवर्तत एवेति भावः ननु स्वरूपेण तदुपाधितावच्छेद
कावगाहि निरुक्तसंशयासंभवेपि यत्किंचिद्रूपेणानवगाहि संशये बाधकाभावे इत्यत आह आर्द्रेन्धनत्वाद्यनुविशिष्टव्यापारादिः अप्र
योजकइति विशिष्टसंदेहे विशेषणसंदेहस्य समानविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदेनैवप्रयोजकत्वादिति भावः इत्यादीति अत्रादिना
पक्षोयाधौ साध्यव्यापकत्वसंदेहकाले केवलान्वयिन्येवान्यत्र साध्यव्यापकत्वनिश्चयस्तत्र साध्यव्यापकीभावाभाववत्त्वनिश्चयात्स्व
धनं साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तित्वेति संशयासंभवस्तस्य परिग्रहः इत्थमेव चेत्याद्युक्तं परिहरति उभयत्रेति दलद्वयस्यार्थः तस्य
व्रउपाधिव्यभिचारस्य यसंदेहहेतुत्वे किंचिदिश्यमानन्वयः न यावद्दलद्वयस्यैवेध्मोवान्यव्याप्यो न वा पर्वतो धूमवान्नवेति रा॰

संशयात्पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयवदुपाधिव्यभिचारः साध्यव्यभिचारव्याप्योनवा साधनमुपाधिव्यभिचारवन्नवेति संशया
त्साधनं साध्यव्यभिचारि नवेति संशय उपपादनीय इति भावः उक्तस्थले प्रकारांतरेण साध्यव्यभिचारसंशयमुपपादयति व्या
प्यत्वसंदेहविषयस्येति व्याप्यत्वसंदेहविषयतापन्नस्येत्यर्थः उपाधिव्यभिचारस्येति शेषः संदेहकोटिमावच्छेदकांशे साध्य
व्यभिचारव्याप्यत्वांशे संदेहात् साधनः साध्यव्यभिचारव्याप्यवन्नवेति सामान्यतः संशयात् कथंचिदिति व्याप्यत्वांशे संश
यात्मकस्यापि व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वांगीकारादिति भावः व्यभिचारेति साध्यव्यभिचारेत्यर्थः श्यामत्वोपाधिरिति
नच साध्यस्यानुपाधितया कथमेतदिति वाच्यं तद्रूपावच्छिन्नसाध्यमेतद्रूपावच्छिन्नस्यानुपाधित्वेनाशयात् कथमिति साध्यव्या
प्यहेत्वव्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वसाधनादिति भावः सद्धेतुत्वाग्रह इति अनुकूलतर्कानवतारे रोग्यादिमत्त्वे साध्यव्यापकतासं
देहे साध्यव्यापकतासंदेहेपि सोपाधिना साधनाव्यापकत्वसंदेहसमुच्चयः व्याख्यायां नवीनमतेपीति तन्मते ज्ञापयानं सद्धेतुमि
नि विरोधितस्यैव हेत्वाभासत्वेन न स्वहेत्वाभासत्वाभावात् सद्धेतुसाधारणेन साधकतासाधकत्वासंभवादिति भावः स्वस्यापि·

टी.

प्रतिबन्धिनोऽपि । आद्यस्य व्याप्तिग्रहस्य व्याख्यामाह साध्यव्यापकत्वेन निश्चितेत्यादि । द्वितीयस्य व्याख्यामाह पक्षेतरेत्यादि । पक्षधर्मत्वेन नि
श्चितपक्षधर्मत्वेनेत्यादीत्यर्थः । यो न स्वरूपतो नापि व्याप्तिविरहरूपतया साध्यादिनेत्यादि । ननु व्याप्यत्वासिद्धं न भवितुमर्हत्युपाधिमतो व्याप्य
त्वाज्ञानद्वारा दूषकत्वमित्यर्थः । किं तु यथा व्याप्यत्वेन यो न ज्ञातः प्रसक्तिरेव नास्तीति कथं तत्परिहाराय यावत्तारतम्यमिति मतेऽप्युपाधेर्व्या
प्यत्वासिद्धत्वे यथाश्रुतार्थे नित्यव्याप्तिविरहेण न भव इत्यर्थ इत्यर्थः । इदमुक्तमिति तथा च यथाश्रुतार्थमादाय प्रसक्तयो न स्वतः
परिहाराय यत्नारम्भणीये प्रयोजनमिति भावः । सोपाधित्वज्ञानस्येति सोपाधिकत्वज्ञानस्येत्यर्थः । इत्यादिनेति मूलेनेति शेषः । तत्र सो
पाधिकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे दूषणाशानमिति भिन्नधर्मितया व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्य तत्प्रज्ञानप्रतिबन्धकत्वासंभवस्वरूप
दूषणाश्रयमित्यर्थः । असंगतमिति अनुकूलतासंभवादिति भावः । तदभिप्रायेणोक्त । सोपाधिकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेणोक्तं । न
न्वेनोपाधिकत्वज्ञानशङ्कायां कथमोपाधिकत्वज्ञानाभावलाभ इत्यत आह तथापीति असंभवादिति सोपाधिकत्वज्ञानाभावस्यानि
त्यत्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वासंभवादित्याशयः । इत्यस्यासंगतिरिति पूर्वपक्षे कारणज्ञानविघटकतयैव प्रतिबन्धकत्वोक्तावस्त्वनः प्रतिबन्ध राम०

कत्वस्यानुकूलत्वेनानुकूलोपाद्यसंभवापत्तेरित्याशयः अर्थमाहेति व्याप्यत्वासिद्धिरूपे हेत्वाभासे उपाधेर्व्याप्याद्यभावानात्मकत्वेनोत
र्भावासंभवादितिभावः अंतर्भावासंभवादिति उपाधेर्व्याप्तिज्ञानाभावस्वरूपत्वाभावादितिभावः एकत्रेति साध्यव्यापके साधना
व्यापकत्वेत्यर्थः दूषणांतरमेव नत्वमस्येत्यादिमूलतात्पर्यविषयीभूतेन विरोधविषयकत्वरूपदूषणेनैव अन्यस्यापि साधने
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वस्यापि पुनराशंकनमिति न चेत्यादिना साधने साध्यव्यापकाव्याप्यत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने प्रतिबंधकत्वाशंक
नमित्यर्थः नन्वेकेति पुनराशंकेत्यर्थः भिन्नधर्मिकत्वमेवेति एवकारेणाविरोधविषयकत्वव्यवच्छेदः तदेवाभिन्नधर्मिकत्वमेवव्य
भिचारः स्यादिति साध्यव्याप्यं यत्साध्यमूतद्व्याप्तित्वद्व्यभिचारित्वस्य साध्यादैशिकत्वेन तत्र साध्याव्यापकत्वस्य साध्यव्यभिचारित्वाभा
वेन व्यभिचार इति भावः निर्धारणमिति सर्वंवाक्यं सावधारणमिति न्यायसिद्धं निर्धारणमित्यर्थः पौनरुक्त्यमिति नेनापि साध्यव्यभि
व्यभिचारज्ञानद्वारैव दूषकत्वस्योपपादनादितिभावः उभयनिर्णयात् साध्योपाधिव्यभिचारनिर्णयात् ग्रंथ इति सप्तम्यर्थः प्र
तिपाद्यत्वमनुमानान्वितं प्रतियोगित्वस्यापि तद्रूपव्यभिचारस्यापि तत्प्रतिबंधकत्वेनेतादृशव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वेत्यर्थः

आहवस्तुतोमयुख्यानांसन्तमाह॥ धूमत्वमित्यादि॥ अत्रव्याप्तेः साध्यतावच्छेदकेनाद्रधनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भतयासाध्ये
नाद्रधनाभावप्रतियोगित्वंविहायसाध्यतावच्छेदकेनाद्रधनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंसाधितं॥ मितिभावः॥ व्यभिचारात्प्रनुमान
इतिमेयावंवाह्निव्यभिचारिवाह्निसामग्रीव्यभिचारित्वादित्याद्याकारकइत्यर्थः॥ आद्येतिनचसाधनेत्यादिग्रंथमध्येत्वेवतत्स्वावार्थमा
हेत्यर्थः॥ अतएवव्याप्तिघटितहेतुत्वयनेपिसाधनाभाववद्वृत्तित्वोपाधित्वस्याभिप्रेतत्वादेव॥ गगनादेरपीति॥ अत्रत्वगगनादेरित्यादि
नेतिशेषः॥ दूषणं॥ साध्याव्यापकत्वं॥ वह्न्यादीतिअत्रयथासाध्यव्यभिचाररूपसाध्यस्यगगनादावसत्वेनसाध्याव्यापकत्वंवह्न्यादा
मसंगतंस्यादितिभावः॥ अस्यैवसाधनाभाववद्वृत्तित्वस्यैव॥ तत्साधनेति आर्द्रेंधनव्यभिचाररूपसाधनेनेत्यर्थः॥ तथाविधेतिसाध
नाभावद्वृत्तित्वरूपेणेत्यर्थः॥ तस्य॥ आर्द्रेंधनादेः॥ तत्रापि॥ व्याप्यत्वसाभावद्वृत्तित्वस्यैव॥ तत्साधनेति) साधनेपिसत्वेपीतिसंयोग
इत्यादि॥ साधनव्यापकत्वासंभवादितिसंयोगएवमत्रसत्वेनव्यभिचारादितिभावः॥ यद्यपीतितिपूर्वपक्षेप्रोक्तोपाधेःसत्प्रतिपक्षोत्था
पकतयादूषकत्वेसत्प्रतिपक्षेनुत्थापनापत्तिरूपदोषस्यनिराकरणार्थमपीत्यर्थः॥ व्यभिचारोन्नायकत्वेनेतिसावधारणंतत्॥ उन्न रामः

दोषनिराकरणं· ननु संदिग्धोपाधिनोक्तरीत्या व्याप्तिपक्षविच्छेदसंभवापाधौ भवेन्नाम किं मेनेत्यसंगतमत आहतथा चेति संदेह
नाधीनेति अनयोरेकतरमित्यादिरीत्येति भावः सत्प्रतिपक्षेति उक्तरीत्येत्यादिः अस्तु सत्त्वेनेति उपाधिसंशयाधीनव्यभिचा
रसंशये विप्रतिपत्तिहेतुसंदेहनाधीनव्यभिचारसंशयानवकाशादिति भावः हृदयगतत्वाभावात् हृदयतात्त्वाभावेनैव फलात्· अनुमि
तिप्रतिबंधेनैवानितरभावव्याप्यत्वमात्रज्ञानमुद्रयेत्यादि· एवकारेणोक्तरीत्या व्यभिचारसंशयपरिहारस्य व्यवच्छेदः सत्प्रतिपक्ष
विच्छेद इति· साक्षादनुमितिप्रतिबंधेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्याहेतुसमत्वादिति शेषः तथा च सत्प्रतिपक्षविच्छेदरूपं संदिग्धो
पाधिफलाभावेन संदिग्धोपाधेर्वैफल्यं तदवस्थमेवेति भावः आहेति संदिग्धोपाधिवैफल्यनिरासार्थमाह इत्यर्थः तदस्फुटो-
व्यभिचारास्फूर्तेरिति तः· निरुक्तव्याप्त्यादिस्फूर्तिः नस्यादित्यत्रेष्टापत्तेः संभवादाह एवमिति समानेति इदं च सामग्रीविशेषणं-
समानत्वं च प्रत्यक्षेन साध्यानुमापकहेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्ज्ञानजनकसामग्र्या समानकालीनत्वं· पक्षधर्मताज्ञापकेति पक्षध
र्मतयाज्ञापकेत्यर्थः प्रतिपक्षपरामर्शेति· प्रतिपक्षव्याप्तिसाध्यानुमितिजनकप्रत्यक्षसाध्यहेतुपरामर्शेत्यर्थः एवमग्रेपि· तदुक्ता

पकत्वे सत्प्रतिपक्षस्य बाधस्य चोन्नायकत्वं तदुन्नयनात् उक्ताप्यतरोन्नयनात् उपजीव्यतापरत्वमसहमानस्त्वाह यद्वास्तीति निरू
प्यपक्षसंभवादिति उक्तोपाधिव्यतिरेकस्यासाधारण्येपि पक्षे साध्याभावासाधकतया न तु पाधिना सत्प्रतिपक्षोन्नयनासंभवेपि धूमो
वह्निव्यभिचारी पर्वतेतरत्वव्यभिचारित्वात् द्रव्यत्ववदिति रीत्या न व्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारसाधने साधारण्यानवकाशे
न व्यभिचारोन्नयनसंभवादितिभावः तस्य असाधारण्यविपर्ययस्य तत्रापि तस्य ह्युपयन्तावीजत्वेपि न दोषाभासत्वं असाधा
रणविपर्ययस्याभासत्वे सत्प्रतिपक्षेति असाधारणस्यानुपपत्ते शाकपाकजत्वादेः सश्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ व्याप्यकपा
कजत्वादेर्निरुक्तरूप सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्यापि शाकत्वप्रतिपक्षोन्नयनोपयिकरूपमादायाभासतायामिष्टापत्तेः जत्वादेः
स्यादिति निरुक्तप्रमाणाभासत्वादितिभावः तदुन्नयनोपायिकामिति तथा च सश्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादेर्नि
रुक्तरूपसत्वे न तस्याभासत्वमितिभावः मैत्रैव मथिताकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ तस्याभासत्वापत्तिर्दुर्वारा तत्र तस्य निरु
क्तरूपवत्वाभावादिति वाच्यं सत्वं सत्प्रतिपक्षोन्नयनोपयिकरूपमादायाभासतायामिष्टापत्तेः तत्र तस्य व्यभिचारोन्नायकतया राम०

दूषकत्वेन तदुन्नयनौपयिकरूपवैकल्याभावेनाभासत्वविरहात् उपाधित्वं सुघटं यद्वहत्वाद्विति · एवं तोधूमवान्वह्नेरित्याद्यावार्द्रेंध
नाद्यावित्यर्थः एतत् इति प्रतीयते हेत्वाश्रयनौपयिकानि तत्र रूपभूयस्त्वमित्यर्थः अस्तीति सत्यं तद्विरहादिति भावः तस्यापि पक्षेतर
त्वमुपाधेरपि · एतदिति निरुक्तप्रमाणाप्रसूत्येत्यर्थः अभिहितं · यदभिहितं विशेषणं तद्विशेष्यं · अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरपि सा
मानाधिकरण्यावगाहित्वादाहतन्मात्रेणेति संभवादिति पृथिवीत्वादिना पृथिवीतरभेदादेरनुमितिदर्शनादिति भावः नाभास
त्वइति पूर्वसाधनेव्याप्तिः ग्राहकतर्कावतरणानुकूलतर्कसत्वे प्रतिहेतौ पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य वक्ष्यमाणोपाधित्वादिति भावः तत्र
प्रयोजकं · विशेषणनिषेधेति पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वस्याभासताप्रयोजकत्वनिषेधेत्यर्थः शेषेति पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वस्योपाधि
त्वेनुपाधित्वेवाप्रयोजकत्वेत्यर्थः वह्निमेतीति वह्निनेत्यादिनेत्यर्थः इंधनोप्रतिहेतौ धूमाभावसाधके आर्द्रेन्धनाभावस्येति
पूर्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वप्रसंगादिति धूमाभावरूपसाध्याव्यापकत्वेन तस्यानुपाधितया इष्टापत्तेरसंभवादिति भावः प्रतिहे
तौ · धूमसाधके · आर्द्रेंधनस्येति प्रसिद्धोपाधेरित्यादि · प्रसंगादिति तस्योपाधितायामविवादेनेष्टापत्तेरसंभवादिति भावः केवला

टी. १६१

381

१५१

न्यपि निपूर्वहेतौ पूर्वसाधनव्यतिरेकस्याप्रसिद्ध्याप्रतिहेतुत्वपाधित्वेनोद्भावना संभवात्प्रसत्प्रतिपक्षमात्रो छेदइत्यत आह व्यतिरेकि
रागइत्ति नोउपाधित्वसंभवात् उपाधित्वेनोद्भावनसंभवात्तनोपाधिः नोपाधित्वेनोद्भावनसंभावनायोग्यः साध्याव्यापकत्वात् धूमा
भावरूपसाध्याव्यापकत्वात् पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य वस्तुगत्यासाध्याव्यापकत्वेन तु हेवाधकाभावइत्यत आह उक्तक्रमेणोति धू
माभाववत्त्वयोगोलके वह्न्यभावस्यासत्वात्प्रसिद्धेरित्यर्थः व्यापकताहेतोः धूमसाधकत्वेनाभिमतवह्निरूपहेतोः धूमाभाववती
भिवस्तुगत्येति शेषः उक्तरूपेति धूमाभाववति वह्न्यग्रहरूपेत्यर्थः एतत्स्य विशेषाग्रहे करशोविशेषग्रहेश्च अन्वयः विशेषाग्रहे
तिव्यभिचाराग्रहेत्यर्थः दशायामेवेति व्यभिचारग्रहदशायां नैव व्यापकताहेतोरसाधकत्वे प्रतिपक्षोपन्यासवैयर्थ्यापातादिति
भावः व्यभिचाराग्रहादिति हेतुनावच्छेदकरूपेणा हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहस्यैव व्यभिचारग्रहत्वयावत्साधनाभावत्वेन धूमाभा
ववद्वृत्तित्वग्रहेपि वह्नित्वेन न तद्ग्रहादिति भावः ज्ञानसंभवादिति वह्न्यभावाभावत्वोपस्थितौ वह्नित्वस्याप्युपस्थितेरिति भावः
वत्त्वघटनानुकूलतर्कसत्वे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्याप्युपाधित्वेन पूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्भाव्यत इति सामान्यतः राम०

टी. ९८२

कथकसमयोनसंभवतीतिविनेत्यं तंकथकसमयं तर्काभावाद्बलवत्तरेत्यादिनेति नत्वाभासत्वादितिवत्बलवत्तरानुकूलतर्कस
त्वेपूर्वसाधनव्यतिरेकस्यसउपाधिरेवेनपूर्वसाधनव्यतिरेकत्वस्याभासत्वाप्रयोजकत्वादितिभावः कथमाभासत्वमित्तिमत
इत्यतोक्तं संगच्छत इति शेषः पूर्वदोषः निमत्वस्यपूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेकत्वासंभवरूपोदोषः द्वितीयोपिआभासत्वासंभव
रूपोपि दुरुद्धोपाधिवारस्यपाख्याख्यारचितामया तुष्टास्संतुतयासंतोविद्वांसोनिरुपाधयः॥ ॥इति श्रीमत्सुराजतमकरमहा
देवपंडितरचितायांसर्वोपिकारितपोभवानंदीव्याख्यायामुपाधिग्रंथव्याख्यासमाप्तः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥मंगलं चास्तु॥

नं० १३६६